МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Науковий збірник

Випуск 5

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Соколенко Ольга Леонідівна *– доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Члени редакційної колегії:

Алексєєнко І.Г., *доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Булат Є.А., *доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Гошовський В.С., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Дрозд В.Г., *доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, начальник 3-го відділу науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності Міністерства, Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України*

Корнякова Т.В., *доктор юридичних наук, професор, Заслуженный юрист Украіни, завідувачка кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Ліпинський В.В., *кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів*

Макушев П.В., *доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський гуманітарний університет*

Марченко О.В.*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, трудового та господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Мацей Борский, *доктор філософії, декан факультету адміністрування та менеджменту, Університет Humanitas, Сосновець (Республіка Польща)*

Мінченко С.І., *доктор юридичних наук, професор, габілітований доктор правничих наук (Республіка Польща), начальник управління правового забезпечення економіки оборони, безпеки та санкційної політики, Департамент юридичного забезпечення Міністерства економіки України*

Патерило І.В., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Пиріг І.В., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*

Сачко О.В., *доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Столітній А.В., *доктор юридичних наук, професор, професор СК № 1 Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Тертишник В.М., *доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін, Університет митної справи та фінансів*

Хрідочкін А.В., *доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загально-правових дисциплін, Дніпровський гуманітарний університет*

Чабаненко М.М., *доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Чаплинська Ю.А., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*

Шуба Б.В., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Юзікова Н.С., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Юрчишин В.М., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної та кримінальної юстиції, Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»*

Науковий збірник містить статті, що висвітлюють питання з різних галузей права.
Видання розраховане на викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів,
а також осіб, які цікавляться питаннями розвитку юридичної науки в Україні.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору редакційної колегії.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(Протокол № 4 від 21.11.2024)

Офіційний сайт: *apnl.dnu.in.ua*

Засновник: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції» є фаховим виданням категорії «Б»
на підставі Наказу МОН України від 9 лютого 2021 року № 157 (додаток 4)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)
Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 2053 від 13.06.2024 року

ISSN 2408-9257 (Print)
ISSN 2664-6226 (Online)

© Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2024

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-1

Ковальчук О. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-2167-769X

ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ЦІННОСТІ, СВОБОДА, ОБМЕЖЕННЯ

LAW AS A SOCIAL PHENOMENON: VALUES, FREEDOM, RESTRICTIONS

Актуальність статті полягає в тому, що дослідження феномену права, зокрема його цінностей, свободи та обмежень, зумовлена динамічною еволюцією суспільних, економічних, політичних і культурних процесів, що супроводжували людську історію. Протягом всіх етапів розвитку цивілізацій поняття права набувало різних інтерпретацій, адже кожна епоха, національна культура та соціально-політичний контекст надавали йому власного змісту. Від античності до сучасних часів мислителі різних поколінь, а також представники сучасної наукової спільноти, розробляли численні теоретичні варіанти праворозуміння, що, з одного боку, ускладнювало вироблення універсального визначення права, а з іншого – відображало багатогранну природу цього явища. Саме через цей багатофакторний підхід і багатовимірний характер правового феномену протягом століть розвивалася дискусія, яка і досі триває, дозволяючи кожному поколінню відкривати нові аспекти правової реальності. Стаття присвячена аналізу права як соціального феномену, що інтегрує в собі такі фундаментальні аспекти, як цінності, свобода та обмеження. Автором у дослідженні розкрито, як право, виступаючи не лише інструментом регулювання суспільних відносин, а й виразником морально-етичних норм, відображає суспільні ідеали, забезпечує баланс між індивідуальними правами та суспільними потребами, а також сприяє соціальному прогресу. Цінність права як динамічного соціального явища полягає у його здатності адаптуватися до змін у культурних, економічних та політичних умовах, підтримуючи справедливість, рівність і правову захищеність. Свобода у праві трактується як обмежена соціальними рамками можливість реалізації прав особистості, яка водночас визначається через баланс між інтересами окремих осіб і суспільства в цілому. Розглянуто роль права як механізму, що формує межі свободи, забезпечуючи її взаємозв'язок із соціальними інститутами, що контролюють та гарантують стабільність правопорядку. Особливу увагу приділено обмеженням як необхідному компоненту правової системи, який не лише забезпечує захист соціальних інтересів, але й виступає важливим елементом дотримання загальної справедливості. Показано, що обмеження прав слугують інструментом соціального балансу і є результатом суспільної згоди, яка відображає пріоритети колективних інтересів над свавіллям та надмірним індивідуалізмом.

Ключові слова: *праворозуміння, цінність, обмеження, свобода, право, норми, законодавство.*

The relevance of the article lies in the fact that the study of the phenomenon of law, in particular its values, freedoms and restrictions, is due to the dynamic evolution of social, economic, political and cultural processes that accompanied human history. Throughout all stages of the development of civilizations, the concept of law has acquired different interpretations, because each era, national culture and socio-political context gave it its own meaning. From antiquity to modern times, thinkers of different generations, as well as representatives of the modern scientific community, have developed numerous theoretical versions of the understanding of law, which, on the one hand, complicated the development of a universal definition of law, and on the other – reflected the multifaceted nature of this phenomenon. It is precisely because of this multifactorial approach and the multidimensional nature of the legal phenomenon that the discussion has developed over the centuries, which is still ongoing, allowing each generation to discover new aspects of legal reality. The article is devoted to the analysis of law as a social phenomenon that integrates such fundamental aspects as values, freedom and restrictions. The author's research revealed how law, acting not only as a tool for regulating social relations, but also as an expression of moral and ethical norms, reflects social ideals, ensures a balance between individual rights and social needs, and also promotes social progress. The value of law as a dynamic social phenomenon lies in its ability to adapt to changes in cultural, economic and political conditions, maintaining justice, equality and legal protection. Freedom in law is interpreted as the possibility of exercising individual rights limited by social frameworks, which at the

© Ковальчук О. М., 2024

same time is determined by the balance between the interests of individuals and society as a whole. The role of law as a mechanism that forms the limits of freedom, ensuring its relationship with social institutions that control and guarantee the stability of the legal order is considered. Special attention is paid to restrictions as a necessary component of the legal system, which not only ensures the protection of social interests, but also acts as an important element of the observance of general justice. It is shown that the limitations of rights serve as an instrument of social balance and are the result of social agreement, which reflects the priorities of collective interests over arbitrariness and excessive individualism.

Key words: *legal understanding, value, restrictions, freedom, law, norms, legislation.*

Актуальність теми. Актуальність дослідження феномену права, зокрема його цінностей, свободи та обмежень, зумовлена динамічною еволюцією суспільних, економічних, політичних і культурних процесів, що супроводжували людську історію. Протягом всіх етапів розвитку цивілізацій поняття права набувало різних інтерпретацій, адже кожна епоха, національна культура та соціально-політичний контекст надавали йому власного змісту. Від античності до сучасних часів мислителі різних поколінь, а також представники сучасної наукової спільноти, розробляли численні теоретичні варіанти праворозуміння, що, з одного боку, ускладнювало вироблення універсального визначення права, а з іншого – відображало багатогранну природу цього явища. Саме через цей багатофакторний підхід і багатовимірний характер правового феномену протягом століть розвивалася дискусія, яка і досі триває, дозволяючи кожному поколінню відкривати нові аспекти правової реальності.

Зважаючи на багатий науковий доробок, численні спроби систематизувати поняття права, а також постійну еволюцію суспільних відносин, тема праворозуміння залишається недостатньо розкритою. Не зважаючи на значний обсяг теоретичних і практичних досліджень, проблема не отримала завершеного вирішення і продовжує бути актуальною у сучасній науці. На сьогоднішній день концепція права часто залишається предметом фрагментарних підходів, відображених у тезах, статтях, підручниках, монографіях та дисертаційних дослідженнях, що дає підстави для глибшого наукового аналізу. Тому дослідження праворозуміння у комплексному, системному і міждисциплінарному аспекті є необхідним для теоретичного осмислення правових явищ та їх соціальних функцій.

Пропоноване дослідження покликане не лише доповнити існуючі наукові погляди, а й розширити межі розуміння права як соціального феномену. Вивчення взаємозв'язку права з цінностями, свободою та обмеженнями має вирішальне значення для глибокого аналізу правової реальності, оскільки ці аспекти відображають основні принципи правової теорії та практики. Відомий представник української юридичної науки Л. Петражицький, зокрема, зазначав, що «перше завдання теорії права полягає в утворенні відповідного поняття – поняття «права». Це розуміння, що залежить від належності до тієї чи іншої правової школи, визначатиме підходи до розуміння права та його реалізації». Таким чином, беручи до уваги вищенаведене, можна констатувати, що глибоке і всебічне вивчення праворозуміння є невід'ємною частиною розвитку правової науки та її здатності формувати правову реальність, що відповідає вимогам часу.

Стан дослідження. Проблематики праворозуміння стосувалися праці багатьох відомих національних і зарубіжних вчених, серед яких першочергово потрібно відмітити наступних: С. І. Алаіс, В. Д. Бабкін, В. А. Бачинін, С. В. Бобровник, О. Б. Венгеров, С. Д. Гусарєв, О. В. Зайчук, А. П. Заєць, А. А. Козловський, М. І. Козюбра, В. В. Копєйчиков, О.М. Костенко, С. І. Максимов, Н. М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, С.І. Петровцій, П. М. Рабінович, С.П. Рабінович, В. М. Селіванов, В. М. Сирих, О. Ф. Скакун, Т.І. Тарахонич, О. Д. Тихомиров, М. В. Цвік, В. М. Шаповал, Ю. С. Шемшученко та ін. Не применшуючи значення наукового внеску в розробку понятійного апарату праворозуміння, зробленого попередніми вченими, слід наголосити на нагальній необхідності проведення окремого всебічного дослідження різноманітних підходів до праворозуміння. Такий аналіз має на меті формулювання концептуального визначення права, яке б найбільш точно і вичерпно відображало всю складність і багатогранність досліджуваного феномену, враховуючи його соціальну природу, ціннісні аспекти, а також взаємозв'язок з поняттями свободи

і обмеження. Тільки через комплексний підхід можна досягти розуміння права як багатовимірного явища, що охоплює не лише юридичні, а й соціальні, культурні та етичні аспекти, актуальні для сучасної правової теорії та практики.

Метою статті є комплексний аналіз праворозуміння як соціального феномену, зокрема його взаємозв'язку з основними цінностями, свободою та обмеженнями, що визначають правову реальність сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Метою існування та розвитку будь-якого суспільства на різних етапах його історії завжди виступає задоволення основоположних інтересів, таких як добробут, мир, справедливість та інші фундаментальні цінності. Забезпечення цих суспільних інтересів передбачає досягнення балансу між індивідуальними (суб'єктивними) інтересами окремих осіб та їх узгодження з колективними цінностями, які визначають соціальну структуру. Ідеалізоване суспільство, де інтереси всіх індивідів задоволені у повному обсязі, є, без сумніву, найвищою метою людської цивілізації, хоча і є недосяжним у своєму абсолютному вигляді. Однак досягнення цієї мети стає можливим через формування правових інститутів, здатних регулювати суспільні відносини, що виникають в результаті взаємодії індивідів, створюючи певну впорядкованість і визначеність у соціальних зв'язках. Право, як найефективніший інструмент регулювання суспільних відносин, виступає основою для досягнення цього балансу, оскільки саме правові норми визначають межі, в яких інтереси окремих осіб можуть бути задоволені без порушення прав інших. У цьому контексті право виступає як соціальний регулятор, що дозволяє індивідуумам діяти в рамках чітко встановлених правил. Таким чином, право виконує подвійне завдання: з одного боку, воно забезпечує стабільність соціальних відносин і включення індивідуума в соціальну структуру, з іншого – гарантує, що особисті інтереси не порушують загальне благо та права інших членів суспільства. Внаслідок цього правова система стає важливим стабілізуючим чинником, що забезпечує підтримку соціальної гармонії, узгоджуючи інтереси окремих індивідів із колективними цінностями та нормами. При цьому право займає нейтральну позицію, не підтримуючи домінування жодної зі сторін, а саме через своє існування забезпечує рівність усіх перед законом і гарантує, що жоден індивідуум не зможе реалізувати свої інтереси за рахунок порушення прав інших. Таким чином, право є не тільки регулятором поведінки, але й гарантом соціальної справедливості, забезпечуючи стабільність та розвиток соціальних відносин [1, с. 15]. У цьому контексті право, як соціальний феномен, виступає не лише інструментом регулювання, але й визначає основні принципи, на яких будується суспільна організація, зокрема цінності свободи, рівності та справедливості. Порушення цих принципів веде до дезорганізації суспільства та конфліктів, тому важливість підтримки правопорядку та законності стає надзвичайно важливою для забезпечення добробуту й стабільності як окремих індивідів, так і суспільства в цілому.

Розуміння сутності права, або праворозуміння, є не лише початковою категорією юриспруденції, але й основою для побудови всієї правової теорії. У межах цієї категорії зосереджено безліч проблем, що визначають напрямок розвитку юридичної науки, її проблемну напруженість і динамічний характер. Проблема праворозуміння займає ключову позицію в юридичній науці, адже саме через призму цього поняття відображається сприйняття права суспільством, його функції, цінності та обмеження, які воно накладає на індивідуальну свободу та колективне благо. Образ права, сформований в рамках певного типу праворозуміння, не лише закріплює існуючі правові норми та правила, а й впливає на саму природу правової системи. Від того, яким чином право розуміється в конкретному суспільстві, залежить спосіб функціонування всієї правової структури, а також ефективність правового регулювання соціальних відносин. Право, таким чином, стає основоположним принципом, на якому ґрунтується взаємодія різних соціальних інститутів і процесів [2]. У цьому контексті праворозуміння виступає не лише як абстрактне поняття, але й як активний інструмент, який визначає, яким чином має реалізовуватися правова влада, як повинні бути влаштовані соціальні відносини, а також яке місце в цих відносинах займають індивідуальні свободи і цінності. Розуміння того, що є право, зазвичай концентрується в його визначенні, яке

має на меті не лише формулювання правових норм, а й розкриття суті правових феноменів, що регулюють соціальні взаємодії. Це визначення формує основну концепцію права, яке, в свою чергу, впливає на побудову соціальних зв'язків і сприяє їх стабільності та розвитку. З такої перспективи право є не тільки засобом регулювання відносин між індивідами, але й базовою цінністю, яка дає можливість збалансувати інтереси особистості і суспільства, забезпечуючи свободу, рівність і справедливість у межах певної соціальної спільноти.

Право є надзвичайно складним соціальним явищем, оскільки воно є не лише юридичним інструментом, але й відображає складні, взаємопов'язані економічні, політичні та соціальні відносини. Протягом всієї історії розвитку юридичної науки різні мислителі намагались визначити, що таке право, яка його природа, що складає його сутність. Поняття права, без сумніву, є основним компонентом правознавства, і саме від вірного розкриття його сутності залежить не лише правильне формулювання наукових досліджень, але й загальна орієнтація юридичної практики в межах конкретної соціальної реальності. Сутність права – це динамічна категорія, що не є застиглим, незмінним визначенням, а, навпаки, відображає змінювану суспільну ситуацію та історичні традиції певної епохи [3]. Тому праворозуміння, що є ключовим елементом усієї правової теорії, не лише служить основою для пізнання природи і сутності права, а й впливає на формування соціальних цінностей, визначаючи, як право інтегрується в різні аспекти суспільного життя – від економіки до культури. Право як соціальний феномен, обумовлюючи і регулюючи суспільні відносини, в той самий час є результатом змін у соціальних умовах, зокрема через концепції свободи, справедливості та обмежень. Від того, яку концепцію права приймає дослідник, залежить не тільки його подальше теоретичне осмислення природи правової системи, джерел права чи прав людини, але й формування практичних підходів до інтерпретації і реалізації правових норм. Зокрема, це стосується питання того, як правова система відповідає на потреби соціальної справедливості, як розуміються і застосовуються права індивідів у контексті державного суверенітету та соціальної стабільності [4, с. 312]. Таким чином, праворозуміння є тим фундаментом, на якому будується не лише теоретична база правознавства, але й практика правового регулювання суспільних відносин. Розуміння сутності права прямо впливає на розвиток правової науки і практики, а також на всі суспільні процеси, пов'язані з цими явищами. Водночас право виступає рушійною силою розвитку людини і громадянина, а саме громадянин через свою участь у правових процесах визначає природу і ефективність цього правового регулювання, встановлюючи баланс між індивідуальною свободою і суспільною відповідальністю.

Тим не менш, важливо підкреслити, що право не є самоціллю, а є лише засобом, інструментом, який дозволяє людям вирішувати низку соціокультурних проблем, зокрема, пов'язаних з досягненням основних життєвих цілей та сенсу існування. Однак ця мета лежить за межами самого права. Заслуга природного права, з огляду на попередньо викладене, полягає в тому, що воно, тісно переплітаючись з релігійними та етичними сферами, завжди пам'ятає про піднесену мету людського існування, зберігаючи при цьому вірність високим моральним і культурним ідеалам. Позитивне право, у свою чергу, часто зводиться до інструменту, орієнтуючись на технічні й процедурні аспекти, що можуть призвести до забуття цієї мети. Більше того, йому властиво іноді перетворювати засоби в саму мету, забуваючи про своє первісне призначення і відриваючи себе від культурних та гуманістичних основ. Коли юристи стверджують: «Нехай загине світ, але тріумфує право», це свідчить про відрив права від його культурно-соціального контексту і повне ігнорування того, що є його вищою метою – служити суспільним цінностям і культурному розвитку людства [5, с. 138-139]. Основною ж функцією права є служіння цінностям, що утворюються в культурі людського життя, і без цієї культури сама потреба в праві не виникає. Таким чином, право повинно бути осмислене як активний елемент, що сприяє соціальному прогресу, гарантує загальну свободу та рівність, хоча й ці поняття не є абсолютними і змінюються в залежності від конкретного історичного та соціального контексту. О. Дашковська справедливо зазначає, що цінність права полягає саме

в його здатності бути знаряддям соціального прогресу, а також у його здатності підтримувати свободу та рівність, які, в свою чергу, не мають абсолютного характеру [6, с. 18]. Соціальний прогрес та право тісно взаємопов'язані, і кожен з цих елементів виражає один одного. Не можна правильно трактувати їх окремо, оскільки право не лише відображає соціальні зміни, але й стимулює їх, визначаючи напрям розвитку суспільства, його цінності і основні принципи функціонування. Тому аналіз права як соціального феномена не може бути повним без урахування його органічної взаємодії з культурними, економічними та політичними процесами, що відбуваються в суспільстві.

Існує точка зору, згідно з якою право необхідно розуміти як систему, що ґрунтується на уявленні про справедливість і визначає міру свободи та рівності, які відповідають потребам соціального розвитку. Це уявлення виникає у процесі повторюваних суспільних відносин, де право виступає як відображення загальних інтересів суспільства і визнається та охороняється державою [7, с. 139]. Відповідно, право в своєму найпрямішому значенні означає свободу поведінки учасників суспільних відносин, але лише в межах, встановлених відповідними соціальними нормами, що узгоджуються з принципами справедливості та рівності. Тому право, в першу чергу, визначає не лише межі цієї свободи, а й саму структуру свободи, виокремлюючи її від свавілля. Воно постає як інструмент, що дає змогу реалізувати свободу в рамках загальних норм, визнаних і легітимованих державою через законодавчі акти та інші офіційні механізми [8, с. 134-135].

Таким чином, право виступає як міра свободи, що не лише обмежує свавілля, але й забезпечує баланс інтересів окремих індивідуумів і суспільства в цілому. Окрім того, право визначається як система офіційно встановлених та охоронюваних норм, які виступають регуляторами поведінки людей, встановлюючи чіткі критерії для оцінки соціальної поведінки та її відповідності об'єктивним закономірностям розвитку суспільства. Це дозволяє оцінювати не тільки відповідність дій індивідуумів до існуючих норм, але й забезпечувати їх виконання через механізми державного примусу, що гарантують стабільність і розвиток суспільства на всіх рівнях – економічному, соціальному, культурному тощо [9, с. 61].

Право, таким чином, не є чимось абстрактним чи загальним, воно є конкретним і ефективним механізмом, через який відбувається формування меж свободи та її взаємодія з іншими соціальними цінностями. Водночас право виступає як динамічна категорія, що розвивається відповідно до змін, що відбуваються в суспільстві, підтримуючи відповідність між індивідуальними інтересами та колективними потребами, між свободою і відповідальністю, між правами людини та вимогами соціального порядку.

На думку Н. Крестовської та Л. Матвєєвої, право є складною категорією, яка включає як юридичний, так і соціальний аспекти. У суто юридичному сенсі право постає як система загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених і забезпечуваних державою правил поведінки, що регулюють відносини між індивідуумами і державою, а також між самими індивідуумами в межах певних соціальних груп. Це визначення зосереджується на формальній структурі і механізмах, які забезпечують дію права та його виконання через інститут держави [10, с. 167]. Проте, право також має важливий соціальний вимір, оскільки є регулятором суспільних відносин і відображає соціальні потреби та цінності певної епохи. Як соціальне явище, право виражає міру свободи, рівності та справедливості, досягнуту суспільством у процесі його розвитку. Через правові норми суспільство регулює свої внутрішні відносини, узгоджує інтереси різних соціальних груп і забезпечує баланс між індивідуальними правами та колективними інтересами. Таким чином, право стає інструментом реалізації соціальної справедливості, обмежуючи свавілля та надмірну концентрацію влади в руках окремих осіб чи груп.

Право в такому контексті є не лише сукупністю формальних норм, але й втіленням соціальних прагнень, забезпеченням певних моральних і етичних цінностей у суспільстві. Його функція полягає не тільки в підтриманні стабільності та порядку, а й у сприянні розвитку справедливих і рівних відносин між людьми. Заслуговує на увагу підхід Н.М. Оніщенко, яка трактує право як складну систему норм, що є офіційно визначеними, охоронюваними і виступають регуляторами поведінки людей.

Вона наголошує на важливості ролі держави в реалізації правових норм, при цьому вважаючи, що держава не тільки охороняє ці норми, але й визначає їх зміст і межі. Імперативний характер держави виявляється у її здатності встановлювати правові норми, що забезпечують регулювання відносин між людьми, а також охорону інституту права в цілому. Держава, таким чином, стає гарантом не лише виконання, а й самих принципів, на яких ґрунтується правова система, що сприяє розвитку соціальної справедливості [9, с. 61]. Така концепція права підкреслює його двоїсту природу: право, як інструмент для досягнення справедливості, одночасно виступає і як організатор і охоронець соціального порядку, сприяючи балансуванню інтересів особистості та суспільства. Тому потенціал права не можна зводити лише до утилітарних запитів або міркувань доцільності; воно має моральну та соціальну складову, що визначає межі прав і свобод, але й несе відповідальність за їх реалізацію та захист.

Підсумовуючи вищенаведене, можемо резюмувати, що цінності права як соціального феномену наділені такими особливостями:

1) динамізм цінностей – цінності права змінюються залежно від соціальних трансформацій і культурних змін у суспільстві;

2) взаємодія з іншими соціальними інститутами – право взаємодіє з моральними, релігійними та культурними принципами, формуючи цінності, які виходять за межі чисто нормативних стандартів;

3) соціальний прогрес – право формує соціальні ідеали, такі як справедливість, рівність і свобода, які мають вирішальне значення для розвитку суспільства;

4) адаптивність до змін – цінність права полягає в його здатності адаптуватися до змін у соціальних, політичних та технологічних умовах.

Таким чином, цінність права як соціального феномену є багатовимірним та динамічним явищем, що включає не лише нормативні приписи, а й етичні, моральні та культурні вимірювання, які взаємодіють у процесі розвитку правової системи. Право не лише відповідає на соціальні потреби, але й формує основи для побудови правової культури. Новизна полягає в розширеному розумінні цінностей права як соціального феномену: цінності права не є сталими або об'єктивно визначеними, вони змінюються відповідно до трансформацій у суспільстві, технологіях, політиці та етиці.

Цінність права формується на основі глибокої взаємодії з іншими соціальними інститутами, такими як мораль, релігія, культура та традиція. Інтеграція цих складових у правовий порядок дозволяє праву не лише бути інструментом регулювання поведінки, але й бути чинником, що активізує соціальний прогрес через формування соціальних ідеалів. Зокрема, право відображає в собі прагнення до справедливості, рівності та свободи, які є основою правових норм і соціальних практик.

Особливостями свободи права як соціального феномену є такі: 1) регулятивність – свобода в праві визначається через норми, які не лише дозволяють діяти, але й обмежують ці дії в межах суспільної користі; 2) баланс індивідуальних та колективних інтересів – право забезпечує баланс між свободою особистості та потребами соціального добробуту, гарантуючи права, але також їх обмежуючи; 3) конструкція свободи – свобода в праві є результатом соціального узгодження і не є абсолютною, а залежить від контексту соціальних відносин; 4) взаємодія з соціальними інститутами – свобода особистості в праві визначається через взаємодію з іншими соціальними інститутами, що забезпечують захист і баланс між правами індивідів і соціальними вимогами.

Свобода права як соціального феномену не є лише можливістю індивіда діяти за власним бажанням. Вона виступає як гарантія прав і свобод особистості, забезпечена правовими нормами, що сприяють її захисту в межах соціальних відносин. Проблема свободи в праві є складною, оскільки вона знаходиться в контексті соціальних обмежень та інституційних норм, що визначають межі цієї свободи.

Щодо обмеження права як соціального феномену, то його особливостями є такі: 1) соціальна конструктивність – обмеження прав є не лише юридичними заборонами, а й соціальними угодами, що визначають межі свободи в контексті колективних інтересів; 2) пропорційність – обмеження прав повинні відповідати принципу пропорційності, тобто бути мінімальними і необхідними для забез-

печення соціальних потреб; 3) захист соціальних інтересів – обмеження прав служать для захисту соціальних інтересів, збереження правопорядку та безпеки; 4) гнучкість обмежень – обмеження повинні відповідати соціально-економічним потребам.

Обмеження права є однією з основних характеристик правового феномену, що стає об'єктом складних юридичних, етичних і соціальних дискусій. Обмеження права як соціального феномену не є лише забороною або санкцією, а виступає як інструмент забезпечення загального блага в межах правової системи. Обмеження є важливим елементом балансу між правами індивідів і соціальними потребами, що дозволяє уникнути свавілля і зловживань у правовій сфері.

Висновки. Отже, підсумовуючи, можна резюмувати, що розуміння права як соціального феномену є основною передумовою для організації суспільних процесів, як на рівні окремих громадян, так і на рівні держави в цілому. Право є не лише регулятором відносин, але й відображенням цінностей та принципів, що визначають соціальну реальність на різних етапах розвитку. Враховуючи його соціальну природу, право виступає як механізм, який не лише забезпечує порядок, а й формує межі свободи, встановлює обмеження, що повинні бути прийнятними для різних груп і індивідів у суспільстві. Таким чином, право виступає не тільки як інструмент контролю, а й як важливий фактор соціальної інтеграції та підтримки соціальної гармонії.

Роль права у суспільстві, його зміст і функції мають бути чітко визначені через призму цінностей, які воно захищає та розвиває. Саме через ці цінності право здатне визначати межі свободи особи, забезпечувати баланс між індивідуальними правами та соціальними обов'язками, а також усвідомлювати важливість обмежень як необхідних елементів правового порядку. Теоретичні розробки та практичні підходи до праворозуміння формують підґрунтя для вироблення ефективних правових норм, що відповідають потребам суспільства та його динаміці.

Праворозуміння є надзвичайно складним явищем, яке безперервно взаємодіє з усіма елементами правової системи, впливаючи на її структуру, функціонування та розвиток. Оскільки право має не тільки регулюючу, а й виховну функцію, воно впливає на соціальні цінності, визначає культурні та моральні орієнтири суспільства. Праворозуміння, в свою чергу, відображає ці соціальні процеси і є інструментом адаптації правових норм до змін у суспільстві. Від того, як право буде розумітися і реалізовуватися, залежить не тільки ефективність правових інститутів, а й загальний рівень соціальної стабільності та розвитку країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ковальчук О.М. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння. *Часопис Київського університету права : український науково-теоретичний часопис.* 2012. № 2. С. 15-18.

2. Цвік М. В. Фундаментальні проблеми теорії права. Антологія української юридичної думки. К., 2005. Т. 10: Юридична думка незалежної України. С. 49-52.

3. Луцький Р. П. Співвідношення категорій «право» та «праворозуміння». URL: iful.at.ua/Konferencija/i_Lutskii_R_P_stattja.pdf

4. Рогач О.Я. Застосування сучасного нормативного підходу праворозуміння в дослідженні категорії «зловживання правом». Форум права. 2010. No 1. С. 312–317. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10rojkzp.pdf

5. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: підручник для юрид. спеціальностей вищих навч. закладів. К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 472 с.

6. Дашковська, О. Гендер і право: логіко-порівняльний аналіз. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 3(30). С. 16-21.

7. Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів. М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачева та ін. Х. : Право, 2002. 432 с.

8. Теорія держави і права:Навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, Є. Л. Лисенков та ін. К.: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.

9. Оніщенко Н. М. Деякі аспекти співвідношення держави та права. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 61-63.

10. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с.

УДК 351.74
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-2

Марущак Н. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права юридичного факультету
Пенітенціарної академії України

ПРИНЦИПИ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

PRINCIPLES OF POLICE ACTIVITY: THEORETICAL ASPECT

У статті проаналізовано ключові принципи діяльності Національної поліції України, які визначені в Законі України «Про Національну поліцію». До визначених законодавцем основних засад діяльності поліцейських відносяться принципи: верховенства права, дотримання законності, захисту прав і свобод людини, відкритості, прозорості, політичного нейтралітету, партнерської взаємодії з населенням та безперервності діяльності. Підкреслено, що ці принципи є фундаментальними для роботи поліції та визначають її діяльність як державного органу.

Акцентується увага на важливості процесу інтеграції до європейських стандартів та необхідності подальшого вдосконалення законодавства для ефективної реалізації завдань поліції, таких як забезпечення публічної безпеки, охорона прав і свобод, запобігання злочинам та надання допомоги населенню. Автор наголошує на важливості внесення змін і доповнень до законодавства, зокрема щодо таких понять, як «принцип партнерства між поліцією і громадянами», «оцінка суспільної довіри», розширення прав людини у сфері проведення незалежних соціологічних досліджень.

Автор доходить висновку, що Національна поліція України, завершуючи черговий етап свого розвитку, повинна незмінно керуватися демократичними цінностями та принципами, покладеними в основу її діяльності. Крім того, ефективність виконання покладених на поліцію завдань безпосередньо залежить від наявності вдосконаленого законодавства, яке має бути максимально точним, чітким і доступним. Національна поліція України, проходячи черговий етап свого розвитку, повинна завжди керуватися демократичними цінностями та принципами, які лежать в основі її діяльності. Крім того, ефективність виконання завдань поліції безпосередньо залежить від наявності вдосконаленого законодавства, яке має бути максимально точним, чітким і доступним. Подальший розвиток Національної поліції України, в тому числі вдосконалення принципів її діяльності, є невід'ємною частиною процесу демократизації суспільства. Впровадження міжнародних стандартів та принципів поліцейської діяльності є важливим кроком на шляху до побудови правової держави.

Ключові слова: *принципи, поліцейська діяльність, Національна поліція, верховенство права, законність, права людини і громадянина.*

The article analyzes the key principles of the National Police of Ukraine, which are defined in the Law of Ukraine “On the National Police”. The basic principles of police activity defined by the legislator include the principles of the rule of law, observance of legality, protection of human rights and freedoms, openness, transparency, political neutrality, partnership with the public and continuity of activity. It is emphasized that these principles are fundamental to the work of the police and determine its activities as a state body. Attention is focused on the importance of the process of integration with European standards and the need for further improvement of legislation for the effective implementation of police tasks, such as ensuring public safety, protecting rights and freedoms, preventing crime and assisting the public. The author emphasizes the importance of amending and supplementing the legislation, in particular with regard to such concepts as “the principle of partnership between the police and citizens”, “assessment of public trust”, and the expansion of human rights in the field of independent sociological research.

The author comes to the conclusion that the National Police of Ukraine, completing the next stage of its development, should be invariably guided by democratic values and principles underlying its activities. In addition, the effectiveness of the police's tasks directly depends on the availability of improved legislation, which should be as accurate, clear and accessible as possible. As the National Police of Ukraine completes the next stage of its development, it must always be guided by the democratic values and principles that underpin its work. In addition, the effectiveness of the police's tasks directly depends on the availability of improved legislation, which should be as accurate, clear and accessible as possible. The further development of the National Police of Ukraine, including the improvement of its principles of operation, is an integral part of the process of democratization of society. Implementation of international standards and principles of policing is an important step towards building a state governed by the rule of law.

Key words: *principles, police activity, National Police, rule of law, legality, human and civil rights.*

© Марущак Н. В., 2024

Постановка проблеми. Актуальність дослідження принципів функціонування поліції є надзвичайно важливою у зв'язку з активним процесом реформування як в економічній, так і правовій сферах України. Від часу прийняття Закону України «Про Національну поліцію» 2 липня 2015 року було розпочато трансформацію правоохоронної системи з репресивної на демократичну. Поліцейська діяльність відіграє ключову роль у забезпеченні правопорядку, захисті прав і свобод громадян, а також підтриманні конституційного ладу. Проте сучасні виклики, такі як реформування правоохоронних органів, зростання злочинності та потреба в ефективнішій співпраці з громадськістю, вимагають перегляду та вдосконалення існуючих принципів поліцейської діяльності.

Конституційні принципи, що регулюють діяльність поліції, повинні відповідати високим стандартам правової держави і демократичного суспільства. Зокрема, це стосується таких засад, як законність, забезпечення прав людини, пропорційність, підзвітність та прозорість роботи поліції. Однак, ці принципи часто недостатньо розроблені в законодавстві або не завжди ефективно реалізуються на практиці, що породжує питання щодо необхідності їх вдосконалення та адаптації до нових суспільних умов. У процесі реформування правоохоронних органів особливу увагу слід приділяти вдосконаленню принципів їх роботи, враховуючи сучасні реалії.

Україна, обравши курс на інтеграцію до європейського співтовариства, робить кроки до зближення своєї правової системи з міжнародними та європейськими нормами. Включення до українського законодавства принципів і положень, які вже тривалий час існують у міжнародній практиці, є важливим етапом цього процесу. Приєднання до міжнародних конвенцій та врахування рішень міжнародних судів стають необхідною умовою для забезпечення правопорядку, захисту прав людини, а також підтримання стабільності в суспільстві. Ефективна діяльність органів поліції є ключовим фактором забезпечення конституційного ладу, національних інтересів та стабільного суспільного розвитку.

Мета статті. Метою даної статті є проведення аналізу чинного законодавства України щодо принципів діяльності поліції, зокрема визначення ключових аспектів та шляхів їх удосконалення відповідно до сучасних суспільних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цій статті пропонується звернути особливу увагу на наукові дослідження, що стосуються принципів права, які проводили вітчизняні науковці, такі як Ю.О. Волошин, О.В. Зайчук, А.М. Колодій, О.В. Старчук, О.В. Стрєльцова, М.В. Цвік та інші. Їхні роботи мають вагоме значення для глибшого розуміння суті, ролі та значення основоположних принципів права в сучасному світі, сприяючи розвитку правової науки та адаптації її до сучасних викликів. Питання дослідження принципів поліцейської діяльності є предметом уваги багатьох науковців, серед яких варто згадати таких, як О. М. Бандурка, О. А. Банчук, О. К. Безсмертний, В. М. Бурденюк, С. М. Гусаров, М. П. Гурковський та інших. Незважаючи на значну кількість праць у цій сфері, проблема вдосконалення та адаптації принципів діяльності поліції України залишається актуальною, особливо в умовах триваючих реформ правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу. Місце права в суспільстві та його розвиток є однією з ключових тем юридичної науки. Правові принципи, такі як принципи юридичної відповідальності, правової держави, визначають фундаментальні орієнтири правової системи. Ці принципи є основоположними вимогами, що відображають суттєві закономірності суспільного життя. Вони не тільки відображають досвід історії права, а й зберігають цивілізаційні цінності, що лежать в основі правових систем різних епох.

Принципи права – це вихідні положення, що закріплюють об'єктивні закони суспільного розвитку. Вони мають загальнообов'язковий характер і є важливими елементами будь-якої правової системи, їх провідна роль підтверджується закріпленням у правових нормах. Як зазначає Ю. О. Волошин, термін «принцип» має кілька значень. З одного боку, це основні засади або універсальні ідеї, що мають імперативний характер і відображають фундаментальні положення правових систем (наприклад, гуманізм, законність, рівність перед законом). З іншого

боку, це внутрішнє переконання людини, яке формує її ставлення до соціальних ідей та правових явищ [1, с. 110].

В. О. Котюк вказує на розрізнення між поняттями «принципи права» та «правові принципи». Правові принципи часто існують ще до формування системи права, а коли вони закріплюються в законодавстві, то стають принципами права. Цей процес трансформації важливий для розуміння еволюції правової системи [2, с. 30]. А. М. Колодій звертає увагу на те, що, попри відмінності у визначеннях, в різні історичні періоди юридична наука завжди була єдиною в проголошенні певних положень як принципів права [3, с. 20-21].

Отже, принципи права є важливою складовою правової системи, вони поєднують зміст правових норм із закономірностями суспільного розвитку. Ця взаємозалежність визначає не лише зміст правотворчості, а й методи та способи реалізації правових норм.

О. В. Стрєльцова підкреслює, що принципи права відображають його зміст, закономірності та функціональне призначення в суспільстві. Вони є узагальненим вираженням об'єктивних закономірностей розвитку соціуму [4, с. 243].

Формування принципів права є складним та неоднозначним процесом, корені якого лежать у закономірностях суспільного життя. Проте, через різні об'єктивні й суб'єктивні фактори, далеко не завжди основні засади забезпечення правопорядку повною мірою закріплюються у нормативно-правових актах. Інколи те, що зафіксовано в законодавстві, не завжди відповідає істинним принципам права. Можуть траплятися і випадки свідомого викривлення юридичних принципів. У таких випадках реальне існування того чи іншого правового принципу визначається не лише об'єктивним, але й суб'єктивним правом, а також юридичною практикою, правовими відносинами та станом правопорядку [5, с. 5]. Варто відзначити, що визнання юридичних норм і суб'єктивних прав як частини права надає більш комплексне розуміння структури цього явища. Це дозволяє глибше осмислити природу принципів права. Ці принципи, як базова основа права, мають відображатися в законодавстві. Вони утворюють специфічні правові конструкції, які стають самостійними елементами правової системи, безпосередньо регулюючи суспільні відносини.

Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII (далі – Закон) містить перелік принципів, на яких базується діяльність поліції. До них належать:

– принцип верховенства права, який підкреслює пріоритет прав і свобод людини як найвищих цінностей, що визначають напрямок діяльності держави;

– дотримання прав і свобод людини, згідно з яким поліція забезпечує дотримання та сприяє реалізації прав і свобод, гарантованих Конституцією України, законами та міжнародними договорами;

– принцип законності, що передбачає діяльність поліції в межах повноважень, визначених Конституцією та законодавством України;

– відкритість та прозорість, відповідно до якого поліція інформує громадськість про свою діяльність і діє на основі прозорих механізмів;

– політична нейтральність, що означає рівне ставлення поліції до громадян, незалежно від їхніх політичних поглядів;

– взаємодія з населенням на засадах партнерства, яка полягає у співпраці поліції з громадськістю та територіальними громадами з метою задоволення їх потреб;

– безперервність діяльності, що забезпечує безперервну роботу поліції та доступність допомоги у будь-який час [6].

Запровадження цих принципів на законодавчому рівні є свідченням їх гармонізації з ключовими суспільними цінностями. Основною ідеєю сучасної поліцейської діяльності стає пріоритет прав і свобод громадян у публічно-правових відносинах. Хоча деякі з цих принципів є традиційними для державних органів, інші визначають нові підходи до роботи поліції, з огляду на сучасні реалії та вимоги суспільства.

Європейський кодекс поліцейської етики, ухвалений Радою Європи в 2001 році [7], встановлює, що основними завданнями поліції в демократичному суспільстві, яке функціонує на принципах верховенства права, є забезпечення та захист основних прав і свобод людини, що має відображення, зокрема, в рішеннях Європейського суду з прав людини.

Згідно з частиною 1 статті 8 Конституції України, в нашій державі визнається і діє

принцип верховенства права [8]. Цей принцип є ключовим у діяльності будь-якого державного органу, включно з Національною поліцією України. Важливою особливістю принципу верховенства права є його охоплення не лише законодавчими актами, але й іншими соціальними нормами, як-от етичні стандарти, традиції, звичаї, які визнаються суспільством і формуються на основі історичних та культурних особливостей. Усі ці елементи формують основу ідеї справедливості, яка є ядром правового регулювання в державі та знайшла відображення в Конституції України.

А. М. Колодій зазначає, що принцип «верховенства права» існує незалежно від нормативно-правових актів, як втілення таких основоположних цінностей, як справедливість, рівність та свобода. Цей принцип існує у свідомості людей та використовується для регулювання суспільних відносин. Вчений підкреслює, що діяльність державних органів має базуватися на засадах природного права, де держава обмежена правом і підпорядковується йому [3, с. 24].

П. М. Рабінович підкреслює, що принцип «верховенства права» не можна плутати з «верховенством закону». Вчений зазначає: «Панування закону означає насамперед верховенство правового закону, бо не кожний закон є саме таким» [9, с. 67]. Закони мають відповідати праву, і саме це є показником правової держави.

С. П. Головатий зазначає, що людина народжується з уже існуючими природними правами, які ніхто не може відняти. Він підкреслює, що принцип верховенства права включає ідею природного права [10, с. 85-86].

Принцип верховенства права не лише регулює діяльність державних органів, але й визначає їх взаємодію з суспільством, громадськими організаціями та громадянами, що підтверджено в рішеннях Конституційного Суду України і Європейського суду з прав людини. Важливо зазначити, що українська поліція повинна відповідати вимогам цього принципу, перетворюючись на інституцію, що захищає права громадян та забезпечує правопорядок і законність. Поліцейські мають бути сприйняті суспільством не як представники репресивного апарату, а як помічники і захисники, що виконують сервісну функцію для громадян.

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) трактує верховенство права як ключовий принцип, що проходить через усі положення Конвенції про захист прав і свобод людини. Судові рішення ЄСПЛ є важливим джерелом правової практики, і навіть під час надзвичайного стану держава не може порушувати норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ).

Венеційська комісія в своєму документі «Мірило правовладдя» визначила шість основних складових верховенства права: законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, рівність перед законом. Ці компоненти є невід'ємною частиною європейського правопорядку.

С. П. Головатий наголошує, що після 20 років з моменту впровадження терміну «верховенство права» в Конституції України, існує значна розбіжність між європейським та українським розумінням цього поняття. Він також зазначає, що українська правова наука і практика все ще недостатньо інтегровані в європейські стандарти, що ускладнює утвердження верховенства права в Україні [11, с. 167].

Для прискорення впровадження принципу верховенства права в національну правозастосовну практику та підвищення ефективності виконання рішень ЄСПЛ в Україні, А.А. Пухтецька пропонує здійснити систематизацію рішень ЄСПЛ, що містять трактування цього принципу. Враховуючи, що одне рішення або справа може містити кілька аспектів верховенства права, вчена пропонує класифікувати такі рішення за п'ятьма основними категоріями:

– рішення ЄСПЛ, що стосуються загального розуміння концепції верховенства права та його юридичної інтерпретації;

– рішення, в яких ЄСПЛ встановлює вимоги до якості закону, зокрема, щодо законного обмеження прав і свобод людини;

– рішення, які розглядають питання безперешкодного доступу до правосуддя та забезпечення справедливого судового розгляду;

– рішення, що визначають межі дискреційних повноважень і встановлюють вимоги для запобігання самоуправству з боку органів влади;

– рішення, які встановлюють необхідність ефективного контролю за реалізацією прав

і свобод людини, гарантованих Конвенцією [12, с. 111].

Отже, визнання принципу верховенства права є ключовим для розвитку демократичної держави. Його повна реалізація вимагає системної роботи всіх гілок влади, а також підвищення рівня правової культури. Рішення ЄСПЛ мають стати важливим джерелом для вдосконалення правової системи України та сприяти захисту прав людини.

Щодо дотримання прав і свобод, як визначено у статті 7 Закону України «Про Національну поліцію», поліція має право обмежувати їх лише у виключних випадках і в порядку, визначеному Конституцією та законами України [6]. Будь-яке жорстоке або принизливе поводження категорично заборонено. Дослідники, як-от Г. Шевчук, пропонують розширити цей принцип, включивши до нього також поняття «законні інтереси», що відповідає концепції соціальної та правової держави [13, с. 122; 14, с. 21].

Принцип законності, викладений у статті 8 Закону, є фундаментальним для діяльності поліції. Правоохоронці повинні неухильно дотримуватися закону, інакше їхня діяльність буде визнана незаконною, а її результати – недійсними. Як зазначає О. М. Бандурка, діяльність поліції без дотримання законності не матиме довіри з боку суспільства та держави [15, с. 89; 14, с. 22].

Законність є одним із ключових аспектів, що визначає верховенство права у практиці ЄСПЛ. Вона має два важливих виміри: по-перше, межі втручання державної влади у права, гарантовані ЄКПЛ, мають бути чітко визначені законом, тобто дискреційні повноваження органів влади повинні обмежуватися правовими рамками; по-друге, закон також визначає допустимі обмеження щодо окремих конвенційних прав.

Перший аспект підкреслює, що дискреційні повноваження державних органів повинні мати чітке правове підґрунтя та не можуть застосовуватися довільно. Як зазначає ЄСПЛ, «закон має вказувати на обсяг дискреційних повноважень компетентних органів та спосіб їх реалізації з достатньою чіткістю», щоб уникнути свавільного втручання в права людини. Венеціанська комісія додає, що неконтрольоване використання дискреційних повноважень суперечить принципу верховенства права, тому законодавство повинно вказувати на межі таких повноважень.

Другий аспект стосується того, що ряд статей ЄКПЛ прямо вказують на те, що обмеження прав можливі лише у випадках, «передбачених законом», як це вказано, наприклад, у ст. 5 та п. 2 ст. 11 ЄКПЛ, або «встановлених законом», як зазначено у ст. 6 ЄКПЛ. У таких випадках ЄСПЛ застосовує алгоритм перевірки правомірності втручання, що включає два етапи: по-перше, перевірка наявності правової підстави для втручання в національному законодавстві, і, по-друге, оцінка якості такого закону відповідно до стандартів, встановлених ЄСПЛ. Цей підхід дозволяє забезпечити дотримання законності і прав людини в процесі реалізації державної влади.

Принцип відкритості та прозорості передбачає регулярне інформування органів державної влади, місцевого самоврядування та громадськості щодо діяльності поліції у сфері захисту прав людини, протидії злочинності та забезпечення громадської безпеки. Поліція також забезпечує доступ до публічної інформації, що є в її розпорядженні, а інформація з обмеженим доступом може бути розкрита лише в порядку, визначеному законом. Нормативно-правові акти, які стосуються прав людини, обов'язково проходять громадське обговорення, як це визначено Міністром внутрішніх справ України (ст. 9 Закону) [6].

Принцип політичної нейтральності полягає в забороні на будь-яку політичну діяльність у поліції. Поліцейські під час виконання службових обов'язків не мають права висловлювати власні політичні погляди (ст. 10 Закону) [6]. На думку Д.С. Денисюка, необхідно більш детально розробити механізми реалізації цього принципу, оскільки його неправильне застосування може негативно позначитися на ефективності роботи поліції. Доцільно розробити менеджмент-системи і механізми виконавчого контролю, які мінімізуватимуть вплив політичних сил або особистих переконань на рішення керівництва [16, с. 68].

Принцип взаємодії з населенням на основі партнерства передбачає тісну співпрацю поліції з місцевими органами та громадянами для задоволення їхніх потреб. Закон України «Про Національну поліцію» у статті 11 встановлює,

що поліція повинна взаємодіяти з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на основі партнерства. Мета такої взаємодії – задоволення потреб громади. Важливим критерієм ефективності роботи поліції є рівень довіри населення до неї. Відповідно до законодавства, оцінка цього рівня проводиться незалежними соціологічними службами згідно з порядком, затвердженим Кабінетом Міністрів України Ця співпраця реалізується через концепцію «Community Policing», де поліція і громада спільно вирішують місцеві проблеми. Проте виникають питання щодо процедури оцінки рівня довіри до поліції. Постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 58 було затверджено механізм проведення такої оцінки. Постанова визначає, що соціологічні служби готують програму дослідження, розробляють опитувальник відповідно до питань, визначених поліцією, та проводять опитування населення. Вони також узагальнюють результати та складають аналітичний звіт для Національної поліції [17].

Однак, незалежним соціологічним службам бракує автономії у формуванні репрезентативної вибірки та виборі питань для опитування. Це свідчить про необхідність законодавчого удосконалення процесу, що забезпечить більші повноваження соціологічним службам для проведення об'єктивних досліджень. Такі зміни є важливою умовою для успішної реалізації принципу «Community Policing».

Принцип безперервності (ст. 12 Закону) передбачає цілодобове виконання поліцією своїх обов'язків. Громадяни мають право звертатися за допомогою до поліції у будь-який час, і поліція не має права відмовляти у розгляді звернень, навіть у вихідні чи святкові дні. Цей принцип забезпечує постійну діяльність поліції для попередження злочинів та захисту суспільства від протиправних посягань. Проте, як зазначає Д.С. Денисюк, деякі аспекти цього принципу потребують уточнення, зокрема питання відповідальності поліцейського поза службою та його соціально-правового захисту у випадках надання допомоги поза робочим часом [16, с. 70].

Етичні аспекти роботи поліції залишаються важливими для підтримки суспільної довіри. Принципи толерантності та недискримінації повинні бути чітко закріплені в законодавстві, оскільки поліція зобов'язана захищати права громадян незалежно від їхньої раси, статі, мови чи переконань.

Висновки. Отже, Національна поліція України, завершуючи черговий етап свого розвитку, повинна незмінно керуватися демократичними цінностями та принципами, закладеними в основу її роботи. Крім того, ефективність виконання завдань поліції напряму залежить від наявності вдосконаленого законодавства, яке має бути максимально точним, зрозумілим і доступним. Подальший розвиток Національної поліції України, включаючи вдосконалення принципів її роботи, є невід'ємною частиною процесу демократизації суспільства. Впровадження міжнародних стандартів та принципів поліцейської діяльності є важливим кроком до побудови правової держави. Однак існують певні аспекти, які потребують доопрацювання та вдосконалення для досягнення максимальної ефективності.

Національна поліція України, завершуючи черговий етап свого розвитку, повинна постійно спиратися на демократичні цінності та основні принципи, що є фундаментом її діяльності. Важливою умовою успішної та ефективної роботи поліції залишається вдосконалене законодавство, яке повинно бути більш точним, зрозумілим та доступним для всіх.

У цьому контексті стає необхідним внесення змін та уточнень до законодавства, зокрема в частині таких понять, як «взаємодія поліції з населенням на основі партнерства» та «оцінка рівня довіри». Запровадження цих змін сприятиме підвищенню ефективності діяльності поліції, зблизить громадськість з правоохоронними органами, що в свою чергу сприятиме зростанню рівня довіри населення до поліції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волошин Ю.О. Принцип: в 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. Т. 5. 736 с.

2. Котюк В.О. Теорія права: курс лекцій. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.

3. Колодій А.М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

4. Стрєльцова О.В. Загальні принципи права як джерело права Європейського Союзу. *Правова держава : Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.* 2003. Вип. 14. С. 243-248.

5. Бабенко А. М., Борисова О. О., Шаповалова І. О. Принципи права: поняття та класифікація. *Прикарпатський юридичний вісник.* Випуск 3(44), 2022. С. 3-7.

6. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 15.10.2024).

7. Європейський кодекс поліцейської етики, ухвалений Комітетом Міністрів Ради Європи від 19.09.2001 р. URL: https://rm.coe.int/0900001680928736 (дата звернення: 15.10.2024).

8. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*, 1996. № 30. С. 141.

9. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків : Право, 1997. 136 с.

10. Головатий С. П. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти. *Українське право.* 2006. № 1. С. 85–90.

11. Головатий С.П. Верховенство права: від доктрини до принципу. Книга друга. Київ: Вид-во «Фенікс». 624 с.

12. Пухтецька А.А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права : монографія. Київ: Юрид. думка, 2010. 237 с.

13. Шевчук Г. Принципи та завдання діяльності Національної поліції України. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 7. С. 120–124.

14. Ніколенко Л.М. Принципи діяльності поліції: сутність та особливості. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика*. № 1 (1). 2021. С. 19-25.

15. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність : підручник. Ч. 1. Х.: Вид-во Нац. ун.-ту внутр. справ, 2002. 336 с.

16. Денисюк Д. С. Принципи діяльності національної поліції України: теорія та практика реалізації. *Митна справа*. 2015. № 5 (101). С. 63–68.

17. Про затвердження Порядку проведення оцінки рівня довіри населення до Національної поліції : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 р. № 58. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 15.10.2024).

УДК 347.9 +340.12
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-3

Нурищенко Р. С.,
аспірант кафедри історії держави і права
Національної академії внутрішніх справ

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ СІМЕЙНОЇ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ

FORMATION OF THE FAMILY MEDIATION INSTITUTE IN UKRAINE

Із початком російської агресії проти України проблема перевантаженості судів загострилася: засідання переносяться через повітряні тривоги та проблеми з електропостачанням. В результаті питання розірвання шлюбу, поділу майна, визначення місця проживання дитини і порядку участі в її вихованні, призначення аліментів та інші можуть затягуватися на місяці й роки. Як наслідок, відносини між учасниками спору можуть погіршитися.

Ця стаття присвячена процесу розвитку інституту сімейної медіації в Україні. Розглянуто історичні події, які вплинули на формування цього інституту, переваги застосування медіації до сімейних правовідносин, нормативне врегулювання сімейної медіації станом на зараз та досвід використання медіації в сімейних спорах у зарубіжних країнах.

За часів середньовіччя сімейні спори (у тому числі в Київській Русі) зводилися до боротьби між представниками правлячої династії за владу. А сімейна медіація в сучасному вигляді почала активно розвиватися в XX столітті. У радянському суспільстві людям важко було довірити проблеми своєї родини незнайомому спеціалісту та існував стереотип, що тільки суд допоможе при розлученні, поділі майна, призначенні аліментів та інших ситуацій.

Нині основним нормативно-правовим актом в Україні є Закон «Про медіацію». Там описаний загальний алгоритм здійснення медіації, однак не приділено уваги галузевій специфіці. Зокрема тому, що в сімейних конфліктах важливу роль відіграє психологічний аспект.

Прикладом створення ефективного правового регулювання сімейної медіації є країни англосаксонської правової системи (Великобританія, США, Канада, Ірландія, Австралія). Також там є органи, в компетенції яких є вирішення сімейних конфліктів за рахунок альтернативного вирішення спорів.

Основними перевагами використання медіації в сімейних спорах є економія часу й коштів, а також можливість досягнення компромісу з іншою стороною. Таким чином зберігається нормальне спілкування з колишнім чоловіком чи дружиною та дитиною.

Подальшими векторами розвитку інституту сімейної медіації могли б бути створення можливостей для вирішення спорів онлайн, деталізація процедур медіації з урахуванням специфіки галузі права, створення онлайн-зустрічей про медіацію для пар, що розлучаються, розвиток громадських організацій, які займаються сімейною медіацією, залучення психологів до процесу медіації або створення курсів із психології для медіаторів.

Ключові слова: *медіатор, розірвання шлюбу, визначення місця проживання дитини, утримання дитини, історія України, альтернативне вирішення спорів.*

With the outbreak of Russian aggression against Ukraine, the problem of court overload has become more acute: hearings are postponed due to air raids and power supply problems. As a result, issues of divorce, division of property, determination of the child's place of residence and the procedure for participation in his or her upbringing, alimony, and other issues may be delayed for months and years. As a result, relations between the parties may deteriorate.

This article focuses on the development of family mediation in Ukraine. The author examines the historical events that influenced the formation of this institution, the benefits of applying mediation to family legal relations, the current regulatory framework for family mediation, and the experience of using family mediation in foreign countries.

During the Middle Ages, family disputes (including in Kievan Rus) were often confined to a struggle for power between representatives of the ruling dynasty. And family mediation in its modern form began to develop actively in the twentieth century. In Soviet society, it was difficult for people to entrust their family problems to an unfamiliar specialist, and there was a stereotype that only the court would help in divorce, property division, alimony and other situations.

Today, the main legal act in Ukraine is the Law on Mediation. It describes a general algorithm for mediation, but does not pay attention to sphere specifics. In particular, because the psychological aspect plays an important role in family conflicts.

The countries of the Anglo-Saxon legal system (UK, USA, Canada, Ireland, Australia) are examples of effective legal regulation of family mediation. They also have bodies competent to resolve family conflicts through alternative dispute resolution.

© Нурищенко Р. С., 2024

The main advantages of using mediation in family disputes are time and cost savings, as well as the possibility of reaching a compromise with the other party. So normal communication with the ex-spouse and child is maintained.

Further vectors for the development of the family mediation institute could include creating opportunities for online dispute resolution, detailing mediation procedures with regard to the specifics of the field of law, creating online mediation meetings for divorcing couples, developing NGOs involved in family mediation, involving psychologists in the mediation process or creating psychology courses for mediators.

Key words: *mediator, divorce, determination of the child's place of residence, child maintenance, history of Ukraine, alternative dispute resolution.*

Вступ. Сімейне право – це одна зі сфер, де медіація застосовується найчастіше [1]. Використання способів вирішення сімейних спорів альтернативних судовому розгляду стало ще більш актуальним під час повномасштабного вторгнення. Адже сьогодні досить часто колишнє подружжя чи інші родичі живуть в різних куточках світу, сторони можуть опинитися на тимчасово окупованій території, а судові засідання постійно переносяться через відключення світла [2] та повітряні тривоги [3]. У результаті розгляд справ, пов'язаних із розлученнями, поділом майна, визначенням місця проживання дитини чи порядку утримання дитини та участі у вихованні кожного з батьків, затягується. Ці питання залишаються невирішеними роками, що ще більше загострює конфлікти між членами родини та колишніми партнерами.

На жаль, досить невелика частина населення нашої держави знає про можливість вирішення спору шляхом медіації і переваги такого методу, а суди перевантажені та не дотримуються строків розгляду справ [4]. Використання медіації у сімейних правовідносинах вивчали такі науковці як Н. Бондаренко-Зелінська, О. Явор, О. Яворська, А. Демчук, В. Чорнописька, Г. Шуст та інші. Більшість із цих праць стосується переважно питання переваг використання медіації у сімейному праві. Однак питання розвитку інституту сімейної медіації в історії України залишається малодослідженим.

Вивчення етапів розвитку медіації в сімейному праві з практики нашої країни дало б відповідь на питання, які перспективи розвитку цього інституту в майбутньому, які зміни до законодавства варто запровадити і як популяризувати медіацію. Також нагальним є питання адаптації законодавства України до правових норм ЄС, з огляду на курс нашої держави на євроінтеграцію.

Виклад основного матеріалу. *Історія інституту сімейної медіації в Україні.* Перші спроби застосування медіації, як правило, були у сфері родинних, сімейних стосунків [5, с. 94]. Ще за часів первісного суспільства виникали спори між членами однієї родини і потрібно було шукати шляхи їх мирного вирішення.

За часів середньовіччя поняття «сімейна медіація» зводилося до вирішення конфліктів між представниками роду правителів, князів тощо і її предметом була боротьба за владу. «В Європі перші спроби вирішити спори за допомогою медіації були зафіксовані відповідними письмовими згадками про це у IX ст. У ті часи медіація найчастіше слугувала способом вирішення політичних конфліктів, пов'язаних із спорами між пануючими династіями або сім'ями» [6, с. 109; 7, с. 24]. Такий досвід мала і Київська Русь після смерті князя Володимира Великого. Його сини Ярослав і Мстислав поділили територію держави, і Ярослав повністю отримав владу після смерті Мстислава. А формою закріплення угоди про примирення було хресне цілування [7, с. 33].

А сімейна медіація в сучасному вигляді почала активно розвиватися з XX століття. За часів СРСР цей метод вирішення спорів не користувався попитом серед населення, адже не було прийнято виносити сімейні проблеми на загал. Більшість боялася довірити вирішення спору посереднику і хвилювалася, що конфіденційність буде порушено. Також існувала думка про те, що суд – єдине місце для розгляду спорів, і населення не сприймало медіацію як швидшу та ефективнішу альтернативу судовій системі [7, с. 41 – 43]. Це також вплинуло на темпи подальшого розвитку медіації в Україні.

Перший в Україні центр медіації було відкрито в 1994 році внаслідок об'єднання зусиль донецького «Психологічного центру» з американською неурядовою організацією «Search for Common Ground» [8, с. 5]. А згодом у 1997 – 1999 роках за фінансової підтримки USAID було створено місцеві центри медіації

у різних регіонах України та здійснювалася підготовка професійних медіаторів [7, с. 39]. Варто зазначити, що медіатори, які займаються вирішенням сімейних спорів, потребують також глибоких знань психології.

Одним із ключових документів, які вплинули на становлення інституту сімейної медіації в державах-членах Ради Європи, є Рекомендація № R (98)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в сімейних справах, ухваленої Комітетом Міністрів Ради Європи на 616 засіданні заступників міністрів 21 січня 1998 року [9]. Рекомендацію було прийнято у зв'язку зі зростанням кількості розлучень, необхідністю забезпечити інтереси дітей і потребою в якісному правовому регулюванні сімейної медіації. Адже, як правило, подружжя, яке розлучається, і далі продовжуватиме спілкуватися через наявність дитини, а конфлікти між ними матимуть негативний вплив. У Рекомендації був заклик до держав-членів усіляко сприяти сімейній медіації, забезпечити якісне правове регулювання і співпрацю з компетентними органами щодо захисту прав дітей, а також забезпечити чіткий алгоритм відбору медіаторів [9].

Вищезазначена Рекомендація закріплює такі принципи здійснення сімейної медіації:

– безсторонність та нейтральність;

– рівність учасників;

– необов'язковість рішення медіатора до виконання;

– невтручання в особисте життя сторін;

– конфіденційність;

– надання інформації щодо можливостей захисту прав учасників;

– запобігання насильству [9].

У 2006 році в Україні було визнано медіацію на державному рівні та прийнято Указ Президента України «Про Концепцію удосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», де в тому числі йшлося і про розвиток альтернативного вирішення спорів [7, с. 39; 10]. У цьому документі було звернено увагу на проблему перевантаженості судів і довгих строків розгляду справ. А в сімейних спорах будь-які затримки можуть тільки погіршити ситуацію та загострити конфлікт між учасниками.

Наступним етапом розвитку інституту медіації в Україні була законопроєктна робота: з 2010 року у Верховній Раді було зареєстровано 13 законопроєктів про медіацію [7, с. 39]. А в 2019 році було створено громадську організацію «Асоціація сімейних медіаторів України» [11].

У 2021 році було прийнято Закон України «Про медіацію», який закріпив засади здійснення медіації, алгоритм відбору медіаторів та процедуру проведення медіації [12]. У цьому законі немає поділу спорів за галузями та не визначено специфіки здійснення примирення сторін у конкретній категорії справ (наприклад, розірвання шлюбу, визначення місця проживання дитини, порядку утримання дитини та участі кожного з батьків у її вихованні).

Сімейний кодекс України не має згадок про медіацію та інші шляхи альтернативного вирішення спорів, тільки загальні формулювання. Наприклад, як у ч. 1 ст. 111, «суд вживає заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства» [13].

Тож одним із найбільш актуальних питань сьогодні є вдосконалення правового регулювання медіації залежно від галузей. Адже Закон України «Про медіацію» надає тільки загальний опис процедури. Ще медіаторам, які займаються вирішенням сімейних спорів, потрібні спеціальні компетенції в галузі психології з огляду на те, що сімейні відносини регулюються як нормами права, так і нормами моралі, мають багато поза правових аспектів. Тому варто забезпечити медіаторів, які займаються вирішенням сімейних спорів, спеціальним навчанням.

Переваги сімейної медіації. Вирішення спору через суд може не тільки істотно затягнутися в часі, а й загострити відносини між учасниками. І навіть якщо сторона отримання задоволення всіх позовних вимог, вона може втратити гарні стосунки з колишнім партнером чи зі своєю дитиною. А такі конфлікти можуть завершитися маніпуляціями, заборонами комусь з партнерів спілкуватися з сином чи донькою, втратою майна та іншими проблемами. Сімейна медіація дасть змогу запобігти таким труднощам.

«Сімейна медіація – перемовини конфліктуючих сторін за участю медіатора (посередника)

для пошуку рішення, яке буде прийнятим для всіх учасників сімейного конфлікту та враховуватиме інтереси кожного» [14].

Н. Бондаренко-Зелінська виділяє такі переваги сімейної медіації:

– можна мінімізувати час між моментом виникнення конфлікту та часом застосування примирної процедури, що надає змогу вирішити спір максимально оперативно;

– учасники беруть участь у процесі медіації самостійно, вони знають найбільше про причини виникнення конфліктів, чітко висловлюють свої інтереси та приймають рішення «на місці»;

– необмежена можливість залучення до участі представників сторін конфлікту;

– процедура вирішення спорів максимально спрощена та добровільна, не потребує значних затрат фінансових, організаційних чи інших ресурсів порівняно із судом;

– немає обмежень щодо кількості зустрічей, як у судових засіданнях;

– конфіденційність;

– можливість налагодити відносини з іншою стороною конфлікту, що особливо важливо, коли учасники спору продовжують спілкуватися між собою [15, с. 158 – 159].

Сімейна медіація спрямована на пошук компромісу і налагодження діалогу між учасниками спору, тут немає тих, хто виграв, і тих, хто програв.

Розвиток інституту сімейної медіації в зарубіжних країнах. В зарубіжних країнах такий спосіб вирішення спорів користується більшим попитом, ніж в Україні. У державах англосаксонської правової сім'ї (США, Великобританія, Канада) до 90% пар задоволені результатами медіації [16]. В результаті вирішується проблема перевантаженості судів і колишні подружжя зберігають нормальну комунікацію заради спільних дітей.

У Великобританії Family Law Act закріплює чіткий алгоритм медіації в сімейних спорах. Для пар, які збираються розлучитися, проводиться інформаційна зустріч щодо порядку проведення медіації. Зазвичай медіація у Великобританії проводиться після подання заяви про розлучення, а в окремих випадках суд може зобов'язати сторони скористатися медіацією (відвідати першу інформаційну зустріч) [17]. З одного боку, це можна трактувати як порушення принципу добровільності медіації, а з іншого, сторони більш обізнані про всі можливості вирішення спору.

На нашу думку, практику проведення безкоштовної інформаційної зустрічі варто запозичити Україні, адже значна кількість населення не знає про те, які можливості може дати медіація, витрачає час і кошти на суди. Англія є прикладом чіткого врегулювання процедури медіації в конкретній галузі. І досвід деталізації процедур також був би корисним для нашої країни, бо в сімейному праві набагато більше психологічних аспектів, ніж в будь-якій іншій галузі.

Також у зарубіжних країнах є окремі органи, відповідальні за сімейну медіацію. Наприклад, в Ірландії було створено Службу сімейної медіації із 16 регіональними центрами, а в Австралії – мережу Центрів сімейних відносин [18, с. 80]. Зазвичай діяльність таких установ фінансується з державного бюджету, а в Україні можна було б створити громадську організацію, яка займалася б питаннями сімейної медіації і яку фінансували б донори.

Висновки. Сімейна медіація активно розвивалася з початку незалежності України. За радянських часів цей метод вирішення спорів не користувався попитом, адже більшість населення боялася довірити свої проблеми незнайомій людині і звикли, що суд – це єдина опція для розлучення, призначення аліментів та інших ситуацій.

Однак сімейна медіація має багато переваг порівняно з судовим розглядом: можна вирішити спір швидше й дешевше, зберегти гарні відносини із колишнім чоловіком чи дружиною, врегулювати будь-які невизначеності щодо виховання та утримання дітей, поділу майна та інших питань. І можна уникнути постійних переносів судових засідань через повітряні тривоги та відключення світла, адже на розгляд справ в порядку медіації зовнішні фактори впливають по-мінімуму.

Подальшими векторами розвитку інституту сімейної медіації в Україні могли б стати:

– вдосконалення наявного правового регулювання і встановлення процедур медіації в окремих галузях права, наприклад, це могли би бути зміни до Закону України «Про медіацію» чи до Сімейного кодексу України;

– покращення інформаційної політики задля ознайомлення із можливостями сімейної медіації широких верств населення, як варіант, запровадження безкоштовних інформаційних зустрічей для пар, які подали заяву до РАЦС чи суду;

– розвиток онлайн-медіації;

– покращення освіти медіаторів з точки зору вивчення психології або залучення психологів до процесу сімейної медіації;

– сприяння розвитку громадських організацій, які б займалися освітою сімейних медіаторів і розробкою законопроектів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Огляд ЗМІ: Медіація в Україні: на порозі нового етапу розвитку. Судова влада України, 05 вересня 2023. URL: https://court.gov.ua/archive/1472095/ (дата звернення – 16.11.2024).

2. Відключення електропостачання може призводити до перенесення судових засідань і несвоєчасного відправлення судових рішень до Реєстру – у Тлумацькому райсуді закликали проявити розуміння. Судово-юридична газета, 2 липня 2024. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/304758-otklyuchenie-elektrosnabzheniya-mozhet-privodit-k-perenosu-sudebnykh-zasedaniy-i-nesvoevremennoy-otpravke-sudebnykh-resheniy-v-reestr-v-tlumatskom-raysude-prizvali-proyavit-ponimanie (дата звернення – 16.11.2024).

3. Рішення Ради суддів України № 23 від 05 серпня 2022 року.

4. Лариса Швецова: Медіація потребує чіткого законодавчого врегулювання. Судова влада України, 02 грудня 2020. URL: https://court.gov.ua/press/point/1032730/ (дата звернення – 16.11.2024).

5. Ясиновський І. Г. Характеристика моделей медіації в розвинутих країнах. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2014. № 4. С. 94–98. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Npnau_2014_4_19 (дата звернення – 16.11.2024).

6. Mediacje. Teoria i praktyka / pod red. E. Gmurzyńska, R. Mogek. Warszawa : Wolters Kluwer. 2018. S. 45; Альтернативні способи вирішення спорів : навч. посіб. / М. Я. Білак, Ю. Д. Притика, О. М. Спектор, М. М. Хоменко; за заг. ред. Ю. Д. Притики. Харків: Право, 2019.

7. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навчальний посібник / Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. Верби-Сидор. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 416 с.

8. Програмний документ «Інтеграція медіації в судову систему України», підготовлено Тетяною Кисельовою в рамках проекту Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні». Київ, 2017. 28 с.

9. Рекомендація № R (98)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в сімейних справах, ухваленої Комітетом Міністрів Ради Європи на 616 засіданні заступників міністрів 21 січня 1998 року.

10. Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України № 361/2006 від 10 травня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text (дата звернення – 16.11.2024).

11. Асоціація сімейних медіаторів України. URL: https://www.afmu.org.ua/ (дата звернення – 16.11.2024).

12. Закон України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2022, № 7, ст.51.

13. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 року№ 2947-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135.

14. Рудометкіна М. Особливості вирішення сімейних спорів: конфлікт чи медіація. Юридична газета online. 31 березня 2020. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/osoblivosti-virishennya-simeynih-sporiv-konflikt-chi-mediaciya.html (дата звернення – 16.11.2024).

15. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Окремі аспекти альтернативного вирішення спорів при врегулюванні сімейних конфліктів. Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 15. С. 158 – 162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2016_15_41 (дата звернення – 16.11.2024).

16. Богданов С., Єрьоменко Г. Що таке сімейна медіація? URL: https://www.ukrmediation.com.ua/ua/korysna-informatsiia/materialy/u-vilnomu-dostupi/1634-shcho-take-simeina-mediatsiia (дата звернення –16.11.2024).

17. Family Law Act 1996: Act of Parliament of the United Kingdom. URL: http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/92499/107777/F1385488778/GBR92499.pdf (дата звернення –16.11.2024).

18. Яворська О., Демчук А. Медіація в сімейних спорах. Історико-правовий часопис, 2013, № 2. С. 79 – 83.

УДК 339.543(477)«1917/1921»
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-4

Чубата М. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОЇ ТА МИТНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1918 Р.) У ВИСВІТЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНИХ ПРАВОЗНАВЦІВ

PECULIARITIES OF THE TAX AND CUSTOMS POLICY IN THE UKRAINIAN STATE (1918) IN THE COVERAGE OF DOMESTIC LEGAL SCHOLARS

У статті здійснено стислий історіографічний аналіз наукового доробку правознавців, присвяченого фінансово-економічній сфері державного будівництва, зокрема податковій та митній політиці в Українській Державі (1918 р.). Виявлено, систематизовано і охарактеризовано основні групи історіографічних джерел із зазначеної проблеми. Зокрема, авторкою проаналізовані праці, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми, починаючи з опублікованих ще в роки Української революції 1917–1921 рр. і закінчуючи сьогоденням. Для повноти висвітлення окремих аспектів до історіографічного аналізу, крім праць правознавців були залучені також деякі публікації істориків та економістів. Головну увагу в статті сфокусовано на дослідженні правознавцями законодавства Української Держави в питаннях податкової служби, правового регулювання оподаткування, особливостей діяльності її податкового апарату, організаційного оформлення податкових органів, формування української правової традиції у сфері оподаткування та її втілення в розбудові національної державності, а також на законодавчих основах створення та діяльності її митних органів та історико-правових аспектах їх функціонування.

До маловідомих аспектів проблеми авторкою віднесено оподаткування кінематографа, циркових, театральних вистав та інших явищ сфери культури за Гетьманату Павла Скоропадського, зокрема звернено увагу на те, що в Українській Державі обговорювалось питання щодо можливості диференціації цього оподаткування, наприклад, менше планувалося стягувати з театрів культурно-просвітнього характеру, а народні театри взагалі планувалося звільнити від податку. В статті наголошується також, що малодослідженим в історико-правовій літературі залишається питання діяльності Фінансової Ради, створеної гетьманом для керівництва і координації фінансово-банківської, податкової та митної діяльності в державі, а також діяльність шести відділів Департаменту митних зборів, якому були підпорядковані всі митні установи України. Авторка звертає увагу, що аналіз літератури дає підстави стверджувати, що законодавство Української Держави не було копіюванням старих нормативних основ, а було поєднанням досконалих старих і нових українських регламентуючих чинників, що можна виправдати з огляду на тогочасні складні внутрішні обставини.

У висновках авторкою виокремлено коло проблем, що потребують подальшого ґрунтовного вивчення, узагальнення та наукового трактування.

Ключові слова: *Українська революція 1917–1921 рр., національне державотворення, Гетьманат Павла Скоропадського, податкова система, митна справа, історіографія.*

The article provides a concise historiographical analysis of the scientific output of legal scholars, dedicated to the financial and economic sphere of state building, in particular, tax and customs policy in the Ukrainian State (1918). The main groups of historiographic sources on the specified problem have been identified, systematized and characterized. In particular, the author analyzed works that directly relate to the problem under study, starting with those published during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and ending with the present. To fully cover certain aspects of the historiographic analysis, in addition to the works of lawyers, some publications by historians and economists were also involved. The main attention in the article is focused on the study by lawyers of the legislation of the Ukrainian State in matters of tax service, legal regulation of taxation, features of the activities of its tax apparatus, organizational design of tax authorities, the formation of Ukrainian legal tradition in the field of taxation and its implementation in the development of national statehood, as well as on the legislative foundations of the creation and activities of its customs authorities and the historical and legal aspects of their functioning.

The author includes the taxation of cinema, circus, theater performances, and other cultural phenomena during the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi as little-known aspects of the problem. In particular, attention is drawn to the fact that

© Чубата М. В., 2024

the Ukrainian State discussed the possibility of differentiating this taxation, for example, it was planned to charge less from theaters of a cultural and educational nature, and it was planned to exempt folk theaters from the tax altogether. The article also emphasizes that the issue of the activities of the Financial Council, created by the hetman to manage and coordinate financial, banking, tax and customs activities in the state, as well as the activities of six departments of the Customs Department, to which all customs institutions of Ukraine were subordinated, remains poorly researched in the historical and legal literature. The author draws attention to the fact that the analysis of the literature gives grounds for asserting that the legislation of the Ukrainian State was not a copy of the old normative foundations, but was a combination of perfect old and new Ukrainian regulatory factors, which can be justified given the complex internal circumstances of that time. The author draws attention to the fact that the analysis of the literature gives grounds to assert that the legislation of the Ukrainian State was not a copy of the old regulatory principles, but was a perfect combination of old and new Ukrainian regulatory factors, which can be justified if we take into account the complex internal circumstances of that time.

In the conclusions, the author identifies a number of problems that require further thorough study, generalization and scientific interpretation.

Key words: *Ukrainian Revolution of 1917–1921, national state formation, Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi, tax system, customs affairs, historiography.*

Актуальність теми дослідження. Сьогодні, в умовах розв'язаної нашим північним сусідом російсько-української війни, Україна, крім підтримки наших партнерів, потребує для забезпечення наших Збройних Сил усім необхідним не тільки значних людських ресурсів, а й фінансових, тому злагоджена і високоефективна робота податкових та митних органів України для максимального наповнення бюджету нашої держави є в цих складних умовах надзвичайно важливою, а історичний досвід «фінансового виживання», зокрема в період Української революції 1917–1921 років безумовно є повчальним і актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам досліджуваної нами проблеми присвячено десятки публікацій, а також декілька дисертаційних досліджень. Одну із перших ґрунтовних спроб історіографічного аналізу наявної літератури здійснено у монографії В. Капелюшного [1, с. 396–413], присвяченій національним державотворчим процесам у 1917–1921 рр., проте основну увагу дослідник звернув на вивчення праць істориків і проаналізував лише окремі публікації правознавців. Стислий історіографічний екскурс, що більше нагадує бібліографічний опис літератури під назвою «Історіографія та джерельна база дослідження історії податкової політики українських урядів 1917–1930 рр.» подав на початку своєї монографії П. Гай-Нижник [2, с. 9–16]. Згодом ґрунтовну статтю опублікував Д. Архірейський [3, с. 26–35], але дослідник обмежив джерельну базу свого дослідження лише статтями Вісника Академії митної служби України, що були надруковані у рубриці «Історія митної справи». І, нарешті, до найновіших історіографічних досліджень з проблеми відноситься стаття М. Стопчака [4, с. 222–228], присвячена характеристиці сучасних публікацій про митну політику і зовнішню торгівлю України у 1917–1921 рр. Як бачимо, в двох останніх публікаціях, охарактеризованих нами вище, праці з податкової політики не ввійшли до дослідницьких інтересів цих авторів. Щодо публікації архівних матеріалів та інших джерел доби 1917–1921 рр., то їх випуск започатковано збірником «Митниці Слобожанщини» [5].

Метою даної статті є стислий історіографічний аналіз наукового доробку правознавців і окремих праць істориків та економістів, в яких безпосередньо досліджуються різні аспекти податкової та митної політики за доби Гетьманату П. Скоропадського, а також виокремлення тих аспектів проблеми, які ще й сьогодні залишаються малодослідженими та дискусійними.

Виклад основного матеріалу. До перших праць, в яких досліджується фінансово-економічна сфера державного будівництва доби Української Держави, належать монографії О. Андерсона та Л. Неманова, видрукувані ще безпосередньо в роки Української революції 1917–1921 рр. У книзі Л. Неманова, яка, на думку самого дослідника, стала «першою спробою об'єктивного фактичного викладу фінансового життя України за час її існування як самостійної держави» [6, с. 4], автор наголошує, що, перебуваючи в складі Росії, Україна до 1917 р. фактично не мала своєї фінансової політики, так як не мала ні своєї монети, ні

свого банку, ні своїх податків. Уряд гетьмана, який виник під лозунгом насадження в країні порядку і благополуччя, мав перед собою, як стверджує Л. Неманов, готову програму економічної і фінансової діяльності [6, с. 20]. Значна частина книги присвячена дослідженню нормативно-правового забезпечення грошового обігу, податкової політики, міждержавних фінансових відносин тощо. Досить ґрунтовно автор аналізує закон від 14 серпня 1918 р. «Про обмеження ввозу на Україну російських грошових знаків» [6, с. 43]. Більш стисло охарактеризовано групу законів від 9 та 20 травня, а також від 9 липня 1918 р. про розширення гетьманським урядом наданого Державному Банку права емісії [6, с. 46–47].

Щодо законодавчого забезпечення в Українській Державі податкової політики, то Л. Неманов констатує, що «уряд гетьмана, змінивши уряд Центральної Ради, застав державне господарство в повному розладі: не було ні грошей, ні бюджету, ні навіть правильної звітності» та звертає увагу на те, що податкову політику гетьманський уряд «почав з підвищення ставок прямих податків та зборів» [6, с. 158–159]. В окремому розділі своєї монографії, названому «Податкова політика», автор стисло характеризує закони, в яких йдеться про зростання втроє ставок поземельного податку, про податок на приріст прибутку, про підвищення зборів з грошових капіталів, про підвищення обсягів гербового збору, про поштово-телеграфні тарифи та ін., а

порівнюючи успіхи державного будівництва за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, Л. Неманов дійшов до висновку, що «уряд гетьмана здійснив більш активну роботу в смислі будівництва Української Держави» [6, с. 46].

Щодо книги О. Андерсона, то досліджуваній нами проблематиці автор присвячує два останні розділи під назвою «Імпорт на Україну із центральних держав» та «Експорт з України в центральні держави». Серед нормативно-правових актів, які аналізує дослідник, викликає інтерес затверджене 5 липня 1918 р. Міністром торгівлі і промисловості С. Гутником «Положення про Державне Бюро для закупівлі за кордоном і розподіл на Україні паперу» [7, с. 125–128]. Слід звернути увагу на вміле поєднання автором ґрунтовного фактологічного та аналітичного матеріалу.

В післяреволюційний період ні радянськими, ні зарубіжними правознавцями з цих аспектів досліджуваної проблеми спеціальних праць створено не було. Лише в умовах незалежності України тематика, започаткована дослідженнями О. Андерсона та Л. Неманова, отримала певне висвітлення у сучасних дослідженнях науковців, зокрема в працях А. Кольбенка, Е. Мірошниченка, А. Павлова, Й. Рисіча, К. Сандровського, О. Тимощука, Ю. Тлущака, В. Юрченка та ін.

Одним з перших серед істориків права до цієї проблеми звернувся О. Тимощук у своїх монографіях [8], проте лише окремі аспекти, які дотичні з предметом нашого дослідження, знайшли в них стисле відображення.

Законодавчому забезпеченню діяльності податкових органів Української Держави 1918 р. присвятив частину свого наукового доробку Ю. Тлущак. Аналізуючи більше десятка затверджених гетьманом П. Скоропадським законів, зокрема «Про підвищення ставок оплати зі страхування майна та про встановлення пені за невчасну або не повну виплату їх» від 23 серпня 1918 р., «Про військовий податок» від 30 серпня 1918 р., «Про порядок оподаткування державним промисловим і доходним податками чужоземних товарів і компаній» від 19 листопада 1918 р. та ін., автор наголошує, що найбільші досягнення в податковій політиці за 1917–1921 рр. припадають саме на період існування Української Держави гетьмана П. Скоропадського [9, с. 198], а в іншій своїй статті констатує, що «в короткий термін були створені власні податкові органи Української Держави, що загалом спроможні були ефективно виконувати свої функціональні завдання» [10, с. 81]. Свій науковий доробок Ю. Тлущак узагальнив у дисертаційному дослідженні, де зокрема наголошує, що «гетьман докорінно не руйнував російську модель податкового механізму, але дещо модернізував царське законодавство відповідно до ситуації, ним була затверджена низка нормативно-правових актів, що поліпшували, насамперед, фінансову незалежність України» [11, с. 13]. Дисертант стверджує, що відбувалося втілення української правової традиції у сфері оподаткування в розбудову національної державності цього періоду, але

інша справа, що результати такого втілення не завжди були ефективними [11, с. 14].

Досить близькими щодо оцінки Ю. Тлущаком податкового законодавства Української Держави є підходи до вивчення цієї проблеми, викладені у працях В. Юрченка. Дослідник вважає, що важливу роль у здійсненні гетьманським урядом податкової політики відігравали організаційні заходи, спрямовані на відновлення механізму стягнення податків, досить поруйнованому за часи володарювання Тимчасового уряду, Центральної Ради і нетривалого перебування при владі більшовиків [12, с. 173]. В окремому підрозділі своєї дисертації під назвою «Правове закріплення податкової політики Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського» В. Юрченко стисло аналізує найважливіші законодавчі акти, які регулювали процеси створення та діяльності податкових органів Української Держави [13].

На відміну від Ю. Тлущака, який зосередився виключно на аналізі законодавства, що регулювало загальнодержавні процеси оподаткування, В. Юрченко акцентує свою увагу на законодавстві, що стосувалось місцевих податків. Так, на його думку, спроба навести порядок з місцевими податками була дещо невдалою внаслідок вад закону від 30 серпня 1918 р. «Про перегляд губерніальних і повітових земських сміт», бо неузгодженості в його тексті стали на заваді повному упорядкуванню місцевого оподаткування, а на їх виправлення в Української Держави уже не вистачило відпущеного історією часу, хоча у той же час була більш-менш налагоджена діяльність місцевого податкового апарату, що забезпечило стабільне надходження податкових доходів до бюджету [13, с. 12].

До маловідомих аспектів проблеми належить оподаткування кінематографа, циркових, театральних вистав та інших явищ сфери культури за Гетьманату Павла Скоропадського. Одним з перших до цієї проблематики звернувся П. Гай-Нижник [22, 23], а потім О. Бачинська [24, с. 181–184]. Як наголошує О. Бачинська, «питання оподаткування театральних та інших видовищ було одним із найболючіших питань для видовищних форм мистецтва на території Української Держави, адже близько 40% валових зборів театральних підприємств чи культурно-просвітніх товариств йшло на оплату податків» [24, с. 183]. Дослідниця звертає увагу на те, що в Гетьманаті обговорювалось питання щодо можливості диференціації цього оподаткування, зокрема менше планувалося стягувати з театрів культурно-просвітнього характеру – опери, драми, а народні театри взагалі планувалося звільнити від податку.

Високу оцінку діяльності гетьмана в організації податкової політики подає в своїй монографії О. Михайлова, зазначаючи, що «складність впровадження податкової політики була зумовлена, зокрема, лівацьким уявленням з часів УНР, що податки мусять платити лише заможні верстви. Налагодження служби податкових зборів стало умовою реалізації податкової політики. Її наслідком стало швидке поповнення скарбниці й поступова виплата боргів, які накопичилися за урядування Центральної Ради» [25, с. 198].

Важливою складовою державотворчих процесів в Українській Державі була митна політика. Як стверджує А. Павлов, «для керівництва і координації фінансово-банківської, податкової та митної діяльності в державі створюється Фінансова Рада, членів якої призначав гетьман» [14, с. 68]. До речі, ми не знайшли жодної публікації, в якій би хоч стисло висвітлювалась її діяльність, тому це питання залишається недослідженим в історико-правовій літературі. Щодо структури митного відомства, то автор вважає, що вона практично залишилась такою, як і за часів Центральної Ради: керівництво митною системою здійснював міністр фінансів, безпосереднє виконання митної справи було покладено на Департамент митних зборів, який складався з шести відділів, саме Департаменту були підпорядковані всі митні установи України (22 митниці, 26 митних застав і 2 митних пости) [14, с. 69]. До речі, з шести відділів цього департаменту, крім тарифного, статистики, господарчого та ін., А. Павлов називає і законодавчий відділ, але, на жаль, його діяльність не аналізує [14, с. 69]. Дослідник з‘ясовує причини і хід «митних воєн» між Україною та Румунією, а також між гетьманським урядом та створеним в Криму урядом генерала С. Сулькевича. Жодних нормативно-правових документів, актів чи інструкцій він не аналізує, лише називає наказ гетьмана П. Скоропад-

ського «Про заборону вивозу товарів у Румунію і Бессарабію», але, на жаль, без будь-якої характеристики. Проте, ґрунтовне дослідження цих документів, враховуючи сучасне становище в Криму, є, на наш погляд, нагальною потребою не лише в науковому, а й в практичному сенсі, адже запроваджені тоді заходи були досить результативними для України.

Як стверджує Е. Мірошниченко, за Центральної Ради митний контроль на кордоні з Росією створено не було, він був організований за гетьмана П. Скоропадського – після підписання 12 липня 1918 р. угоди між Українською Державою та Росією [15, с. 4]. Беручи до уваги фактично калейдоскопічну зміну органів влади у 1917–1921 рр., автор наголошує: «що характерно для цього революційного періоду, часті зміни влади значною мірою не впливали на роботу митних установ, які тільки й встигали «перепідпорядковуватися» тій чи іншій владі. Свої ж основні функції завжди виконували ретельно» [15, с. 4].

Більш ґрунтовно саме на законодавче підґрунтя створення та діяльності митних органів звернув у своєму дослідженні Й. Рисіч, який наголошує, що «за часів гетьмана Павла Скоропадського державне будівництво набуло всебічного розвитку. Були встановлені митні кордони. Організація кордонної охорони здійснювалася на підставі «Правил про окремий корпус прикордонної варти», а митної служби на підставі «Устава таможенного», затвердженого ще у 1910 р., який набув правонаступництва в новій державі. Гетьманські кордони тимчасово керувалися Статутом кордонної охорони, що у квітні 1918 р. був затверджений урядом УНР, і це надавало легітимності державотворенню. До того ж до затвердження готувалися Кордонний і Митний статути» [16, с. 18]. На думку дослідника, ще у грамоті гетьмана Павла Скоропадського до українського народу від 29 квітня 1918 р. стверджувалася ліберальна торговельна і митна політика, а в такому конституційному законі, як «Про тимчасовий державний устрій України» вже є розділ «Про фінансову раду», де зазначено, що проблеми фінансових відносин повинні вирішуватися «в законодавчому порядку» [16, с. 18].

На особливостях проведення в Україні митної політики та певних здобутках в розбудові власної митної системи зосереджують свою увагу С. Ківалов і Б. Кормич [17, с. 29]. «Під час гетьманування П. Скоропадського у 1918 р., – як стверджують автори, – на кордонах Української Держави діяли так звані «прикордонні сотні», які здійснювали контроль за переміщенням осіб та товарів» [17, с. 29]. На жаль, крім констатації факту їх діяльності, дослідники жодним словом не вказують яким законодавчим актом вони створювалися, які мали повноваження тощо.

Цей аспект проблеми стисло відображено і в книзі О. Гребельника, який зазначає, що за рішенням П. Скоропадського було організовано Корпус прикордонної варти, якому доручалося виконання не тільки функцій охорони кордону України, але й окремих митних функцій [18, с. 85].

Значний вклад в дослідження цього аспекту проблеми вніс О. Тимощук. В одній із своїх праць вчений зазначає, що серед національних державних утворень доби Української революції 1917–1921 рр. найбільш насичену нормативну спадщину, що регламентувала діяльність органів, на які покладалися захист державної безпеки і охорона правопорядку, залишила Українська Держава 1918 р. Щодо УНР доби Центральної Ради, УНР доби Директорії, а також ЗУНР, то в них питому вагу серед регулюючих чинників у правоохоронній галузі мали підзаконні акти у вигляді наказів, інструкцій, надзвичайних розпоряджень тощо [19, с. 242]. Ґрунтовний аналіз закону «Про Статут Державної Варти», окремого статуту «Про організацію Департаменту Державної Варти», «Статуту про кордонні пункти Державної Варти» та багатьох інших нормативно-правових актів О. Тимощук здійснює в своїх монографіях [8] та в майже двох десятках статей, а узагальнює вивчення цієї проблеми у дисертаційному дослідженні [20]. Особливий інтерес викликає четвертий розділ дисертації, зокрема підрозділ, що носить назву «Органи економічної безпеки» [20, с. 272–301], в якому автор аналізує діяльність охоронних органів, належних до відання Міністерства фінансів Української Держави – Кордонної охорони, Митної служби, Фінансової охорони. О. Тимощук наголошує, що в кордонній і митній галузях охоронної діяльності

гетьманський уряд продовжив започатковане кабінетом В. Голубовича, сама ж організація кордонної охорони Української Держави здійснювалася на підставі «Правил про Окремий корпус прикордонної сторожі» 1910 р., а митної служби – Статуту митного 1910 р. Автор зазначає, що у внутрішній службі гетьманські кордонці тимчасово керувалися Статутом кордонної охорони, що був затверджений урядом УНР в останні дні діяльності Центральної Ради. До законодавчого затвердження готувалися нові Кордонний та Митний статути, але за Гетьманату П. Скоропадського чинності вони не набрали [20, с. 300–301]. Слід підкреслити одну особливість, яка притаманна дослідженню О. Тимощука. Справа в тому, що весь аналіз чинного законодавства Української Держави супроводжується його порівнянням з відповідним імперським законодавством, Тимчасового Уряду і паростками національного законодавства Центральної Ради, а це, в свою чергу, дає підстави стверджувати, що законодавство Української Держави не було копіюванням старих нормативних основ, а було поєднанням досконалих старих російських і нових українських регламентуючих чинників, що можна виправдати з огляду на тогочасні міжнародні і внутрішні оперативні обставини.

Діяльності митних органів України, у тому числі й періоду 1917–1921 рр., присвятив серію статей та дисертаційне дослідження А. Кольбенко. Це єдина на сьогодні дисертація в історико-правовій науці, предмет якої безпосередньо присвячений вивченню цієї проблематики. Для дослідження революційної доби автор у першому розділі виокремлює параграф «Митна політика УНР та ЗУНР» [21, с. 47–68]. Окремого підрозділу про діяльність митних органів Української Держави він не виділяє, а аналізує все це у названому параграфі. Тому вже сама назва параграфу, на нашу думку, сформульована не вірно, адже Українська Держава 1918 р. ніколи не була складовою УНР, а тим більше ЗУНР. Матеріал параграфу дає нам підстави вважати, що більш доречною могла б бути його назва, наприклад, у такому формулюванні: «Митна політика УНР, Української Держави та ЗУНР», тим більше, що за обсягом матеріалу, майже половина підрозділу стосується саме Української Держави.

А. Кольбенко наголошує, що у галузі торговельно-митної політики П. Скоропадському вдалось зробити для України багато позитивного: в 1918 р. П. Скоропадський відновив митний кордон між Україною та Росією; ним було укладено двосторонні договори з Кубанню та Доном, де передбачались умови розвитку торговельно-митних відносин; за допомогою вдалої митно-тарифної політики, яка викликала параліч економіки Кримського півострова, гетьман примусив у жовтні 1918 р. укласти уряд Криму попередню угоду про входження півострова до складу України; у губерніях України в той час діяли фінансові палати, у митних районах – митниці і митні інспектори, які підпорядковувались як міністерству фінансів, так і міністерству торгу і промисловості [21, с. 65–66]. Щодо законодавчих актів, які регулювали ці процеси в Українській Державі 1918 р., то, на жаль, інформація про них в дослідженні А. Кольбенка мінімальна.

На завершення стисло охарактеризуємо особливості висвітлення історії становлення митної політики за доби Української Держави в навчальній літературі. Однією з перших з цієї когорти видань стала книга Б. Кормича «Державно-правовий механізм митної політики України», в якій, здійснюючи короткий екскурс в історію митної справи, починаючи з Київської Русі, автор звертає увагу на те, що «певні здобутки в митній сфері мала Україна і під час визвольних змагань 1917–1921 рр.» [26, с. 4]. Варто наголосити, що автор навіть не згадує про діяльність митних органів у радянський період історії України і продовжує свій екскурс з початку 1990-х років, констатуючи, що «у цей період розбудову власної митної системи довелося розпочинати майже з нуля» [26, с. 4]. Через рік в співавторстві з С. Ківаловим В. Кормич публікує підручник «Митна політика України», де знову не аналізує радянський період, чітко аргуметуючи це тим, що «поразка у визвольних змаганнях призвела до того, що значна частина України у 1922 р. була включена до складу СРСР, а західні землі – до складу Польщі. Таким чином, митна діяльність здійснювалася відповідними центральними органами цих держав. Реальне відродження власної митної системи України як складової державного суверенітету стало можливим

лише на початку 90х рр. XX ст., після розпаду СРСР» [17, с. 29–30]. Таких же принципів висвітлення історичного розвитку митного права в Україні дотримується в своїй праці і Т. Курило [27, с. 16–17].

Проте, на жаль, не в усіх підручниках та навчальних посібниках був такий підхід до висвітлення історії митної політики. Наприклад, Ф. Жорін та інші автори навчального посібника «Правові основи митної справи в Україні» виокремлюють підрозділ 1.2. «Митна справа в Україні в 1917–1991 рр.», де лише згадують про УНР і Українську Державу П. Скоропадського, а в якості основного матеріалу аналізують більшовицькі декрети та циркуляри з митної справи, Митний кодекс СРСР 1964 р. і завершують виклад подій констатацією, що «логічним завершенням цього періоду стало прийняття 1991 р. нового Митного кодексу СРСР» [28]. Але ж яке відношення до історії національної митної справи має радянська митна політика? Ще більше вражає викладом антиукраїнських підходів публікація «Дослідження розвитку митної справи в Україні», де автори у вступній частині наголошують на потребі «детального дослідження історії розвитку національної митної системи» [29, с. 98], а при викладі історії розвитку митної справи в Україні поділяють її на п'ять періодів, де, зокрема, «I – період Київської Русі (XI –XVII ст.)», а «IV – період радянської доби (1917–1991 рр.)» [29, с. 98]. Щодо першого періоду, то чому лише з XI ст. і чому аж до XVII ст., адже традиційно добу Київської Русі визначають IX – серединою XIII ст.? Тепер, що стосується четвертого періоду, то чому період радянської доби? Невже національні державні утворення доби Української революції 1917–1921 рр. УНР, Українська Держава, ЗУНР входять до радянської доби? Невже українське національне державотворення і радянське державотворення це одне і те ж? Звичайно ж ні. І приємно констатувати, що останніми роками опубліковано ряд праць, наприклад Л. Дорофеєвої, де чітко відмежовується національна державність України від радянської, адже дослідниця спочатку окремо подає підрозділ «Митна справа за часів українських національних режимів 1917–1918 рр.» [30, с. 77–80], а потім виокремлює підрозділ «Митна справа в Україні у радянську добу (1919–1991 рр.)» [30, с. 81–94]. Такий же підхід з чітким розмежуванням двох форм державності характерний і для видань, опублікованих під редакцією А. Кормича [31], а також М. Бліхар [32].

Підводячи підсумок, маємо всі підстави стверджувати, що дослідження вітчизняними правознавцями різних аспектів податкової і митної політики за доби Української революції 1917–1921 рр., зокрема і періоду Української Держави гетьмана П. Скоропадського, перетворили цю проблему у окремий науковий напрям. В той же час варто зазначити, що ще не всі аспекти досліджуваної проблеми отримали ґрунтовне висвітлення, зокрема малодослідженою залишається діяльність регіональних митниць того періоду, правове регулювання митної та податкової політики, діяльність керівників відповідних підрозділів на місцях. На часі також підготовка до друку комплексних збірок архівних документів та матеріалів про особливості діяльності митних та податкових органів в центрі та на регіональному рівні, що дозволить ще глибше дослідити цю важливу наукову проблему.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). К.: Олан, 2003. 608 с.

2. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). К.: Цифра-друк, 2006. 304 с.

3. Архірейський Д. Рубрика «Історія митної справи» «Вісника академії митної служби України» (1999–2008): історіографічне та науково-організаційне значення. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2014. № 2(10). С. 26–35.

4. Стопчак М. В. Митна політика і зовнішня торгівля України в роки Визвольних змагань (1917–1921 рр.): сучасна вітчизняна історіографія. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука»*. 2019. Вип. 2(27). С. 222–228.

5. Митниці Слобожанщини: Збірник архівних документів і матеріалів: 1660–1870–1992–2000 /упоряд.: Л. Добреля, Л. Момот та ін. Х.: Каравела, 2000. 496 с.

6. Андерсон О. Н. Внешняя торговля Украины в 1918 году. К.: Центросоюз, 1919. 216 с.

7. Неманов Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 – 4 февраля 1919 г.). К.: Культура и Знание, 1919. 212 с.

8. Тимощук О. В. Захисники кордонів Української Держави 1918 р. (історико-юридичний аналіз). Дніпропетровськ: Вид-во Академії митної служби України, 1999. 106 с. Його ж. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). Харків: Вид-во Ін-ту внутр. справ, 2000. 462 с.

9. Тлущак Ю. М. Законодавство Української Держави в питаннях податкової служби (квітень – грудень 1918 р.). *Вісник Університету внутрішніх справ.* Харків, 2001. Вип. 13. С. 193–198.

10. Тлущак Ю. М. Російський імперський фіскальний апарат в організаційному оформленні податкових органів Української Держави (1918 р.). *Держава і право. Зб. наук. праць. Серія: юридичні і політичні науки*. К., 2003. Вип.20. С. 81–86.

11. Тлущак Ю. М. Формування української правової традиції у сфері оподаткування та її втілення в розбудові національної державності 1917–1920 рр.: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Юрій Мар‘янович Тлущак; Нац. ун-т внутрішніх справ. Харків, 2004. 20 с.

12. Юрченко В. М. Правові засади податкової політики національних державних утворень на території України у роки визвольних змагань 1917–1921 рр. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Х., 2004. Вип.26. С. 169–176.

13. Юрченко В. М. Правове регулювання оподаткування в Україні (1917– 1929 рр.): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Володимир Миколайович Юрченко; Нац. ун-т внутрішніх справ. Х., 2004. 19 с.

14. Павлов А. П. Українська митниця на шляху відродження та розвитку: правові та історичні аспекти. К.: Акцент, 2002. 417 с.

15. Мірошниченко Е. Митниця – атрибут державності. *Політика і час.* 1994. № 5. С. 3–7.

16. Рисіч Й. Л. Митна справа в історії українського конституціоналізму. *Митна справа.* 2001. № 1. С. 14–20.

17. Ківалов С. В., Кормич Б. А. Митна політика України. Підручник. Одеса: Юридична література, 2001. 256 с.

18. Гребельник О. П. Основи митної справи. К., 2003. 600 с.

19. Тимощук О. В. Нормативна регламентація діяльності української Державної варти за гетьманату П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). *Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України*. 2000. № 1. С. 242–252.

20. Тимощук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): історико-правове дослідження: дис. … д-ра юрид. наук / Олександр Валентинович Тимощук; Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2000. 436 с.

21. Кольбенко А. В. Історико-правові аспекти утворення та діяльності митних органів України: дис. … канд. юрид. наук 12.00.01 / Андрій Володимирович Кольбенко; Львівський нац. ун-т імені Івана Франка. Львів, 1997. 165 с.

22.Гай-Нижник П. Податкове законодавство України в сфері культури та розваг на початку XX ст. *Вісник податкової служби.* 2001. Листопад-грудень. С. 60–65.

23. Гай-Нижник П. Становлення українського театрального мистецтва і питання його оподаткування за Гетьманату 1918 р. *Український театр.* 2003. № 5-6.

24. Бачинська О. М. Оподаткування публічних видовищ і розваг у Гетьманаті Павла Скоропадського. *Гуржіївські історичні читання.* 2014–2015. Вип.8/9. С. 181–184.

25. Михайлова О. Ю. Павло Скоропадський: «Крім негідників, усі підуть за мною». К.: Парламентське видавництво, 2018. 368 с.

26. Кормич Б. А. Державно-правовий механізм митної політики України. Одеса: Астропринт, 2000. 180 с.

27. Курило Т. В. Митне право України. Львів: Новий Світ-2000, 2013. 240 с.

28. Жорін Ф. Л. Правові основи митної справи в Україні. Конспект курсу лекцій. К.: КНЕУ, 2001. 248 с.

29. Філіппова С. В., Масленніков Є. І., Іванова К. В. Дослідження розвитку митної справи в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка».* 2013. Вип.20. С. 98–101.

30. Дорофеєва Л. М. Європейський вектор розвитку української митниці. Одеса: Гельветика, 2019. 448 с.

31. Кормич Б. А., Коваль Н. О. Митне право. Одеса: Фенікс, 2021. 132 с.

32. Бліхар М. М. Митне право України. Львів: Растр-7, 2023. 580 с.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.65
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-5

Тітков Д. І.,
аспірант кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін,
ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»
ORCID: 0009-0005-4688-9495

СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЖИТЛО ЯК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

THE CURRENT STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON HOUSING OWNERSHIP AS A CONSTITUTIONAL RIGHT IN UKRAINE

У статті аналізуються наукові дослідження права власності на житло як конституційного права в Україні. Розглянуто практику Європейського суду з прав людини, в якій розкривається зміст терміну «житло». Удосконалено поняття «право власності на житло». Окреслено шляхи подальших наукових досліджень, спрямованих на захист права власності на житло. Проведено науково-практичний аналіз норм цивільного права у частині підстав набуття права власності на житло. Запропоновано авторське визначення поняття «підстави набуття права власності на житло». Об'єктом дослідження є наукові дослідження українських вчених щодо захисту права власності на житло в сучасних умовах розвитку України, зокрема і в умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану. Метою дослідження є науково-практичний аналіз наукових висновків українських дослідників щодо захисту права власності на житло в Україні. Запропоновано авторське бачення узагальнення наукових праць стосовно права власності на житло як конституційного права в Україні. Методологічною основою дослідження є філософсько-правові засади пізнання соціальних явищ, зокрема тих, що стосуються забезпечення та охорони права власності на житло як конституційного права в Україні. В статті застосовано діалектичний, системно-структурний, нормативно-логічний, соціологічний, порівняльно-правовий методи пізнання. Автор дійшов висновку про те, що наукові статті з досліджуваної тематики доцільно групувати: за галузями права (статті у сфері кримінального права, статті у сфері сімейного права, статті у сфері цивільного права, статті у сфері нотаріального права, статті у сфері цивільного процесу тощо), за предметом дослідження (стаття, які стосуються захисту права на житло при укладанні цивільно-правових договорів, статті, які стосуються захисту житлових прав внутрішньо переміщених осіб, статті, які стосуються приватизації житла, статті, які стосуються спадкування житла тощо).

Ключові слова: *право власності, нерухоме майно, житло, конституційне право, наукові дослідження.*

The article analyzes scientific research on housing ownership as a constitutional right in Ukraine. The practice of the European Court of Human Rights was considered, which reveals the meaning of the term "housing". The concept of "home ownership" has been improved. The ways of further scientific research aimed at protecting the right to ownership of housing are outlined. A scientific and practical analysis of the norms of civil law was carried out in terms of the grounds for acquiring the right to own a home. The author's definition of the concept of "grounds for acquiring ownership of housing" is proposed. The object of the study is scientific research by Ukrainian scientists on the protection of housing ownership in modern conditions of the development of Ukraine, in particular, in the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine. The purpose of the study is a scientific and practical analysis of scientific conclusions regarding the protection of housing ownership. The author's vision of the generalization of scientific works on housing ownership as a constitutional right in Ukraine is proposed. The methodological basis of the research is the philosophical and legal basis of knowledge of social phenomena, in particular, those related to the provision and protection of the right to own housing as a constitutional right in Ukraine. The article uses dialectical, systemic-structural, normative-logical, sociological, comparative-legal methods of cognition. The author came to the conclusion that it is advisable to group scientific articles on the subject under investigation: by law (articles in the field of criminal law, articles in the field of family law, articles in the field of civil law, articles in the field of notarial law, articles in the field of civil procedure, etc.), by the subject of research (articles related to the protection of the right to housing when concluding civil law contracts, articles related to the protection of housing rights of internally displaced persons, articles related to the privatization of housing, articles related to housing inheritance, etc.).

Key words: *ownership, real estate, housing, constitutional law, scientific research.*

© Тітков Д. І., 2024

Постановка проблеми. Право власності, а також право на житло закріплено в Конституції України як конституційне право. Тож за ст. 41 Конституції [1] кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Тобто, кожен власник на свій розсуд володіє, користується та розпоряджається майном, яке належать йому на праві власності, як от, він може утримувати таке майно, обміняти майно на інше майно, здати в користування, користуватися самостійно ним, визначити долю майна після його смерті в заповіті тощо. Разом з тим, Конституція України, гарантуючи власнику нерухомого майна захист та реалізацію ним конституційного права власності на майно, містить застереження щодо недопущення порушення прав інших осіб [2]. Конституційний Суд України зазначав, що право власності, в тому числі й приватної, не є абсолютним. Його здійснення має певні конституційно-правові межі, встановлені, зокрема, приписами частини третьої ст. 13, частини сьомої ст. 41 Конституції України, в яких зазначається, що власність зобов'язує і не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, правам, свободам та гідності громадян (Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2008 року № 24-рп/2008) [3].

Крім того, ст. 47 Конституції передбачено, що кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Слід також зазначити і те, що в Україні на сьогодні діє режим воєнного стану, який створює певні обмеження щодо способів та порядку реалізації права власності на нерухоме майно. Крім того, дії держави-агресора – росії на території України порушують права власності на нерухоме майно, яке зареєстроване в Україні, призводять до руйнування чи знищення житла громадян, які проживають в Україні. Тому все вище наведене зумовлює наукові дослідження з метою захисту конституційних прав громадян в Україні.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми, пов'язані із захистом та реалізацією права власності на нерухоме майно, права на житло, досліджуються в різних галузях юриспруденції: в кримінальному праві, в адміністративному праві, в цивільному праві, в цивільному процесі, в нотаріальному процесі, у виконавчому процесі, у сімейному праві тощо. Так, наприклад, Кармаза О.О. досліджує проблеми щодо набуття права власності у різних галузях права [4], Лаговська Н. В. зосереджує увагу на проблемах захисту прав власності під час воєнного стану [5] тощо. Разом з тим, юридична наука потребує нових, комплексних досліджень щодо захисту та охорони конституційного права власності та конституційного права на житло.

Метою статті є науково-практичний аналіз наукових висновків українських дослідників щодо захисту та охорони права власності на житло в Україні.

Виклад матеріалу. Тема захисту та охорони конституційного права власності на житло в Україні була і є актуальною серед дослідників-науковців вже багато століть, оскільки стосується конституційних цінностей, закріплених в Конституції України, прав громадян.

Нині на всій території України Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64, затвердженим Законом України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX, введено воєнний стан, який також спонукає вчених-дослідників переглянути попередні дослідження у сфері захисту конституційних прав загалом та права власності на житло зокрема та запропонувати суспільству більш ефективніші шляхи вирішення проблем, пов'язаних із реалізацією громадянами права на житло.

В попередній нашій статті «Підстави набуття права власності на нерухоме майно в цивілістичному процесі України: теоретико-правові положення. Науковий вісник публічного та приватного права» (2024) розглядалися підстави набуття права власності на нерухоме майно в цивілістичному процесі України, а саме, в нотаріальному процесі, цивільному процесі та виконавчому процесі. Відтак в цій статті нами доведено, що порядок (процедура) набут-

тя права власності на нерухоме майно, що знаходиться в Україні та право на яке зареєстроване в Україні, регулюється законом України, як от, наприклад, Законом України «Про нотаріат» тощо, а спори щодо нерухомого майна з іноземним елементом (наприклад, суб'єктом відносин є іноземець) вирішуються судами України. Також зазначено, що регулювання відносин права власності на нерухоме майно в України має особливості, визначені законом, а в юриспруденції може йти про використання правової конструкції «нерухоме майно, обтяжене дією правового режиму воєнного стану», оскільки набуття та реалізація права власності на нерухоме майно, наприклад, розташоване на тимчасово окупованій території України, відбувається на території України, а не на окупаційній території, де це майно знаходиться, на підставі законів України. Будь-які правочини вчинені щодо такого майна на підставі законодавства держави-агресора є недійсними з моменту вчинення і не створюють юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з їх недійсністю. Встановлено, що власник нерухомого майна має право реалізувати своє права власності, а інша особа набути право власності у цивілістичному процесі (нотаріальному, цивільному, виконавчому процесах) у спосіб та на підставах, які не суперечать законам України. Підстави набуття права власності на нерухоме майно в цивілістичному процесі це юридичні факти, визначені в цивільному законодавстві, використовуючи які особа набуває права власності на нерухоме майно. Наприклад, у нотаріальному процесі як складовому елементові цивілістичного процесу право власності на нерухоме майно в особи виникає на підставі договору купівлі-продажу нерухомого майна, спадкування за законом чи за заповітом, у цивільному процесі чи у виконавчому процесі – за рішення суду, яке набрало чинності [6].

Слід зазначити, що тема захисту та охорони права власності на житло в Україні була предметом дисертаційних досліджень в Україні.

Так, наприклад, Чайковський О. І. присвятив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. «Конституційно-правовому механізму захисту права на житло» (2023). В цій роботі дисертант дійшов, зокрема, висновку про те, що механізм захисту конституційного права на житло – це комплексна система нормативно-правових положень, суб'єктів, засобів та форм, що функціонують з метою забезпечення доступу до житла (для осіб, які не мають іншої можливості реалізувати відповідну потребу), поновлення стану належної реалізації порушеного права на житло, усунення перешкод в його реалізації, а також застосування визначених заходів відповідальності [7].

Разом з тим, на нашу думку, такий висновок є дискусійний, оскільки механізм захисту конституційного права на житло – це, дійсно, комплексна система норм, які містяться в законодавстві України, дії та взаємодія суб'єктів, засобів та форм, що функціонують з метою реалізації громадянами права на житло, а саме, побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Відтак правова конструкція «доступ до житла», запропонована дисертантом, є дискусійною та потребує уточнення.

Ще однією цікавою для юриспруденції є дисертація Погрібної О. В. «Захист права приватної власності на житло» (2024), поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право, в якій дисертантка, зокрема, вказує на те, що категорії захисту права приватної власності на житло – це комплекс правомірних, належних та ефективних заходів, здійснюваних суб'єктом права власності на житло самостійно або шляхом звернення до уповноважених державних органів з метою протидії порушенню, невизнанню, оспорюванню права приватної власності на житло чи запобіганню неправомірному посяганню на нього з боку усіх і кожного, хто зобов'язаний його не порушувати, та відновлення можливості безперешкодної реалізації власником правомочностей щодо володіння, користування та розпорядження житлом [8].

На наш погляд, такий висновок є дискусійним, оскільки авторка говорить лише про захист права приватної власності на житло через дії суб'єкта права власності на житло, проте не вказує те, що, наприклад, держава через суб'єкта законодавчої ініціативи вживає заходів в межах, в спосіб та в порядку, визначеному Конституцією України, зокрема, приймаючи закони України тощо.

Ще однією цікавою робою є дисертація Рудакова Д. І. на тему «Цивільно-правове регулювання відносин у сфері реалізації фізичними особами права на доступне житло» (2024), поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право, в якій запропоновано тлумачити право на доступне житло в широкому та вузькому розуміннях. У широкому значенні реалізація права на доступне житло передбачає як придбання його у власність, так і в тимчасове користування (на оплатній чи безоплатній основі), а також через створення механізмів переведення нежитлових приміщень у житлові, набуття прав на апартаменти тощо. Натомість, чинні нормативно-правові акти розглядають зміст реалізації права на доступне житло у вузькому значенні, тобто через призму особливостей придбання житла у власність у відповідності до встановлених законодавством умов та процедур [9].

Вважаємо таке визначення дискусійним, оскільки, на нашу думку, право на доступне житло в широкому розумінні доцільно розкривати також і через судові механізми, які спрямовані на відновлення порушеного, невизначеного чи оспорюваного права на доступне житло.

Слід також зазначити, що науковцями здійснювалися дослідження щодо захисту та охорони права власності на житло як конституційного права в Україні, які відобразилися в ряді дисертаційних робіт. Зокрема, мова йде про докторські дисертації Галянтича М. К. «Приватноправові засади реалізації житлових прав громадян в Україні» (2007), Кармази О.О. «Концепції охорони та захисту житлових прав у цивілістичному процесі» (2014), а також кандидатські дисертації Борисової К. С. «Конституційні засади забезпечення права на житло в Україні» (2018), Зайцева А. Ю. «Право власності на житло» (2017), Бернацького М.В. «Житло як об’єкт права власності» (2016), Балюк Ю.О. «Житло як об'єкт права спільної власності фізичних осіб» (2015), Ількова О.В. «Договір купівлі-продажу житла» (2015), Гриняка О.Б. «Право спільної власності подружжя на житло за законодавством України» (2015), Коваль О.В. «Захист права на житло дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2015), Клименко С.В. «Здійснення фізичними особами права власності на житло» (2011), Солтис Н.Б. «Житлові права у спадкових правовідносинах» (2011), Горобець Н.О. «Право на недоторканність житла: цивільно-правовий аспект» (2010), Тилика Т.М. «Припинення житлових правовідносин» (2010), Міщенко І.В. «Обмеження права приватної власності на житло» (2008), Суярко Т.Д. «Договір управління житлом: цивільно-правовий аспект» (2008), Аврамової О. Є. «Позбавлення суб’єктивного права на житло» (2008), Омельчука О.С. «Зміна договору найму (оренди) житла» (2007), Скаржинського М.В. «Житло як об'єкт цивільно-правових відносин» (2006), Воронової О.В. «Підстави набуття права власності на житло» (2005), Гуляка Я.В. «Договір найму (оренди) житла за цивільним законодавством України» (2005), Лічмана Л.Г. «Судовий захист прав і інтересів членів сім’ї власника жилого приміщення» (2005), Бондара В.Я. «Договір найму житла» (2001), Мічуріна Є.О. «Цивільний договір як один із засобів реалізації права на житло» (2000), Нагорняка В.А. «Цивільні правочини з приватизованим житлом» (2000), Бандурки І.В. «Цивільно- правові основи приватизації житла в Україні» (1998) та ін.

У зв’язку з цим слід відмітити дисертаційне дослідження Кармази О.О. «Концепції охорони та захисту житлових прав у цивілістичному процесі» (2014), в якому, на нашу думку, комплексно досліджено проблеми захисту та охорони житлових прав від їх реалізації у нотаріальному процесі, захисті в цивільному та виконавчому процесах, а також звернено увагу на доцільності застосування процедури медіації при захисті житлових прав [10].

Крім дисертаційних досліджень захисту права власності на житло, значна кількість наукових доробок цієї теми висвітлена в наукових статтях українських вчених таких як: Когатько Ю.Л., Маляренко В. Т., Марценко Н., Полякова С.В. тощо.

Так, наприклад, ми підтримуємо Погрібну О.В. у тому, що поняття «житло» у житловому праві акумулює у собі поєднання як публічних, так і приватних правових аспектів, пов’язаних із реалізацією конституційного права на житло, що, своєю чергою, обумовлює необхідність наділення категорії житла у площині житлового права не лише економічним, а й глибоким

соціальним змістом, пов'язаним із виконанням державою її конституційного обов'язку щодо створення умов, за яких кожен матиме змогу задовольнити свою потребу у житлі [11].

В юриспруденції та судовій практиці слушно доведено, що поняття «житло» поширюється і на офісні, складські, інші приміщення, місця для тимчасового перебування, на об'єкти самочинного будівництва. Для прикладу наводилося рішення ЄСПЛ від 25 вересня 1996 року у справі «Баклі проти Сполученого Королівства», в якому житлом визнано традиційне циганське шатро. У рішенні від 24 листопада 1986 року у справі «Гіллоу проти Сполученого Королівства» житлом визнано «місце, куди особа має намір повернутися чи де було її постійне помешкання», а в рішенні від 22 лютого 2005 року у справі «Новоселецький проти України» дається поняття житла, яке має статус службового. У рішеннях від 16 грудня 1992 року у справі «Німітц проти Німеччини» та від 7 червня 2007 року у справі «Смірнов проти Росії» житлом визначають «власність, яку особа щороку займає певний проміжок часу; приміщення, пов'язані з професійною діяльністю (офіси) адвоката». А в рішенні від 29 червня 2006 року у справі «Пантелеєнко проти України» до поняття «житло» включено «приміщення нотаріуса». У рішеннях від 28 квітня 2005 року у справі «Бук проти Німеччини» та від 25 лютого 2003 року у справі «Ромен і Шміт проти Люксембургу» до цього поняття віднесені «офісні приміщення», а в рішенні від 16 квітня 2002 року у справі «Товариство «Колас Есть» та інші проти Франції» – складські приміщення. А в рішенні від 13 травня 2008 року у справі «МакКанн проти Сполученого Королівства» зазначено, що для особистості людини, для її усталеного та безпечного місця в суспільстві втрата житла в контексті ст. 8 Конвенції «є найбільш крайньою формою втручання у право на повагу до житла». Крім того, права, пов'язані з житлом, Конвенцією захищені подвійно: ст. 8 документа передбачає право на «повагу до житла», а ст. 1 Першого протоколу до Конвенції гарантує право на «повагу до майна» [12].

Цікавими для науки є ряд статей, які стосуються захисту житлових прав, пов'язаних із руйнуванням чи знищенням житла під час дії в Україні воєнного стану, чи захистом житлових прав внутрішньо переміщених осіб.

Наприклад, це стаття Трампольської К. О. «Сучасні тенденції модернізації управлінських рішень в сфері обліку пошкодженого та знищеного житла в Україні», в якій визначено ключові тенденції модернізації управлінських рішень в сфері обліку пошкоджених та знищених об'єктів житлової нерухомості. Особливу увагу приділено Реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, який становить основу електронного обліку пошкодженого та знищеного житла в Україні [13]. Стаття Лопушинського І., Баран М., Гречаника Б. «Формування та реалізація державної політики щодо забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб (на прикладі Іван-Франківської області)», в якій автори висвітлюють проблеми формування та реалізації державної політики щодо забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, починаючи від 20 лютого 2014 року, й особливо в роки повномасштабної російсько-української війни [14].

Такою, що розвиває науку у сфері житлового права є стаття Тимерецького В.І. та Абрамової О.Є. Медіаційна процедура під час розгляду житлових спорів, в якій слушно зосереджена увага на процедурі медіації в житлових спорах [15]. Разом з тим, статей такого спрямування майже немає в юриспруденції, що вказує на необхідність здійснення досліджень в цій сфері – в сфері медіації.

Зважаючи на обсяги до публікації наукових статей, кількість наукових статей з порушеної тематики, опублікованих в наукових журналах, дійдемо висновку про те, що в цій статті точково акцентовано увагу на окресленій проблематиці та пропонується в наступних наших дослідженнях продовжити аналіз наукових праць у сфері житлового права.

Крім того, здійснивши науково-практичний аналіз наукових статей, опублікованих у фахових виданнях України, в який висвітлюються проблеми захисту та реалізації права власності на житло та шляхи їх вирішення, дійдемо й іншого висновку про те, що наукові статті з досліджуваної тематики доцільно групувати: за галузями права (статті у сфері кримінально-

го права, статті у сфері сімейного права, статті у сфері цивільного права, статті у сфері нотаріального права, статті у сфері цивільного процесу тощо), за предметом дослідження (стаття, які стосуються захисту права на житло при укладанні цивільно-правових договорів, статті, які стосуються захисту житлових прав внутрішньо переміщених осіб, статті, які стосуються приватизації житла, статті, які стосуються спадкування житла тощо). На нашу думку, кожна із зазначених груп потребує нових наукових статей (досліджень), оскільки це зумовлено розвитком суспільних відносин в Україні, дією в Україні воєнного стану, розвитком сучасних технологічних процесів (наприклад, штучного інтелекту), правовою невизначеністю в законодавстві України тощо.

Висновок: українська наука у сфері права потребує проведення додаткових, комплексних досліджень захисту та реалізації права власності на житло з огляду на доктринальну значущість і недосконалість цивільно-правового регулювання захисту права власності на нерухоме майно в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Законодавчі акти України, використані в цій статті, розміщені на Вебпортал Верховна Рада України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/zak

2. Тітков Д.І. Підстави набуття права власності на нерухоме майно в цивілістичному процесі України: теоретико-правові положення. Науковий вісник публічного та приватного права. Випуск 2. 2024. С. 42-48.

3. Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: https: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4314-pravo-vlasnosti

4. Кармаза О.О. Концепції охорони та захисту житлових прав в Україні: матеріальний та процесуальний аспекти: монографія. Миронівка: ПрАТ «Миронівська друкарня», 2013. 400 с.

5. Лаговська Н. В. Проблеми захисту прав власності під час воєнного стану в Україні. Ірпінський юридичний часопис. 2022. Вип. 2. С. 78-85.

6. Тітков Д.І. Підстави набуття права власності на нерухоме майно в цивілістичному процесі України: теоретико-правові положення. Науковий вісник публічного та приватного права. Випуск 2. 2024. С. 42-48.

7. Чайковський О. І. Конституційно-правовий механізм захисту права на Житло. Дисертація на здобуття наук. ступ. доктора філософії за спец. 081 Право. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2023. 198 с.

8. Погрібна О. В. Захист права приватної власності на житло. Дисертація на здобуття наук. ступ. доктора філософії за спец. 081 Право. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2024. 276 с.

9. Рудаков Д. І. Цивільно-правове регулювання відносин у сфері реалізації фізичними особами права на доступне житло. Дисертація на здобуття ступ. доктора філософії за спец. 081 Право. Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2024. 196 с.

10. Кармаза О.О. Концепції охорони та захисту житлових прав у цивілістичному процесі: Автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03. К., 2014. 36 с.

11. Погрібна О.В. Поняття житла у контексті приватноправового регулювання здійснення та захисту права власності. Нове українське право. Вип. 4, 2023. С. 39-45.

12. «Право на житло – одне з найважливіших соціально-економічних прав громадян України», – суддя ВС Ірина Фаловська. Верховний Суд. 5 листопада 2018 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/590000/

13. Трампольська, К. О. Сучасні тенденції модернізації управлінських рішень в сфері обліку пошкодженого та знищеного житла в Україні. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 204. № 14.

14. Лопушинський І., Баран М., Гречаник Б. Формування та реалізація державної політики щодо забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб (на прикладі Іван-Франківської області). Coordinates of Public Administration, № 1. С. 215-241.

15. Тимерецький В.І., Абрамова О.Є. Медіаційна процедура під час розгляду житлових спорів. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2024. № 1. С. 475-488.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-6

Бондаренко О. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення
Донецького державного університету внутрішніх справ

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ЗІ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

CIVIL-LEGAL RELATIONS WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE: PROBLEMS AND PROSPECTS

Дана стаття присвячена дослідженню правової природи штучного інтелекту та окреслення його місця в системі об'єктів цивільних прав.

Автором зазначається поняття штучного інтелекту відповідно до норм чинного цивільного законодавства та наголошується на тому, що з розвиток інформаційних технологій та стрімкою зацікавленістю суспільства в нових можливостях у цифровому просторі призводить до активного вивчення можливостей штучного інтелекту, актуальність якого наразі дуже висока завдяки його потенціалу трансформувати практично всі галузі людської діяльності.

Штучний інтелект (ШІ) у цивільних правовідносинах займає все більш важливе місце, що ставить питання про його правовий статус, обов'язки та відповідальність за дії, які він здійснює. Існують кілька підходів до визначення місця ШІ в цивільних правовідносинах, які стосуються його правового статусу, ролі та підходів до регулювання.

Але також необхідно сказати, що поява штучного інтелекту породжує низку проблем як загального, так і спеціального характеру, в тому числі, питань правового характеру, що вимагають їх нагального вирішення.

Зокрема, актуальною є проблема правового регулювання відносин за участю штучного інтелекту, оскільки ШІ активно інтегрується в різні сфери життя, а правова система не завжди встигає адаптуватися до швидкого технологічного розвитку. Основна складність полягає в тому, що багато аспектів діяльності ШІ не вписуються в традиційні правові рамки, що створює певні ризики для суспільства і викликає необхідність розробки нових підходів до регулювання.

Наразі актуальним постає питання щодо визначення місця штучного інтелекту в цивільних правовідносинах. Адже досі немає чіткого розуміння в ролі об'єкта чи в ролі суб'єкта штучний інтелект виступає в правовідносинах і яка саме міра його правосуб'єктності; яким чином відбувається реалізація цивільних прав та обов'язків і головне, яким чином і хто буде нести відповідальність.

Одним із ключових питань є розподіл відповідальності за шкоду, спричинену ШІ. Це може бути, наприклад, у випадках ДТП за участю автономних транспортних засобів або у ситуаціях, коли ШІ спричиняє фінансові втрати. В такому випадку відповідальність можуть нести розробники, виробники або власники.

Тому важливим є визначення пріоритетних напрямів і основних завдань розвитку технологій штучного інтелекту, що забезпечить задоволення потреб суспільства, шляхом створення належного законодавчого механізму врегулювання правовідносин за участю штучного інтелекту, і зокрема норм цивільного законодавства.

Ключові слова: *штучний інтелект, цивільні правовідносини, правосуб'єктність штучного інтелекту, об'єкт правовідносин, суб'єкт правовідносин, цивільне законодавство.*

This article is devoted to researching the legal nature of artificial intelligence and outlining its place in the system of civil rights objects.

The author notes the concept of artificial intelligence in accordance with the norms of current civil legislation and emphasizes that the development of information technologies and the rapid interest of society in new opportunities in the digital space leads to an active study of the possibilities of artificial intelligence, the relevance of which is currently very high due to its potential to transform almost all areas of human activity.

© Бондаренко О. О., 2024

Artificial intelligence (AI) in civil legal relations occupies an increasingly important place, which raises questions about its legal status, duties and responsibilities for the actions it performs. There are several approaches to defining the place of AI in civil law, which relate to its legal status, role and approaches to regulation.

But it is also necessary to say that the emergence of artificial intelligence gives rise to a number of problems of both general and special nature, including legal issues that require their urgent solution.

In particular, the problem of legal regulation of relations with the participation of artificial intelligence is relevant, since AI is actively integrated into various spheres of life, and the legal system does not always have time to adapt to rapid technological development. The main difficulty is that many aspects of AI activity do not fit into traditional legal frameworks, which creates certain risks for society and calls for the development of new approaches to regulation.

Currently, the question of determining the place of artificial intelligence in civil legal relations is becoming relevant. After all, there is still no clear understanding of the role of the object or the subject of artificial intelligence in legal relations and what exactly is the measure of its legal personality; how civil rights and obligations are implemented, and most importantly, how and who will be responsible.

One of the key issues is the apportionment of liability for harm caused by AI. This could be, for example, in cases of road accidents involving autonomous vehicles or in situations where AI causes financial losses. In this case, developers, manufacturers or owners may be responsible.

Therefore, it is important to determine the priority directions and main tasks of the development of artificial intelligence technologies, which will ensure the satisfaction of society's needs, by creating an appropriate legislative mechanism for the regulation of legal relations involving artificial intelligence, and in particular, the norms of civil legislation.

Key words: *artificial intelligence, civil legal relations, legal personality of artificial intelligence, object of legal relations, subject of legal relations, civil legislation.*

Розвиток IT індустрії та постійний науково-технологічний прогрес останнім часом вражає та відкриває пізнання нових можливостей штучного інтелекту (далі ШІ), який стає ключовою рушійною силою інновацій, оскільки дозволяє створювати нові способи обробки даних, автоматизації процесів, прогнозування результатів та оптимізації ресурсів. Сучасний розвиток ШІ відкриває можливості для підвищення ефективності, продуктивності та точності в багатьох сферах життєдіяльності, а також стимулює розвиток цифрової економіки та наукових досліджень у тому числі. Але аналізуючи ситуацію вбачаємо, що він і породжує низку проблем як загального, так і спеціального характеру, що вимагає їх вирішення. Зокрема, актуальною є проблема правового регулювання відносин за участю штучного інтелекту, оскільки ШІ активно інтегрується в різні сфери життя, а правова система не завжди встигає адаптуватися до швидкого технологічного розвитку. Основна складність полягає в тому, що багато аспектів діяльності ШІ не вписуються в традиційні правові рамки, що створює певні ризики для суспільства і викликає необхідність розробки нових підходів до регулювання.

Актуальність ШІ у даний час дуже висока завдяки його потенціалу трансформувати практично всі галузі людської діяльності через сприяння автоматизації процесів, покращення якості рішень, розвитку персональних послуг, підвищення рівня безпеки, зменшення людських помилок.

Говорячи про цивільне законодавство України, яке знаходиться, у стані рекодифікації всіх правових інститутів цивільного права, то зазначимо, що у Цивільному кодексі України вбачається правове закріплення штучного інтелекту як самостійного об’єкта цивільних прав в системі об’єктів цивільного права загалом.

Наразі актуальним постає питання щодо визначення місця штучного інтелекту в цивільних правовідносинах. Штучний інтелект (ШІ) у цивільно-правових відносинах стає все більш актуальною темою, оскільки технології ШІ активно впливають на різні аспекти права. В цивільно-правових відносинах, де традиційно взаємодіють фізичні та юридичні особи, ШІ виступає новим елементом, що потребує правового визначення та регулювання. Адже досі немає чіткого розуміння в ролі об’єкта чи в ролі суб’єкта штучний інтелект виступає в правовідносинах і яка саме міра його правосуб’єктності; яким чином відбувається реалізація цивільних прав та обов’язків і головне, яким чином і хто буде нести відповідальність.

Нажаль сьогодні норм цивільного законодавства недостатньо для належного врегулювання суспільних відносин, що пов’язані з штучним інтелектом, а ті нормативно-правові акти, що прийняті законодавчою владою породжують ще більше запитань ніж відповідей.

Ефективність, інноваційний характер здійснення діяльності з використанням штучного інтелекту (роботів) вказують на суттєві переваги у їх використанні та обумовлюють потребу проведення досліджень з метою розробки правничих підходів, на основі яких вдасться запровадити якісне правове регулювання у цій сфері. Тут варто процитувати слова Ілона Маска, який наголошує на тому, що якщо людство буде діяти ретроактивно в питаннях регулювання штучного інтелекту, то може бути занадто пізно, адже сфера використання штучного інтелекту є тією сферою, де варто бути проактивними у питаннях регулювання [1].

Безумовно, ця є думка є слушною та потребує серйозного правничого аналізу у пошуку концепції регулювання штучного інтелекту. Справді, дослідження правових аспектів штучного інтелекту в площині його закріплення в рамках національного законодавства для науковців проблема не нова, це питання ось уже кілька років доволі активно розкривається вченими-представниками різних галузей права. Але якщо раніше питання ставилися щодо потреби юридичного закріплення такого явища як штучний інтелект загалом, то на сьогодні з цього приводу формуються певні концепції, які розкривають відповідне бачення щодо вектора розвитку законодавства у цій сфері, є напрацьовані конкретні підходи. Варто наголосити також, що вчені погоджуються з тим, що питання штучного інтелекту потребують регламентації саме в межах цивільного законодавства. При цьому надзвичайно важливо зуміти розвинути існуючі механізми системи цивільного права з удосконаленням його окремих інститутів на концептуально правильних підходах, що базуються на суб'єктно-об'єктних та предметно-методологічних характеристиках галузі [1].

Останнім часом в рамках приватного права концепції щодо визначення сутності штучного інтелекту базуються на спробах зрозуміти, як можна інтегрувати цю технологію у правову систему, яка традиційно орієнтована на відносини між фізичними та юридичними особами. Оскільки ШІ, зокрема його автономні та самонавчальні можливості, не підпадає під класичні уявлення про «суб'єктів» або «об'єктів» права, необхідно розробляти нові підходи для його правового регулювання. Ось кілька концепцій, які можуть слугувати основою для розуміння сутності ШІ в контексті приватного права.

Одна з концепцій розглядає ШІ як об'єкт права, схожий до інших інструментів або речей, які можуть використовуватися у приватних відносинах. У цьому підході ШІ розглядається як:

– програмний продукт або послуга, що має свою вартість і може бути предметом купівлі-продажу, оренди або ліцензування.

– інтелектуальна власність – ШІ як об'єкт може захищатися авторським правом, а також іншими формами захисту інтелектуальної власності (патенти, комерційна таємниця тощо).

– технологічний засіб – інструмент для виконання завдань, що перебуває під контролем власника або користувача.

Інша концепція припускає, що ШІ може мати обмежену правосуб'єктність, що дозволить йому брати участь у правовідносинах як окремий «суб'єкт», надання ШІ статусу «електронної особи».

Якщо штучний інтелект отримає статус суб'єкта права, можна буде говорити про виникнення нових сфер юстиції. Окрім традиційної юстиції, з'являться щонайменше два нові види, а саме «змішана юстиція» та «юстиція штучного інтелекту». До змішаної юстиції науковці відносять форми вирішення правових спорів між фізичними, юридичними особами, суспільством та роботами. Тоді як до юстиції штучного інтелекту планують відносити форми вирішення правових спорів безпосередньо між роботами. Також функціонування такої системи юстиції буде забезпечувати протидію роботам, які представляють загрозу для соціального розвитку та стабільності суспільних відносин [2, с. 104].

Як зазначає А. Петренко, правове закріплення відносин, пов'язаних із штучним інтелектом, потребує вирішення наступних питань: захист персональних даних; врегулювання господарської діяльності з виробництва роботів чи програмного забезпечення; авторські права на твори, створені штучним інтелектом; кібербезпека й застосування штучного інтелекту; «змішана юстиція» та «юстиція штучного інтелекту», тобто його використання в правосудді; питання цивільно-правової і кримінальної відповідальності; роль штучного інтелекту в про-

тидії поширенню фейків; захист прав людини та недискримінація [3].

О.Е. Ратутний у своєму дослідженні вказує на те, що штучний інтелект, так само як і людина, може мати здатність усвідомлювати фактичну сторону того, що відбувається, усвідомлювати суспільну небезпечність свого діяння, яке реалізується в інформаційному просторі або завдяки роботизований консолям, пристроям або механізмам – в оточуючому матеріальному середовищі (тобто, оцінювати за шкалою «добре – нейтральне – погане»), та, без сумніву, буде мати можливість за конкретних умов здійснювати певний вибір між тими чи іншими варіантами поведінки та здатність керувати своєю поведінкою (сьогодні це є однією з головних умов проведення штучним інтелектом хірургічних операцій, допуску його до керування безпілотними транспортними засобами тощо), що є достатнім для визначення людини суб'єктом злочину в інтелектуальних і вольових сферах [4, с. 113].

Цікавою є думка Т.Г. Каткової, яка наголошує на необхідності створення Карти правових реформ використання штучного інтелекту – аналітичного, полісі-документу, який має містити бачення громадянського сектору щодо пріоритетів використання та розвитку правового середовища для розробників і користувачів штучного інтелекту. На її думку Карта правових реформ використання штучного інтелекту в Україні має містити такі напрями: цивільне законодавство (визначення правосуб'єктності, зокрема, в яких ситуаціях він може діяти в якості посередника фізичної чи юридичної особи; укладати договори; нести цивільно-правову відповідальність); кримінальний закон (визначення кримінальної відповідальності за дії штучного інтелекту); страхове законодавство; антидискримінаційне законодавство (питання рівності людини і осіб, які використовують штучний інтелект; питання з критеріями та даними, які надаються штучним інтелектом); захист персональних даних (можливості надання диференційованої згоди на обробку персональних даних, а також удосконалення механізму інформованої згоди на обробку персональних даних); законодавство у сфері інтелектуальної власності; медичне право (використання штучного інтелекту в медичній сфері, аспекти діяльності лікаря, який використовує штучний інтелект) [5, с. 46].

У грудні 2020 року Кабмін затвердив концепцію розвитку штучного інтелекту до 2030 року. Для нашої країни концепція розвитку ШІ – це великий крок, який допоможе інтегрувати інноваційні технології в економічно важливі сектори держави.

Відповідно до положень Концепції розвитку ШІ штучний інтелект – це організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань; галузь штучного інтелекту – напрям діяльності у сфері інформаційних технологій, який забезпечує створення, упровадження та використання технологій штучного інтелекту [6].

Впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення. Відсутність концептуальних засад державної політики в галузі штучного інтелекту не дозволяє створювати та розвивати конкурентоспроможне середовище в зазначених сферах діяльності Впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення. Відсутність концептуальних засад державної політики в галузі штучного інтелекту не дозволяє створювати та розвивати конкурентоспроможне середовище в зазначених сферах діяльності. [6].

Вищезазначене свідчіть про те, що необхідно створити та розробити єдину державну політики, яка буде визначати чіткі цілі, пріоритети і плани щодо впровадження ШІ, створюючи стратегію, яка враховуватиме довгострокові перспективи розвитку, необхідні інвестиції та

Таблиця 1

Освіта	Однією з основних цілей розвитку штучного інтелекту в освіті – це навчання та підготовка висококваліфікованих фахівців. Створення курсів для педагогів щодо роботи з основами ШІ, розвиток цифрової грамотності (застосування цифрових інструментів для розв'язання прикладних завдань, пошук інформації в інтернеті, захист персональних даних, медіаграмотність тощо).
Наука	Стимулювання державою наукових досліджень в галузі ШІ, підтримувати наукове співробітництво з міжнародними дослідними центрами.
Економіка	Реалізація концепції планується через стимулювання розвитку підприємництва в області ШІ(поліпшення бізнес-клімату, забезпечення передбачуваної податкової політики, розвиток обчислювальної інфраструктури тощо)
Кібербезпека	Планується створення національних інформаційних систем, платформ та продуктів для захисту комунікаційних, інформаційних та технологічних систем, впровадження технологій штучного інтелекту в національну систему кібербезпеки для проведення аналізу і класифікації загроз та вибору стратегії їх стримування і запобігання їх виникненню
Інформаційна безпека	Застосування ШІ сприятиме забезпеченню національних інтересів. Зокрема, виявлятимуть, запобігатимуть і нейтралізуватимуть інформаційні загрози
Оборона	Планується використовувати в системах командування та управління, озброєння і військової техніки, збору та аналізу інформації під час ведення бойових дій, розвідки, протидії кіберзагрозам у сфері оборони, аналізу можливостей війська
Публічне управління	У галузі правового регулювання ШІ буде намагатись інтегрувати в українське законодавство європейські норми, які поліпшать надання правової допомоги українцям.
Правосуддя	Розвиваючи вже наявні технології – Електронний суд, Єдиний реєстр досудових розслідувань тощо.

**текст таблиці відповідно до Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні*

можливі ризики. Національна стратегія повинна включати як конкретні проєкти в різних галузях, так і загальні принципи щодо етики та відповідальності у використанні ШІ.

Перш за все, на наш погляд, необхідне саме формування нормативно-правової бази та розробити законодавчі акти, які регулюватимуть питання відповідальності, конфіденційності та захисту прав громадян при використанні ШІ. Це включає визначення відповідальності за рішення, ухвалені ШІ, захист персональних даних, а також контроль над розвитком і використанням ШІ у критичних секторах.

Аналізуючи схвалену Концепцію розвитку штучного інтелекту України бачимо, що виокремлені пріоритетні сфери розвитку та застосування ШІ (табл. 1).

Реалізація вищезазначеної Концепції передбачена протягом 2020-2030 років стане позитивним кроком в процесі розвитку правового регулювання.

Та незважаючи на численні переваги, державна політика щодо ШІ повинна враховувати низку викликів які можуть виникати при виникненні цивільно-правових відносин і не тільки.

По-перше, це можуть бути ризики кібербезпеки – автоматизовані системи можуть бути вразливими до кібератак. По-друге, можливі негативні соціальні наслідки – автоматизація деяких професій може призвести до скорочення робочих місць. По-третє, труднощі з контролем і прогнозуванням поведінки ШІ – певні рішення ШІ можуть бути непередбачуваними, особливо якщо система використовує машинне навчання.

З огляду на все вищевикладене, можна сказати, що Україна активно розвиває використання штучного інтелекту у різних галузях та вирішує важливі завдання завдяки цій технології. Формування цивільно – правового регулювання галузі розробки та використання штучного інтелекту залишається актуальним для законодавця та потребує подальшого вивчення та удосконалення чинного цивільного законодавства та приведення його у галузі використання технологій штучного інтелекту у відповідність із міжнародними нормативно-правовими актами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зозуляк О.І. Штучний інтелект як об’єкт цивільно-правового регулювання. URL: http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/15819/1 /%D0%97%D0%BE%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%8F%D0%BA%20%D0%9E%D0%9B%D0%AC%D0%93%D0%90%20%D0%A8%D0%A2%D0%A3%D0%A7%D0%9D%D0%98%D0%98%CC%86%20%D0%86%D0%9D%D0%A2%D0%95%D0%9B%D0%95%D0%9A%D0%A2.pdf

2. Карчевський М.В. Правове регулювання соціалізації штучного інтелекту. Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. 2017. № 2(78). С. 99-108.

3. Петренко А. Штучний інтелект і право. Business Law Electronic Resource. 2021. URL: https://www.businesslaw.org.ua/artificialintelligence/

4. Радутний О.Е. Штучний інтелект як суб'єкт злочину. Інформація і право. 2017. № 4. С. 106-115. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/14_5.pdf

5. Каткова Т.Г. Штучний інтелект в Україні: правові аспекти. Право і суспільство. 2020. № 6. С. 46-55. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/6_2 020/10.pdf

6. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження КМ України від 02.12.2020 р. № 1556- р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text

УДК 347.91:349.412
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-7

Кравченко І. О.
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету

НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ УМОВ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ: ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОЇ ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ПРАКТИКИ СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

IMPROPER FULFILLMENT OF THE TERMS OF THE CONTRACT FOR THE LEASE OF AGRICULTURAL LAND: PECULIARITIES OF THE JUDICIAL LAW ENFORCEMENT PRACTICE OF THE COURTS OF GENERAL JURISPRUDENCE

В статті розглянуто процес становлення та розвитку законодавства щодо формування в Україні ринку землі та тих орендних правовідносин, які стосуються земель сільськогосподарського призначення. У зв'язку з цим, автор приділяє особливу увагу алгоритму укладення договорів оренди землі між орендодавцем та орендарем з точки зору наявності істотних умов договору чи додаткових умов, які узгоджені сторонами при укладенні договорів оренди, що є важливо в тих випадках, коли відносно таких умов між орендарем і орендодавцем виникають спірні відносини, які в подальшому стають предметом судового розгляду.

В роботі визначено цілий ряд причин через які найчастіше виникають земельно-майнові спори у відносинах оренди землі сільськогосподарського призначення. Розкрито вплив доказів та доказування на оперативність розгляду цивільних справ у сфері різноспрямованих земельно-майнових спорів з підстав належності, допустимості, достатності та достовірності доказів. В статті дається поняття щодо неналежного виконання умов договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення.

Автор виділяє декілька основних причин щодо неналежного виконання умов договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, поділяючи їх на об'єктивні та суб'єктивні. До суб'єктивних причин, що вказують на неналежне виконання умов договору, автор відносить: 1) недобросовісність у виконанні договірних зобов'язань однією чи іншою стороною договору; 2) ігнорування прав іншої сторони договору з підстав переваг своїх інтересів. До об'єктивних обставин автор відносить: а) наявність форс-мажорних обставин, які мають непереборних характер: військові дії, якими охоплюється орендована земля, природні катаклізми тощо.

В статті досліджено судову практику судів першої та апеляційної інстанції у справах, що були порушені з підстав затримки виплати орендної плати, її індексації, невиконання умов договорів оренди орендарем щодо переважного права на продовження договору оренди, справ нецільового використання орендованої землі. Досліджено правові позиції Верховного Суду щодо неналежного виконання орендарем умов договору оренди земель сільськогосподарського призначення в частині точного і невідворотного дотримання як вимог матеріального законодавства, так і умов самого договору оренди землі в питаннях вчасної сплати орендних платежів, їх індексації, дострокового розірвання договорів оренди, відмови в пролонгації таких договорів.

Ключові слова: *земельно-майнові спори, орендна плата, істотні умови, цивільне судочинство, майнові права, докази, доказування, достовірність засобів доказування, судова практика, земельно-орендні правовідносини*

The article deals with the process of formation and development of legislation regarding the formation of land in Ukraine and those lease relationships that relate to agricultural land. In this regard, the author pays special attention to the algorithm for concluding land lease contracts between the lessor and the lessee from the point of view of the presence of essential terms of the contract or additional conditions agreed by the parties when concluding lease contracts, which is important in these cases, if such conditions are accepted between the lessee and the lessee suggest a joint relationship that will later become the subject of litigation.

The work identifies a number of reasons for which you can create land-property disputes in terms of renting agricultural land. The influence of evidence and proof on the efficiency of consideration of civil cases in the field of multi-directional land and property disputes on the grounds of propriety, admissibility, sufficiency and reliability of evidence is disclosed. The article provides the concept of improper fulfillment of the terms of the contract for the lease of agricultural land.

© Кравченко І. О., 2024

The author singles out some of the main reasons for the improper fulfillment of the terms of the agricultural land lease agreement, dividing them into objective and subjective. The author refers to the subjective reasons that indicate improper fulfillment of the terms of the contract: 1) bad faith in the performance of contractual obligations by another party to the contract; 2) ignoring the rights of the other party to the contract based on the advantages of one's own interests. The author includes the following as objective needs: a) the presence of force majeure characteristics that have an irresistible character: military actions that limit the leased land, natural disasters, etc.

The article examines the judicial practice of the courts of the first and appellate instances in cases that were initiated due to the delay in the payment of rent, its indexation, non-fulfillment of the terms of lease agreements by the tenant regarding the preferential right to extend the lease agreement, cases of non-purpose use of leased land. The legal position of the Supreme Court regarding the improper implementation of the terms of the lease agreement for agricultural land in terms of the exact and irrevocable agreement, both the requirements of the material legislation and the terms of the land lease agreement in matters of timely payment of lease payments, their indexation, early termination of lease agreements, in the case of refusal, was studied, prolongation of such contracts.

Key words: *land and property disputes, rent, essential conditions, civil proceedings, property rights, evidence, proof, reliability of means of proof, judicial practice, land and lease legal relations.*

Постановка проблеми. Земельно-майнові спори, які стосуються оренди земель сільськогосподарського призначення є найпоширенішими у сфері земельно-майнових відносин, які стають предметом судового розгляду. Проблематика таких спорів полягає у неналежному виконанні сторонами договірних відносин зокрема, істотних умов договору, які є обов'язковою складовою змісту будь-якого договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення. Звісно ж, питання орендних відносин даного виду регулюються не лише двосторонніми правочинами, але у першу чергу Цивільним та Земельним кодексами України, а також цілим рядом спеціальних законодавчих актів, орієнтуватись у яких пересічним громадянам, які, як правило, виступають у ролі орендодавців, доволі складно. Це в свою чергу призводить до того, що виконання таких договорів ускладнюється, що і формує об'єктивні причини щодо неповного, неточного виконання договорів оренди землі і як наслідок розгляду таких справ в цивільному судочинстві з дослідженням засобів доказування та їх оцінкою судом при ухваленні судових рішень.

Іншу категорію проблем складають суб'єктивні причини, які впливають на неналежне виконання договорів оренди землі, до яких зокрема відносяться і несвоєчасна та не у повному обсязі сплата орендної плати, надання в рахунок орендної плати в натуральній формі неякісного товару тощо. Всі ці обставини впливають на питання пролонгації договорів оренди землі тощо.

Неналежне виконання договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення породжує цілий ряд земельно-майнових спорів, які розглядаються судами загальної юрисдикції, судову практику в яких формує Верховний Суд. Саме його правові позиції лягають в основу обґрунтування та юридичної кваліфікації земельно-майнових спорів при безпосередньому розгляді цивільних справ в судах загальної юрисдикції першої та апеляційної інстанції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань розгляду земельно-майнових спорів у сфері орендних правовідносин щодо земель сільськогосподарського призначення з підстав неналежного виконання договорів оренди землі мали місце в роботах О. В. Ходаківської (2014), А. О. Арсенюк (2016), Р. М. Гнідана (2017), В. В. Веліжаніної (2018), Н. О. Бачай (2021), М. М. Ясинка та М. С. Хомініча (2023) та інших вчених, в яких значною мірою приділялась увага не лише питанню формуванню ринку землі в Україні, в тому числі і за рахунок орендних відносин як і процесу судового розгляду земельно-майнових спорів з підстав неналежного виконання договорів оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення в загальних судах різних інстанцій.

Метою статті є аналітичне дослідження неналежного виконання умов договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення як підстави до захисту земельно-майнових прав та розкриття в цьому питанні особливостей судової правозастосовчої практики судів загальної юрисдикції.

Виклад основного матеріалу. Питання щодо укладення, виконання, розірвання та

пролонгації договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення не є новим ні для світу, ні для української правової системи. Особливість цих питань в усіх випадках полягає лише в об'ємі і змісті його правового регулювання з одного боку, та безпосереднього змісту таких договорів, правовою основою яких є їх істотні умови, які носять обов'язковий характер з іншого.

Не дивлячись на те, що зовсім нещодавно земля в Україні належала виключно державі, яка надавала окремі присадибні ділянки у володіння і користування фізичним особам, які будували на таких ділянках свої будинки, не будучи при цьому власниками такої землі. Всі ж землі сільськогосподарського призначення визнавалися виключно державною власністю, набуваючи статусу «всенародного добра» (ст. 6 Конституції (Основного закону) СРСР 1937 р.) і закріплялися за колгоспами на основі безстрокового користування (ст. 9 Основ земельного законодавства СРСР) [1]. Таким чином, інститут оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення тривалий час не мав місця у правовій системі нашої держави.

З проголошенням незалежності Україна, як аграрна держава 18 грудня 1990 року прийняла постанову «Про земельну реформу», а 10 квітня 1991 року Радою Міністрів УРСР було прийнято постанову «Про форму договору на право тимчасового користування землею (в тому числі і на умовах оренди)» [2]. В жовтні 1998 року було прийнято ЗУ «Про оренду землі» відповідно до якого істотними умовами договору визнавались: орендна плата, її розмір, форма та строки її сплати [3]. Уже на кінець 2017 року в Україні було укладено 7481,86 тис. договорів оренди земель сільськогосподарського призначення загальною площею 17,17 тис. га із загальною орендною платою 12,49 млн. грн. [4, с. 111]. Такий об'єм орендних відносин продовжував збільшуватись і в подальшому, що безумовно призводило до виникнення земельно-майнових спорів, в тому числі і у сфері неналежного виконання договорів оренди земельних ділянок. Так, за даними судової статистики у 2021 році до судів загальної юрисдикції надійшло 2956 справ, де мали місце спори, що виникали із договорів оренди земель сільськогосподарського призначення [5]. У 2022 році таких справ було 1493 [6], а в 2023 році їх кількість збільшилась до 2670 справ [7].

Це вказує на те, що проблема захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та інтересів у сфері земельно-орендних правовідносин набуває особливої актуальності, оскільки не дивлячись навіть на військовий стан, який введено на території України, кількість земельно-майнових спорів зростає. В цій частині важливе місце має не просто звернення до суду з позовом про стягнення заборгованості по орендній платі чи спору щодо пролонгації договорів оренди земельної ділянки, а і точного формування системи доказів, які стосуються того чи іншого предмету спору. Оскільки об'єктом спору у питаннях, які виникають із договорів оренди земель сільськогосподарського призначення є земельна ділянка, відносно якої і виникають земельні правовідносини, зміст яких регулюється договором оренди землі, який укладають орендар та орендодавець, то і кожен спір, який виникає в рамках такого договору і стосується істотних умов чи додатково взятих сторонами на себе прав та обов'язків буде урегульовуватись на основі такого договору. Це означає, що і вся система доказів, яку формує кожна із сторін договору по відношенню до тієї чи іншої істотної умови договору чи додаткової умови, яку узгодили сторони при укладенні договору оренди землі, буде обумовлюватись належністю, допустимістю, достовірністю та достатністю доказів. У зв'язку з цим, виникає питання: які види неналежного виконання умов договору оренди землі по відношенню до істотних умов договору, мають місце в судовій практиці судів загальної юрисдикції?

Так, зміст договору оренди земель сільськогосподарського призначення закріплено в Типовому договорі оренди землі, який затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2004 року № 220 [8]. Істотними умовами даного договору є:

а) загальна площа та якісні характеристики земельної ділянки та її наявні недоліки, що можуть перешкоджати ефективному її використанню;

б) розміщення на земельній ділянці об'єктів нерухомого майна;

в) нормативна грошова оцінка земельної ділянки на дату укладення договору;

г) строк дії договору;

ґ) розмір, форма та спосіб оплати орендної плати, її індексація, перегляд та відповідальність за прострочення таких платежів;

д) цільове використання землі та відшкодування збитків її власнику. завданих внаслідок неналежного виконання умов договору;

е) страхування об'єкта оренди та зміна умов договору та умови припинення його дії, в тому числі і дострокового розірвання договору.

Судова практика засвідчує, що саме невиконання чи неналежне виконання істотних умов договору і є підставою до виникнення спірних відносин, які в подальшому і стають предметом судового розгляду.

Так, у цивільній справі № 693/706/20 суд першої інстанції, задовольняючи позов про стягнення заборгованості по сплаті орендної плати за землю та розірвання договору оренди землі, дійшов до висновку, що «оскільки відповідачем не надано належних допустимих доказів того, що заборгованість по орендній платі утворилася не з її вини, а з вини самого позивача, а також доказів того, що нею були вчинені всі можливі дії для виконання договірних зобов`язань щодо своєчасної виплати орендної плати і в сумі обумовленій у договорі оренди земельної ділянки від 20.07.2018 р., це свідчить про порушення та неналежне виконання істотних умов вказаного договору щодо виплати орендної плати та є підставою для його розірвання» [9].

Переглядаючи судове рішення у вказаній справі в апеляційному порядку, Черкаський апеляційний суд у своїй постанові зазначив, що «аналізуючи доводи обох сторін з приводу розміру орендної плати, колегія суддів виходить передусім із умов договору, який сторони між собою уклали. З огляду на те, що у договорі істотні умови визначені ясно, двозначних тлумачень не допускають, він є обов`язковим для виконання сторонами договору на умовах, на яких він укладений. Тому колегія суддів відхиляє посилання відповідачки на те, що її було введено в оману з приводу розміру орендної плати та порядку її нарахування» [10].

Даний приклад судової практики явно показує, що у правозастосовчій практиці перевага в доказуванні надається узгодженим договірним умовам оренди землі, які не суперечать закону, перед формальними нормативними вимогами загального характеру. В цій частині Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові від 13 липня 2022 року у справі № 363/1834/17 зазначила, що особи мають право вибору: використати існуючі диспозитивні норми законодавства для регламентації своїх відносин або встановити для себе правила поведінки на власний розсуд. Цивільний договір як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов`язків, виявляє автономію волі учасників щодо врегулювання їхніх відносин згідно з розсудом і у межах, встановлених законом, тобто є актом встановлення обов`язкових правил для сторін, індивідуальним регулятором їхньої поведінки [11].

При цьому, узгодженість щодо істотних умов договору оренди прямо впливає на можливість його подальшої пролонгації, про що свого часу зазначив Верховний Суд у своїй постанові від 25.01.2022 року. Зокрема, приймаючи вказане судове рішення у справі № 143/591/20, Верховний Суд констатував, що «За змістом частини четвертої статті 33 Закону про оренду землі, умови, на яких договір може бути поновлений, у будь-якому випадку узгоджуються сторонами. Якщо відсутня згода будь-якої сторони (в тому числі орендодавця) щодо орендної плати та інших істотних умов договору, переважне право орендаря на укладення договору оренди землі припиняється. Норми про переважне право орендаря на поновлення договору спрямовані лише на забезпечення пріоритету його інтересів перед інтересами інших осіб. Будь-якого іншого змісту переважне право не має. Воно не може трансформуватися у право на спонукання орендодавця до укладення договору на новий строк за відсутності його згоди зі зміненими умовами» [12].

Отже, під належним виконанням договору оренди земель сільськогосподарського призначення розуміється невиконання чи неналежне виконання обумовлених договором оренди землі істотних умов договору чи додатково узгоджених сторонами таких умов та неусунення орендарем чи орендодавцем таких порушень до виникнення спору, який став предметом судового розгляду.

В той же час, таке неналежне виконання договору оренди землі кваліфікується позивачем не лише за окремими положеннями Типового договору оренди землі, а і за іншими законами матеріального права, зокрема ЗУ «Про оренду землі», Земельним та Цивільним кодексами України.

Так, при вирішенні цивільної справи № 161/8003/22 Луцький міськрайонний суд Волинської області з метою кваліфікації орендних правовідносин проаналізував у сукупності норми Закону України «Про оренду землі», Цивільного кодексу України та Земельного кодексу України. Зокрема, суд зазначив, що: «Відповідно до ст. 16 Закону України «Про оренду землі» укладення договору оренди земельної ділянки із земель приватної власності здійснюється за згодою орендодавця та особи, яка згідно із законом вправі набувати право оренди на таку земельну ділянку. Статтею 78 ЗК України, визначено, що право власності на землю це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Наявність письмових звернень відповідача, з приводу укладення договору оренди земельної ділянки, в даному випадку, не мають переважного значення, так як, в силу вимог ст. 627 ЦК України, позивач вільний у вирішенні питання укладення такого договору і чинне законодавство не встановлює імперативного обов`язку для його укладення» [13].

Разом з тим, кожен факт чи обставина щодо неналежного виконання умов договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення у безумовному порядку повинен бути доказаним, оскільки відповідно до ст. 81 ЦПК України «кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом» [14].

В цій частині, Д. М. Ясинок зазначає, що діалектика доказування полягає в розумінні процесу пізнання з можливим відтворенням у свідомості людини об'єктивної дійсності з намаганням якнайглибше, найширше пізнати предмет в собі [15, с. 419].

При цьому, обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування (ч. 2 ст. 78 ЦПК України). Зокрема, у спорах щодо нецільового використання орендованої земельної ділянки сільськогосподарського призначення, підтвердженням такого факту можуть бути фото- чи відеоматеріали, акти державних органів, в яких фіксуються факти нецільового використання, висновки експертів тощо. У цій категорії спорів Верховний Суд зазначив, що «при істотному порушенні умов договору оренди землі (а саме нецільовому використанню земельної ділянки), для дострокового його розірвання за рішенням суду достатньо встановлення самого факт такого істотного порушення» [16].

Як приклад, у справі № 930/657/24 належним доказом факту використання земельної ділянки сільськогосподарського призначення для сінокосіння та випасання худоби шляхом її фрезою та сіяння соняшнику суд визнав акт перевірки (обстеження) земельних ділянок Державною екологічною інспекцією [17]. В іншій справі, що розглядалась Вознесенським міськрайонним судом Миколаївської області, доказом самовільної зміни орендарем виду використання сільськогосподарських земель стали постанови про закриття кримінального провадження від 28 червня 2022 року та від 14 листопада 2023 року, згідно з якими, як вказав суд, «було встановлено порушення вимог земельного законодавства з боку позивача при використанні ним спірної земельної ділянки (всупереч погодженого сторонами виду використання земельної ділянки)» [18]. В той же час, у цивільній справі № 454/3815/23 Сокальський районний суд Львівської області відмовив позивачу ОСОБА_1 у позові до ПП «Агрофірма імені Б. Хмельницького» про визнання договору оренди землі недійсними та їх розірвання, оскільки «На підтвердження факту нецільового використання вказаних земельних ділянок позивачем ОСОБА_1 не надано до суду жодних належних та допустимих доказів, які б підтверджували даний факт (наприклад Актів перевірки дотримання вимог земельного законодавства, складених уповноваженими особами у сфері державного контролю за використанням та охороною земель і дотриманням вимог законодавства України; висновки Державної установи з охорони ґрунтів за результатами проведених обстежень щодо порушень вимог земельного законодавства з боку відпо-

відача при використанні ним спірної земельної ділянки, тощо) [19].

З вказаних фабул судової практики слідує, що у питанні доказування факту нецільового використання орендарем земельної ділянки сільськогосподарського призначення суди віддають перевагу письмовим доказам, зокрема – актам адміністративних та правоохоронних органів.

Безумовно, у спорах щодо несплати орендної плати чи непроведення індексації, доказом договірного правопорушення буде відсутність перерахувань коштів чи накладних про передачу в рахунок оплати продукції сільськогосподарського призначення: зерна, м'яса, олії, іншої продукції. Слід вказати, що попри свою архаїчність, натуральна форма оплати залишається вживаною і дотепер, про що свідчить судова правозастосовча практика. Зокрема, згідно з наявними у цивільній справі № 702/196/24 доказами судом було встановлено, що в період з 02.01.2018 р до 17.06.2021 р. орендар належно виконував свої зобов'язання перед позивачем по сплаті орендної плати, шляхом її виплати виключно у натуральній формі – відпуском пшениці, ячменю, соняшника, кукурудзи та цукру, що підтверджувалось відомостями на видачу пшениці пайовикам за конкретний рік, підписаними орендодавцем [20].

Безумовно, сторона, яка порушила орендно-договірне зобов'язання, звільняється від відповідальності, якщо вона доведе, що це порушення сталося не з її вини, що передбачено як загальними засадами цивільного законодавства (ст. 614 ЦК України) [21], так і п. 42 Типового договору оренди землі. Даним положення, зокрема, керувався Миколаївський апеляційний суд, змінюючи рішення Березанського районного суду Миколаївської області від 23 серпня 2024 року та відмовляючи позивачу у задоволенні позовних вимог про стягнення 3% річних в якості відповідальності за несвоєчасне виконання грошового зобов`язання. У своїй постанові суд апеляційної інстанції зазначив, що підставою для звільнення орендаря від сплати 3% річних за фактом несплати орендної плати у період з 24 лютого 2022 року і до 1 вересня 2022 року є введення на усій території України воєнного стану, що унеможливило виконання ним належним чином взятих на себе зобов`язань [22].

Отже, аналіз судової практики, сформованої в цивільному судочинстві у питаннях неналежного виконання умов договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення показує, що поняття «невиконання умов договору оренди» виникає на основі суб'єктивних та об'єктивних причин. До суб'єктивних причин, що сприяють неналежному виконанню умов договору оренди землі необхідно віднести: а) недобросовісне ставлення до своїх договірних зобов'язань однією чи іншою стороною договору; б) ігнорування прав іншої сторони договору з підстав переваг своїх інтересів. В той же час, до об'єктивних обставин можна віднести форс-мажорні обставини, які мають непереборну силу: військові дії, природні катаклізми, які безпосередньо мали місце в тій місцевості, де знаходиться орендована земельна ділянка сільськогосподарського призначення.

Висновки. Судова статистика показує, що кількість справ у спорах, які виникають із договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, не дивлячись на воєнні дії, збільшується. З одного боку, це свідчить про те, що такі земельно-орендні правовідносини мають стійкий характер, а з іншого – вказують на «низьку» деталізацію Типового договору оренди землі, що породжує неурегульованість певних, здавалося б, вторинних питань, зокрема позасудових медіаційних процедур по урегулюванню спорів сторін шляхом перемовин.

В той же час, судова практика свідчить про те, що причини неналежного виконання договорів оренди землі сільськогосподарського призначення полягають у недобросовісному ставленні до своїх договірних зобов'язань тією чи іншою стороною та ігнорування земельно-майнових прав іншої сторони з наданням переваги своїм майновим інтересам. До об'єктивних причин відносяться форс-мажорні обставини, в основі яких лежать обставини непереборного характеру: війна, природні катаклізми, тощо.

Разом з тим, всі обставини, з якими пов'язується неналежне виконання умов договорів оренди землі сільськогосподарського призначення, в яких земельно-майновий (орендно-земельний) спір став предметом судового розгляду, повинні бути доведені сторонами та встановлені судом належними, допустимими, достовірними та достатніми доказами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік: Закон Союзу РСР від 13 грудня 1986 року. Київ: Юридична література, 1987. С. 3–13.

2. Про форму договору на право тимчасового користування землею (в тому числі на умовах оренди): постанова Ради Міністрів УРСР від 10 квітня 1991 року № 90 / Рада Міністрів УРСР. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/155662___155662 (дата звернення: 21.10.2024).

3. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 року № 161-XIV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14/ed19981006 (дата звернення: 21.10.2024).

4. Зубар І. В. Формування ринку землі сільськогосподарського призначення в контексті розвитку фермерського укладу в Україні. дис. … к.е.н., спец.: 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)». Вінниця, 2019. 269 с.

5. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2021 рік / Державна судова адміністрація України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1c_2021.xlsx (дата звернення: 21.10.2024).

6. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2022 рік / Державна судова адміністрація України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-c%20_%204-%202022.xls (дата звернення: 21.10.2024).

7. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2023 рік / Державна судова адміністрація України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-ts_4-2023.xls (дата звернення: 21.10.2024).

8. Про затвердження Типового договору оренди землі: постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2004 року № 220 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2004-%D0%BF#Text (дата звернення: 22.10.2024).

9. Рішення Жашківського районного суду Черкаської області від 17.03.2021 року у цивільній справі № 693/706/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95819373 (дата звернення: 22.10.2024).

10. Постанова Черкаського апеляційного суду від 03 червня 2021 року у цивільній справі № 693/706/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97479382 (дата звернення: 22.10.2024).

11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 липня 2022 року у цивільній справі № 363/1834/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852863 (дата звернення: 22.10.2024).

12. Постанова Верховного Суду від 25 січня 2022 року у цивільній справі № 143/591/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104415080 (дата звернення: 22.10.2024).

13. Рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області від 24 січня 2024 року у цивільній справі № 161/8003/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116698339 (дата звернення: 23.10.2024).

14. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 23.10.2024).

15. Теорія доказового права: монографія; за заг. ред. д.ю.н., проф. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. 426 с.

16. Постанова Верховного Суду від 28 січня 2019 року у цивільній справі № 473/4413/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79684554 (дата звернення: 23.10.2024).

17. Рішення Немирівського районного суду Вінницької області від 16.10.2024 року у цивільній справі № 930/657/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122449969 (дата звернення: 24.10.2024).

18. Рішення Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 20 травня 2024 року у цивільній справі № 473/2574/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119415455 (дата звернення: 24.10.2024).

19. Рішення Сокальського районного суду Львівської області від 10 квітня 2024 року у цивільній справі № 454/3815/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118908590 (дата звернення: 24.10.2024).

20. Рішення Монастирищенського районного суду Черкаської області від 13 травня 2024 року у цивільній справі № 702/196/24 (дата звернення: 25.10.2024).

21. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 06.11.2024).

22. Постанова Миколаївського апеляційного суду від 30 жовтня 2024 року у цивільній справі № 469/304/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122678381 (дата звернення: 06.11.2024).

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 346.91
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-8

Ярмоленко О. С.,
кандидат юридичних наук, докторант
Донецького державного університету внутрішніх справ

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ПРИ ЗАХИСТІ ПРАВ КРЕДИТОРІВ У ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF SOCIAL JUSTICE IN PROTECTION OF CREDITORS' RIGHTS IN BANKRUPTCY PROCEEDINGS

У статті розглянуто ключові аспекти реалізації принципу соціальної справедливості в процесі захисту прав кредиторів у процедурі банкрутства. Акцентована увага на тому, що забезпечення справедливого балансу між інтересами боржника, кредиторів і суспільства є однією з основних задач правового регулювання у цій сфері. Зазначено, що принцип соціальної справедливості є складовою принципу верховенства права і ґрунтується на міжнародних та національних нормативних актах.

Особлива увага приділена специфіці реалізації цього принципу у контексті зростання економічних труднощів, спричинених військовими конфліктами, зниженням доходів підприємств та загальним падінням рівня життя. У статті розглядаються правові механізми, що застосовуються з метою реалізації принципу соціальної справедливості, закріплені в Кодексі України з процедур банкрутства, які спрямовані на відновлення платоспроможності боржника, задоволення вимог кредиторів і захист інтересів інших зацікавлених осіб.

Проаналізовано черговість задоволення вимог кредиторів, що враховує соціальні аспекти, зокрема пріоритет виплат працівникам. Окремо розглянуто принципи конкурсного імунітету та судового нагляду, які забезпечують рівність кредиторів у процедурі банкрутства. Підкреслено, що ефективна реалізація соціальної справедливості можлива лише за умови вдосконалення законодавства та правозастосування.

Доведено, що реалізація принципу соціальної справедливості можлива за умови гарантування: охорони інтересів кредиторів від протизаконних дій інших кредиторів; охорони інтересів кредиторів від недобросовісних дій боржника; охорони боржника від протизаконних дій кредиторів.

Визначено принцип соціальної справедливості при захисті прав кредиторів у процедурі банкрутства як нормативно закріплений підхід, який забезпечує збалансоване, пропорційне та обґрунтоване задоволення вимог кредиторів із врахуванням їхніх законних інтересів, черговості та соціальної значущості, а також спрямований на захист найбільш вразливих категорій учасників процесу та мінімізацію негативних наслідків для суспільства.

Підкреслено, що реалізація принципу соціальної справедливості в процедурах банкрутства є важливою умовою забезпечення економічної стабільності та довіри до правової системи.

Ключові слова: *соціальна справедливість, кредитор, банкрутство, захист прав, судовий розгляд, принципи господарського судочинства, боржник, господарський суд, верховенство права.*

The article examines the key aspects of implementing the principle of social justice in the process of protecting the rights of creditors in bankruptcy proceedings. Emphasis is placed on the fact that ensuring a fair balance between the interests of the debtor, creditors and society is one of the main tasks of legal regulation in this area. It is noted that the principle of social justice is a component of the principle of the rule of law and is based on international and national regulatory acts.

Particular attention is paid to the specifics of implementing this principle in the context of growing economic difficulties caused by military conflicts, a decrease in enterprise income and a general decline in living standards. The article examines the legal mechanisms used to implement the principle of social justice, enshrined in the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, which are aimed at restoring the debtor's solvency, satisfying creditors' claims and protecting the interests of other interested parties.

The order of satisfaction of creditors' claims is analyzed, which takes into account social aspects, in particular the priority of payments to employees. Separately, the principles of competitive immunity and judicial supervision,

© Ярмоленко О. С., 2024

which ensure the equality of creditors in the bankruptcy procedure, are considered. It is emphasized that the effective implementation of social justice is possible only if the legislation and law enforcement are improved.

It is proven that the implementation of the principle of social justice is possible if the following are guaranteed: protection of the interests of creditors from illegal actions of other creditors; protection of the interests of creditors from unscrupulous actions of the debtor; protection of the debtor from illegal actions of creditors.

The principle of social justice in protecting the rights of creditors in the bankruptcy procedure is defined as a normatively enshrined approach that ensures balanced, proportional and justified satisfaction of creditors' claims, taking into account their legitimate interests, priority and social significance, and is also aimed at protecting the most vulnerable categories of participants in the process and minimizing negative consequences for society.

It is emphasized that the implementation of the principle of social justice in bankruptcy procedures is an important condition for ensuring economic stability and trust in the legal system.

Key words: *social justice, creditor, bankruptcy, protection of rights, judicial review, principles of economic justice, debtor, economic court, rule of law.*

Постановка проблеми. Реалізація принципу соціальної справедливості є однією з найважливіших проблем сучасного права. У світі, де в умовах економічної нестабільності, банкрутство юридичних і фізичних осіб стають звичним явищем, захист прав кредиторів набуває особливого значення. Водночас, забезпечення справедливого балансу між інтересами боржника, кредиторів та суспільства в цілому потребує глибокого наукового осмислення і вдосконалення законодавства.

Принцип соціальної справедливості відіграє ключову роль у врегулюванні відносин, які виникають під час процедури банкрутства. Він забезпечує не лише захист прав кредиторів, але й гарантії дотримання інтересів всіх зацікавлених у розгляді справи осіб. Принцип соціальної справедливості будучи одним із важливих принципів права є в той же час, самим дискусійним. Вчені, до теперішнього часу, активно визначають його місце в системі принципів, зміст та межі [1, с. 43]. У науковій літературі підкреслюється, що принцип соціальної справедливості є складовою категорії «справедливість» та ідейною основою принципу верховенства права [2, с. 4]. У той же час, недосконалість правозастосування, юридичні прогалини та неоднозначність у трактуванні норм законодавства про банкрутство можуть призводити до порушення цього принципу.

Також особливої актуальності питання соціальної справедливості у процедурі банкрутства набуває в умовах зростання кількості банкрутств у різних секторах економіки, що пов'язано з військовим конфліктом, зниженням прибутків підприємств, падінням якості та рівня життя населення, зменшенням соціальних виплат тощо. Це вимагає від правників, економістів та законодавців розробки нових підходів до забезпечення рівного доступу до правосуддя, ефективного стягнення заборгованості та захисту економічної стабільності. Тому дослідження реалізації принципу соціальної справедливості при захисті прав кредиторів у процедурі банкрутства є актуальним як для наукової спільноти, так і для практиків у галузі права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принцип соціальної справедливості був предметом дослідження багатьох вчених, в тому числі таких, як: І. Бахновська, Т. Гудіма, Р. Джабраілов, М. Козюбра, О. Комарова, К. Легких, В. Малолітнева, Л. Ніколенко, Н. Мозоль, В. Опришко, Т. Прохоренко, В. Сокуренко, В. Устименко, В. Шаповал, Н. Шелевер, Ю. Шемшученко та інших. Разом з тим питання реалізації принципу соціальної справедливості при захисті прав кредиторів у процедурі банкрутства не отримало належної уваги з боку науковців.

Таким чином, **метою даної статті** є дослідження особливостей реалізації принципу соціальної справедливості при захисті прав кредиторів у процедурі банкрутства.

Виклад основних положень. Важливість принципу соціальної справедливості підкреслюється не тільки в нормативних актах на національному рівні, а й на міжнародному. Принцип соціальної справедливості розглядається в таких нормативних актах як: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Європейський соціальний статут 1961 р., Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих – мігрантів

і членів їх сімей 1990 р., Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р. тощо.

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод (далі – Конвенція), визначає право на справедливий судовий розгляд та виділяє елементи цього поняття: публічний розгляд справи в розумний строк незалежним і безстороннім судом, встановленим законом (п.1); кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку (п.2); встановлення мінімального набору прав обвинувачених у скоєнні кримінального правопорушення (п.3) [3].

Слід підкреслити, що характерною особливістю правовідносин, виникаючих у процедурі банкрутства є наявність конфлікту інтересів його учасників. Причому учасники можуть мати різний правовий статус, відноситися до різних соціальних груп та їх кількість не обмежується. У той же час, по деяким справам процедура банкрутства може впливати на велику кількість осіб. Наприклад, якщо в процедурі банкрутства задіяні, учасники, що належать до страхової сфери, професійні учасники ринків капіталу та організованих товарних ринків, кредитні спілки або фермерські господарства, то їх неспроможність може негативно вплинути на фінансовий стан осіб, які не беруть безпосередню участь у процедурі банкрутства (контрагенти, працівники, споживачі). Для захисту законних прав та інтересів учасників процедури банкрутства і названих осіб важливо керуватися принципом соціальної справедливості. Хоча слід зазначити, що законодавство щодо банкрутства не визначає принцип соціальної справедливості, але у той же час вказаний принципи простежується з аналізу мети та завдання банкрутства. Так, на відновлення платоспроможності боржника спрямовані заходи щодо запобігання банкрутству боржника та позасудові процедури, які повинні враховувати не тільки бажання боржника на його відновлення, а й кредиторів щодо погашення боргів. Стаття 44 Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ) передбачає заборону для боржника, у процедурі розпорядження майном, без згоди комітету кредиторів (зборів кредиторів – до моменту формування комітету кредиторів) вчиняти значні правочини, вчинення яких не заборонено КУзПБ [4].

У своєї постанові Верховний Суд підкреслив, що завданням процедури розпорядження майном боржника є не тільки виявлення та збереження майнових активів боржника, здійснення аналізу фінансово-господарського стану, інвестиційної та іншої діяльності боржника, а також виявлення кредиторів, розгляд їх заяв з грошовими вимогами до боржника та заперечень на них, формування представницьких органів кредиторів, прийняття рішення про перехід до наступної процедури банкрутства [5].

Також метою КУзПБ є задоволення вимог кредиторів. Згідно ст. 64 КУзПБ кошти, одержані від продажу майна банкрута, спрямовуються на задоволення вимог кредиторів у порядку, встановленому цим Кодексом. При цьому таке задоволення повинно здійснюватися з врахуванням черговості, що повністю відповідає принципу соціальної справедливості і залишається найбільш справедливим у порівнянні з іншими способами задоволення вимог кредиторів, що передбачені законодавством. Задовольняються вимоги всіх кредиторів, які їх своєчасно заявлені та включені до реєстру вимог кредиторів. Черговість задоволення вимог кредиторів встановлює пріоритет соціальних вимог, наприклад, щодо виплати заборгованості із заробітної плати працюючим та звільненим працівникам банкрута, вимог кредиторів за договорами страхування, виплати заборгованості з оплати за виконані роботи та/або надані послуги, а також інші кошти, належні гіг-спеціалістам за гіг-контрактами, укладеними згідно із Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» і т.д. КУзПБ прямо чи опосередковано визначає такі процедури, які спрямовані на збереження та поповнення майна боржника, формування достатнього обсягу коштів для задоволення всіх вимог кредиторів.

Також реалізацію принципу справедливості у процедурі банкрутства підтверджує встановлення другої черги тільки щодо вимог із зобов'язань, що виникли внаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян. У той же час, викликає зауваження задоволення вимог кредиторів, які не забезпечені заставою у чет-

верту чергу, задовольняючи перед ними вимоги центрального органу виконавчої влади, що здійснює управління державним резервом. Дуже часто на практиці коштів боржника не вистачає на погашення всіх боргів, тому така черговість викликає зауваження щодо справедливості відносно захисту прав кредиторів.

Як вже підкреслювалося вище, метою процедури банкрутства є забезпечення балансу інтересів учасників. Насамперед, про визначення цієї мети свідчить п. 3 ст. 64 КУзПБ де зазначено, що у разі недостатності коштів, одержаних від продажу майна банкрута, для повного задоволення всіх вимог однієї черги вимоги задовольняються пропорційно до суми вимог, що належить кожному кредитору однієї черги. Також щодо збереження балансу інтересів свідчить аналіз статей присвячених арбітражному керуючому, який повинен діяти на користь боржника, кредиторів та інших учасників процедури банкрутства [4].

З принципом соціальної справедливості пов'язують принцип рівності всіх учасників процесу, в тому числі кредиторів. У своєму рішенні у справі «Feldbrugge v. the Netherlands» Європейський Суд з прав людини підкреслив, принцип «рівності сторін» є складовою більш широкого розуміння поняття справедливого судового розгляду. Умова «рівності сторін» у розумінні «справедливого балансу» між сторонами фактично застосовується як у цивільних, так і у кримінальних провадженнях. Забезпечення «справедливого балансу» між сторонами: рівність сторін передбачає, що кожній стороні має бути надана можливість представляти справу і докази, в умовах, що не є суттєво гіршими за умови опонента [6].

Принцип рівності перед законом і судом в процесуальному аспекті означає рівність суб`єктивних процесуальних прав усіх учасників судового процесу незалежно від їх особистих якостей (правового статусу, майнового стану), визначення процесуального становища учасників судочинства тільки процесуальним законодавством і ніяким іншим, визначення процесуального порядку розгляду справ певною процесуальною формою. В матеріальному аспекті принцип рівності повинен розумітися таким чином, що до всіх учасників процесу матеріальний закон має застосовуватися однаково (право є застосуванням рівного масштабу до різних осіб) [7].

Підкреслюючи важливість принципу соціальної справедливості Верховний Суд зауважив, що його реалізація можлива за умови гарантування: охорони інтересів кредиторів від протизаконних дій інших кредиторів; охорони інтересів кредиторів від недобросовісних дій боржника; охорони боржника від протизаконних дій кредиторів. Також для його реалізації важливо визначити статус кредиторів у провадженні про банкрутство, оскільки від того, якими правами та обов'язками вони наділені і як ефективно їх використовують, залежить досягнення основної мети конкурсного провадження – задоволення/погашення вимог кредиторів. Статус кредиторів у справі про банкрутство визначають характер їх вимог до боржника, забезпеченість вимог, час виникнення зобов'язання, характер інтересу, що захищається, інші критерії. Верховний Суд звернув увагу на окремі принципи конкурсного процесу, до яких віднесено, зокрема, заборону на індивідуальне задоволення вимог кредиторів; задоволення вимог кредиторів в порядку черговості; задоволення вимог кожної черги після повного задоволення вимог кредиторів попередньої черги; задоволення вимог кредиторів у разі недостатності коштів боржника для задоволення вимог кредиторів, однієї черги пропорційно сумам їх вимог. Дотримання цього порядку спрямоване на унеможливлення переважного задоволення вимог одних кредиторів на шкоду іншим [8].

З принципом соціальної справедливості щодо забезпечення балансу інтересів пов'язаний принцип конкурсного імунітету. Принцип конкурсного імунітету кредиторів спрямований на попередження та усунення будь-яких переваг одних кредиторів на шкоду інших. Важливе значення у дотриманні цього принципу має формування конкурсної маси, її реалізація та задоволення вимог кредиторів в установленій законом черговості. Принцип конкурсного імунітету кредиторів означає, що кредитор не має права задовольнити свої вимоги до боржника інакше як у межах відкритого провадження у справі про банкрутство, кредитори можуть задовольнити свої вимоги за правилами конкретної конкурсної процедури, що

здійснюється під контролем суду, який здійснює провадження у справі про банкрутство відповідного боржника [9].

Визначальною метою конкурсного імунітету, на думку В. В. Джуня, є забезпечення виключно колективного характеру задоволення вимог сукупності усіх виявлених кредиторів та унеможливлення задоволення індивідуальних вимог окремих конкурсних кредиторів до неплатоспроможного боржника. Цей принцип буквально цементує усю конструкцію провадження у справі про банкрутство і спрямований на попередження або усунення будь-яких переваг або преференцій одних кредиторів на шкоду інших [10, с. 127–128].

Судова палата Касаційного Господарського Суду Верховного Суду (далі – КГС ВС) зазначила, що, принцип конкурсного імунітету діє разом із принципом судового контролю. Перш за все, наведений принцип полягає у нагляді за дотриманням інтересів кредиторів стосовно збереження об’єктів конкурсної маси, а також інтересів боржника щодо обґрунтованості грошових претензій кредиторів тощо. Суд у справі про банкрутство повинен сам приймати рішення стосовно виду та інтенсивності нагляду з урахуванням процедури провадження, особи боржника та арбітражного керуючого, а також інших обставин справи [11].

На думку П. Д. Пригузи принцип судового нагляду вказує на те, що держава повинна наглядати за тим, кому вона передає чуже майно для здійснення управління ним. Судовий нагляд у справі про банкрутство розпочинається з призначення розпорядника майна боржника чи ліквідатора банкрута. Перш за все він полягає у нагляді за дотриманням інтересів кредиторів стосовно збереження об’єктів конкурсної маси, а також інтересів боржника щодо обґрунтованості грошових претензій кредиторів тощо. Суд не здійснює перманентного контролю та нагляду, але при необхідності може вимагати від арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора) звіту про стан справ. За заявою (клопотанням, скаргою) учасників провадження чи інших осіб суд може втрутитись у будь-який час для перевірки відповідності закону та інтересам справи дій не тільки арбітражного керуючого, але й дій та рішень комітету кредиторів, дій керівника боржника тощо і прийняти відповідне рішення щодо усунення порушень [12, с. 55].

Слід зазначити, що аналіз судової практики свідчить про невтишні показники реалізації принципу соціальної справедливості. На 44,4 % (до 14 тис. із 9,7 тис.) зросла кількість справ, пов’язаних з банкрутством (про визнання банкрутом, кредиторські заяви, скарги тощо) у 2023 році. Характеризуючи майнові вимоги у розглянутих справах, голова КГС ВС наголосила, що найбільшу питому вагу серед суми коштів, заявлених до стягнення, – 59 %, або 535,1 млрд. грн. – заявлено у справах про відшкодування шкоди щодо недоговірних зобов'язань. Фактично це суми коштів про відшкодування збитків, завданих російською федерацією, які найближчим часом не будуть погашені [13]. Крім того, причиною не погашення вимог кредиторів можуть бути фіктивне банкрутство, недобросовісна діяльність арбітражного керуючого.

Л. М. Ніколенко підкреслювала, що принцип соціальної справедливості тісно пов'язаний з державною політикою, рівнем законодавства, типом та рівнем розвитку суспільства, панівною культурою та ментальністю населення, з тими цілями та завданнями, що визначає держава у своєму соціальному розвитку [14]. Він повинен бути визначений у законодавчих актах, в тому числі КУзПБ. Тому пропонується визначити принцип соціальної справедливості при захисті прав кредиторів у процедурі банкрутства як нормативно закріплений підхід, який забезпечує збалансоване, пропорційне та обґрунтоване задоволення вимог кредиторів із врахуванням їхніх законних інтересів, черговості та соціальної значущості, а також спрямований на захист найбільш вразливих категорій учасників процесу та мінімізацію негативних наслідків для суспільства. Цей принцип полягає у дотриманні рівноправності кредиторів однієї черги, пріоритетності соціально важливих зобов’язань, прозорості процедур та забезпеченні законності в процесі розподілу активів боржника.

Висновки. Реалізація принципу соціальної справедливості у процедурі банкрутства є ключовим елементом для забезпечення справедливого балансу інтересів між борж-

ником, кредиторами та суспільством загалом. Основні аспекти реалізації цього принципу включають: захист прав кредиторів, забезпечення рівності кредиторів, пропорційний розподіл активів боржника та дотримання черговості задоволення вимог, публічність та прозорість процедур, мінімізація збитків для суспільства тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ніколенко Л.М. Принцип соціальної справедливості в судочинстві: Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: матеріали VIII Міжнар. наук – практ. конф. (м. Чернівці 31 жовтня 2024 р.). Чернівці, 2024. С. 43-47.

2. Устименко В.А., Джабраілов Р.А., Малолітнева В.К., Гудіма Т.С. Принцип соціальної справедливості та особливості його застосування у взаємозв'язку із принципом верховенства права. *Економіка та право*. 2022. № 3. С. 3–14. https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.03.003

3. Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод: Закон України № 475/97-ВР від 17.07.97 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство.* URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

4. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.

5. Постанова Верховного Суду від 26 квітня 2023 р. у справі № 924/1277/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111675739

6. Рішення Європейського Суду з прав людини від 29.05.1986 р. по справі «Feldbrugge v. the Netherlands». *Hudoc*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57486%22]}

7. Постанова Верховного Суду від 23.09.2020 р. у справі № 907/555/14. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91939656

8. Постанова Верховного Суду від 04.02.2021 р. у справі № 904/1360/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94999344

9. Огляд судової практики Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за вересень – жовтень 2024 року. *Верховний Суд*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_KGS_09_10_2024.pdf?fbclid=IwY2xjawHOCNFleHRuA2FlbQIxMAABHbkILCJvqoEpmramzPWpGUJ71YneQSM2J7lK_Iy-dXMugw--5rBe02-MzA_aem_LyOAWc3-J97uir2fxM9iOA

10. Джунь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні : монографія. Київ : Юридическая практика, 2006. 384 с.

11. Постанова Верховного Суду від 02.10.2019 р. у справі № 910/9535/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85211542

12. Пригуза П. Д., Пригуза А. П. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18.01.2013 (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1–21). Херсон : Видавництво «ТДС», 2013, 304 с.

13. У КГС ВС відбулася розширена нарада щодо підбиття підсумків роботи господарських судів у 2023 році. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1562048/

14. Ніколенко Л.М. Особливості принципу соціальної справедливості в сучасний період. *Юридичний вісник*. 2024. № 4. С. 7-13.

ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК – 340.11
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-9

Мельник М. Б.,
кандидатка юридичних наук,
докторантка кафедри трудового права та права
соціального забезпечення Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
адвокатка

ПРАВОВИЙ МОНІТОРИНГ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОТВОРЧОСТІ У СИСТЕМІ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

LEGAL MONITORING AS AN ELEMENT OF LAW-MAKING IN THE LABOR LAW SYSTEM OF UKRAINE

Статтю присвячено дослідженню проблем правового моніторингу як елементу правотворчості у системі трудового права України.

За результатами дослідження, автор з'ясував, що проблеми доктринальної розробки системи трудового права як внутрішньої будови права, пояснюються недостатністю розробки концепції правотворчості та правового моніторингу у системі трудового права в силу того, що загальнотеоретична концепція не виокремлює та не містить в системі «правотворчий елемент» із усією палітрою його інструментарію. Як наслідок, на думку автора, втрачається здатність до ефективного моніторингу та аналізу системи трудового законодавства доктриною права, а також, моніторингу самої системи доктрини трудового права.

Автор доводить, що система доктрини трудового права, як і система моніторингу як трудового законодавства, характеризується як статикою, так і динамікою. Адже на фоні перманентних процесів розвитку правничої науки (доктрини трудового права) та системи трудового законодавства, з'являються нові інститути, норми, зв'язки із галуззями, принципи тощо. Це означає, що правотворча діяльність має мати певні галузеві інструменти та особливості для означення проблем системи права та системи законодавства, зокрема трудового.

Авторка доводить, що наявність самих по собі ознак трансформаційних та адаптаційних процесів на національному та міжнародному рівні, вказує на потребу здійснення правового моніторингу стосовно системи трудового права та системи трудового законодавства. Таким чином, на переконання автора, слід виокремлювати *ознаками потреби здійснення правотворчої діяльності у сфері системи доктрини трудового права та системи трудового законодавства*, до яких доцільно відносити: *(а)*тенденції у зміні *(трансформації; потребі в адаптації тощо)* правової доктрина (її системи – появи нових дисертаційних досліджень, наукових статей, наукових доповідей тощо), *(б)тенденції у зміні (трансформації; потребі в адаптації тощо) трудового законодавства* (його системи – норм, інститутів, підінститутів, зв'язку із іншими підгалузями, принципами та доктриною; тощо. Авторка доводить, що для забезпечення галузевої ефективності, правотворча діяльність може проводитись у *(а)*системі трудового законодавства (за їх ієрархії); у *(б)*системі науки трудового права стосовно поглядів, висновків та думок, концептуальних ідей.

З позиції автора, система трудового законодавства і система науки трудового права є системними явищами, оскільки містять ознаки та елементи, які складають ту чи іншу систему в єдину ієрархічну та взаємозалежну сукупність певних їх елементів. Кожна із систем (законодавства та правової доктрини трудового права) піддається правовому моніторингу як універсальному феномену права забезпечувати своїми інструментами аналіз двох згаданих систем.

Ключові слова: *правотворчість, правовий моніторинг, ефективність права, правова доктрина, система трудового права.*

The article is devoted to the study of the problems of legal monitoring as an element of law-making in the labor law system of Ukraine. According to the results of the research, the author found out that the problems of the doctrinal development of the labor law system as an internal structure of law are explained by the insufficiency of the development of the concept of law-making and legal monitoring in the labor law system due to the fact that the general theoretical concept does not distinguish and does not include the "law-making element" in the system » with the entire palette of his

© Мельник М. Б., 2024

tools. As a result, in the opinion of the author, the ability to effectively monitor and analyze the system of labor legislation by the doctrine of law, as well as to monitor the system itself of the doctrine of labor law, is lost.

The author proves that the system of labor law doctrine, as well as the monitoring system of both labor legislation, is characterized by both statics and dynamics. After all, against the background of permanent processes of development of jurisprudence (doctrine of labor law) and the system of labor legislation, new institutions, norms, connections with industries, principles, etc. appear. This means that the law-making activity should have certain industry tools and features for defining the problems of the legal system and the legal system, in particular the labor one.

The author proves that the presence of signs of transformation and adaptation processes at the national and international level indicates the need for legal monitoring of the system of labor law and the system of labor legislation. Thus, in the opinion of the author, the signs of the need for law-making activity in the field of the system of labor law doctrine and the system of labor legislation should be distinguished, to which it is appropriate to include: (a) trends in change (transformation; the need for adaptation, etc.) of legal doctrine (its systems – appearance of new dissertation studies, scientific articles, scientific reports, etc.), (b) trends in change (transformation; need for adaptation, etc.) of labor legislation (its system – norms, institutes, sub-institutes, connection with other sub-fields, principles and doctrine; etc. The author proves that in order to ensure industry efficiency, law-making activity can be carried out in (a) the system of labor legislation (according to their hierarchy); in (b) the system of labor law science in relation to views, conclusions and ideas.

From the author's point of view, the system of labor legislation and the system of the science of labor law are systemic phenomena, since they contain features and elements that make up one or another system into a single hierarchical and interdependent set of certain of their elements. Each of the systems (legislation and legal doctrine of labor law) is subject to legal monitoring as a universal phenomenon of the right to provide its tools for the analysis of the two mentioned systems.

Key words: *law-making, legal monitoring, effectiveness of law, legal doctrine, system of labor law.*

Вступ. Система трудового права України подається у праворозумінні взаємопов'язаності та взаємозалежності її елементів. Інструментом до аналізу проблем, які стосуються системи трудового права України є правовий моніторинг, як елемент правотворчої діяльності. Проте, відображаючи функціональну спрямованість до аналізу системи трудового права, постають певні проблеми посеред самої правотворчій (правомоніторингової) діяльності. Адже наразі, відсутні доктринальні розробки щодо застосування елементів правотворчості при здійсненні моніторингу системи трудового права України. Відтак, вести професійний діалог щодо правотворчості у системі трудового права України не представляється можливим.

Для вирішення цієї проблеми, насамперед, представляється за доцільне проаналізувати стан доктринальної розробки і правотворчої діяльності і, системи трудового права безпосередньо.

Стан дослідження. Проблемами правотворчості переймалось чимало дослідників, як на рівні філософії та теорії права так і галузевих досліджень.

Так, серед таких можливо виокремити М.М. Веліканову, Т.О. Дідича, О.О. Кота, Н.С. Кузнєцову, Н.В. Мілоську, Б.А. Гриняка, Я.Я. Мельника, та інших. Натомість в контексті трудового права, проблемами правотворчої діяльності фактично вчені не переймались. Можливо вказати лише на поодинокі праці, які мають стосунок до правотворчої діяльності – це праця Д.І. Сірохи «Нормотворчість суб'єктів трудового права» (автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню д.ю.н., 2021), а також, дисертаційне дослідження Л.Ф. Купіної «Ефективність норм трудового права» (автореферат дисертації на здобуття наукового ступеню д.ю.н., 2021).

За таких обставин, вважаємо за доцільне спершу проаналізувати теоретичні доробки стосовно правотворчої діяльності.

Так, варто звернути увагу на доволі прогресивне дослідження Т.О. Дідича, який показово визначає форми правотворчості з точки зору теорії права та держави. Зокрема, вчений, досліджуючи форми взаємодії правотворчості та політичної системи в сучасних умовах розвитку державності в Україні (підрозділ монографії, 2022), пропонує виокремлювати чотири форми взаємодії правотворчості та політичної системи: *(1)ідейно-доктринальні форми,* змістом яких є комплекс ідей, положень, доктрин, теорій та концепцій, які відображають загальні засади суспільної та державної політики у сфері розвитку політичної та правової системи суспільства, що визначають організацію здійснення правотворчості на засадах політичного плюралізму, з одного боку, та правове забез-

печення функціонування політичної системи суспільства – з іншого, а також, подальший їх вплив на інші явища та процеси політико-правової дійсності; *(2)форми напрямків політичного та правового впливу,* що регламентовані нормами права та визначають їх організацію, спільне функціонування та націленість на трансформацію соціально-політичного та правового життя суспільства; *(3)організаційно-процедурні форми,* змістом яких вчений визначає комплекс засобів і способів координації здійснення правотворчості та функціонування політичної системи, процесу їх впливу на трансформацію соціально-політичного та правового життя суспільства; (4)навчально-виховні форми, які, на думку вченого, являють собою форми взаємодії щодо комплексу пізнавальних та інформаційних засобів, способів та методик підвищення рівня професійності функціонування суб'єктів політичної системи та суб'єктів правотворчості в частині їх впливу на трансформацію соціально-політичного та правового життя суспільства, а також правової і політичної свідомості й культури громадян як основи функціонування політичної системи та правотворчості [6, с. 271, 278]. Натомість, дослідник не розглядає проблем правового моніторингу як елементу правотворчості у тій чи іншій галузевій системі права, зокрема і трудового права. Отже, такий стан розробки правотворчої діяльності стосується лише форм правотворчості, але аж ніяк галузевої правотворчості, в тому числі і трудового права України та його системи.

Наведене дає підстави поставити відповідно мету дослідження.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження проблем правового моніторингу як елементу правотворчості у системі трудового права України. Досягнення цієї мети дозволить частково вирішити завдання проблем здійснення правотворчості у системі трудового права України.

Виклад основного матеріалу. З теоретико-правової точки зору (за визначенням – *М.М.*) «система права» – є соціально-обумовленою, структурованою сукупністю взаємопов'язаних правових норм і принципів, згрупованих за відповідними критеріями у різнорівневі об'єднання, яка відображає внутрішню будову права [2, с. 713]. Також зазначається, що система права має певні ознаки. У теорії права їх традиційно виокремлюють як: наявність системного утворення (цілісність, узгодженість, внутрішня структурованість); наявність соціальної обумовленості; можливість бути одночасно і стабільним і динамічним утворенням; наявність елементів системи права (предмет правового регулювання, метод правового регулювання, інтереси окремих осіб); можливість відобразити внутрішню структуру права. Зрештою, сама по собі система права (в тому числі галузева – *М.М.*), – як зазначається в енциклопедичній довідці, – включає такі елементи як от: норми права; інститути права; субінститути права; галузі права (певно співвідношення із галузями права, *до прикладу,* системи трудового права із іншими галузевими системами права – *М.М.*); підсистеми права; підсистеми права; принципів права як особливих елементів системи права [2, с. 713, 714, 715, 716, 717].

Таким чином, важливо відмітити, що питання доктринальної розробки системи права як внутрішньої будови права, має потенціал для концепції правотворчості та правового моніторингу на предмет аналізи та оцінки елементів тієї чи іншої галузевої системи права за вищенаведеними критеріями, в тому числі, й ознаками. А тому, з піднятої нами проблематики постає за доцільне звернути безпосередню увагу на систему трудового права.

Так, у навчальному посібнику з трудового права України зазначається, що системність права виявляється в тому, що воно є внутрішньо узгодженим та відповідно упорядкованим організмом, в якому кожний елемент має власне місце й відіграє певну роль [11, с. 34]. У лекціях з трудового права міститься інформація про те, що «… система трудового права – це об'єктивно зумовлене об'єднання взаємопов'язаних, внутрішньо узгоджених правових норм, які розподілені по різних структурних підрозділах і регулюють відокремлену сферу трудових і безпосередньо пов'язаних з ними суспільних відносин…» [12, с. 10].

Досліджуючи проблеми системи трудового права, деякі молоді дослідники (Д. Р. Яровик, В. М. Прийма, О. М. Мандзюх), у висновках, також підтверджують факт «динамічності» системи трудового права, та пов'язують цей

процес із фактором постійного розвитку під впливом змін у соціально-економічних умовах, технологічних інноваціях, а також змін у вимогах та потребах суспільства. На думку дослідників, вона (система трудового права) не може залишатися статичною і *повинна адаптуватися* до нових реалій (курсив власний – *М.М.*). Також, дослідники доводять, що розвиток системи трудового права обумовлений не лише потребами ефективного регулювання трудових відносин, а й реаліями сучасного світу, який постійно змінюється. На їх думку, це може включати в себе зміни в законодавстві, розробку нових правових інститутів або модифікацію існуючих, впровадження нових принципів і стандартів у сфері праці, а також адаптацію до міжнародних стандартів та норм [15, с. 6]. З такими висновками варто погодитися, оскільки дійсно, в силу змін до законів, трансформації правових інститутів тієї чи іншої системи права, появи до прикладу інституту «надомної праці», «гіг-контрактів» тощо у трудовому праві, можемо підтвердити динамічність системи трудового права. Проте це другорядне для нашого дослідження. Першочерговим на нашу думку є те, що у цих «адаптаційних» та «трансофрмаційних» процесах на фоні зміни законодавства *(а)*змінюється правова доктрина (її система), що тягне за собою *(б)п*отребу здійснення правового моніторингу безпосередньо самої системи трудового права, її елементів. Утім, правотворчі питання, які націлені на «моніторинг» системи трудового права, на нашу думку, одночасно корегують саму концепцію та спроможності правового моніторингу та його використання в трудовому праві України.

Слід враховувати і те (погоджуючись із В.І. Щербиною та іншими вченими), що від системи трудового права, як галузі права, необхідно відрізняти систему трудового законодавства та систему науки трудового права. Зокрема, у підручнику з трудового права з цього приводу зазначається, що «… система трудового законодавства характеризується складом, співвідношенням і внутрішньою побудовою джерел трудового права (законів, указів, постанов тощо). На відміну від системи трудового права, яка відображає взаємозв'язок правових норм і поділ їх на правові інститути, система трудового законодавства являє собою *взаємозв'язок і поділ джерел права* (курсив власний – *М.М.*). Таким чином, система трудового законодавства – це об'єктивний розподіл та встановлення ієрархії нормативно-правових актів, які регулюють трудові та тісно пов'язані з ними відносини.». [13, с. 25; 12, с. 10]. Натомість, як зазначається в аналізуємій навчальній літературі, «… система науки трудового права включає сукупність *наукових поглядів, висновків та думок*, які пов'язані з дослідженням норм трудового права України, практики їх застосування та трудового законодавства інших країн… (курсив власний – *М.М.*)» [13, с. 23; 12, с. 10].

Отже, беручи до уваги і *(а)*систему трудового законодавства (їх ієрархію зокрема), і *(б)* систему науки трудового права із її поглядами, висновками та думками, постає за очевидне те, що і система трудового законодавства і система науки трудового права є системними явищами, містять ознаки та елементи. Ба, більше, правовому моніторингу піддається як один системний феномен, так й інший.

За таких обставин, уявляється, що система трудового законодавства повинна бути проаналізована на предмет характерні певних особливостей. Спробуємо їх виявити.

Так, Т.О. Подковенко, з теоретичної точки зору у своєму дослідженні присвяченому системі законодавства України зазначає, що «… система законодавства – лише до певної міри результат специфічної діяльності суб'єкта нормотворення; за великим рахунком це своєрідна інтегрована характеристика політичного стану суспільства, яке набуло необхідної усталеності, стабільності, визначеності і здатне забезпечити певний нормативний порядок. Система законодавства не утворюється тільки *швидким продукуванням нормативних* актів (часто – декларативних). Утворення системи законодавства практично тотожне ствердженню реальної, *ефективної* державності. Суто *документотворча робота має супроводжуватися складною, постійною діяльністю по* реалізації встановлених норм, *їх корекції* на основі певних тенденцій, соціальних змін тощо. Ці та інші численні чинники і утворюють зрештою гармонізоване, цілісне, життєздатне, належним чином оформлене інституційне утворення, яке можна назвати «системним законодавством». (курсив власний – *М.М.*)» [5, с. 40–45].

Отож, за такого підходу, можливо виокремити питання такі особливості системи законодавства, які цілком можуть співвідноситись із системою трудового законодавства. Де, постає перед нами вочевидь наявність таких особливих елементів, які здатні характеризувати цю систему, як от: (а)«*документотворча робота»; (б)«супроводжування постійною діяльністю по реалізації норм*, *(в) їх корекції»; (г)* застосування/врахування ідеї/концепції/ ефективності до цієї діяльності (як певної мети), відображає не що інше як елемент правового моніторингу та правотворчості загалом, чим визначає їх місце, як в доктрині трудового права, так і безпосередньо в правозастосовній діяльності. Така дуальність пояснює, на нашу думку, насамперед, правову природу конкретної галузі права – системи трудового законодавства та системи доктрини трудового права.

Водночас, слід врахувати думку й І.В. Суходубової. Вчена зазначає, що властивості системи права і законодавства, як єдність, погодженість, визначаються і чинниками, що об'єктивно існують, тобто знаходяться поза межами системи права і законодавства, і чинниками, виявляються «вмонтованими» в самі ці системи [8, с. 276]. Також, вчена доводить, що різні співвідношення між інститутами і галузями законодавства та інститутами і галузями права: *(а)*коли є максимальний збіг між галуззю права і галуззю законодавства; *(б)*коли на базі однієї галузі права існує декілька галузей законодавства; *(в)*коли одна галузь законодавства поєднує норми й інститути декількох галузей права [8, с. 273]. Системі права та системі законодавства, – пише І.В. Суходубової, – теж притаманна певна неузгодженість між їх елементами. Де фактори, що порушують нормальне функціонування системи, прийнято називати збурюваннями. За своєю природою вони можуть бути зовнішніми, пов'язаними із впливом на системні утворення оточуючого середовища, і внутрішніми, які є результатом внутрішньої непогодженості системи. Для системи законодавства зовнішні збурення пов'язані перш за все з динамікою суспільних відносин [8, с. 274]. Таким чином, за такої думки, також відстежується питання динаміки, в негативному сенсі прояву дії системи законодавства. А, відтак, очевидно, що саме негативні елементи системи законодавства повинні бути предметом здійснення правового моніторингу, як елементу правотворчої діяльності. Зокрема, такі обставини цілком логічно можуть проявлятися у системі саме трудового законодавства.

Наступні особливості, можливо виокремити стосовно нормотворчого процесу. Так, І.В. Атаманчук досліджуючи дані проблеми, зазначає, що у *нормотворчому процесі* впровадження європейських стандартів у сферу процесуально-правового регулювання цивільного судочинства України слід враховувати особливості системних зв'язків національного процесуального законодавства, динаміку змін у європейських моделях цивільного процесуального регулювання здійснення судочинства (курсив власний – *М.М.*) [1, с. 115]. Такий підхід дає можливість виокремити певний рівень правотворчої діяльності системи трудового законодавства, який, очевидно, може проявлятися з огляду на міжнародний та регіональний рівні, у яких займає особливе місце правовий моніторинг трудового права європейського союзу та національний рівень. А це означає, і те, що правотворча діяльність повинна характеризуватись додатковим елементом щодо здійснення правового моніторингу, який повинен володіти належним інструменти для аналізу та оцінки ефективності зближення та гармонізації трудового законодавства ЄС та трудового законодавства України на системному рівні, на рівні систем таких законодавств.

А.В. Омельченко досліджуючи стан та перспективи розвитку законодавства України у сфері цифрової економіки та цифрового суспільства приходить до висновку у тому, що система законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів України у сфері розвитку цифрової економіки та суспільства потребує вдосконалення шляхом узгодження, ліквідації колізій та систематизації [4, с. 68]. Отже, слід враховувати й питання цифровізації у правомоніторинговій сфері посеред розгорнутого «інтерфейсу» системи трудового законодавства.

Утім, попри розкриті певні особливості систем права у співвідношенні із галузевими системами (трудового права зокрема), доречно звернути увагу на поняття моніторингу та

більш ретельніше його проаналізувати на предмет певних галузевих особливостей.

Так, у навчальному посібнику із економіки праці та соціально-трудові відносини, зазначається, що під поняттям «моніторинг» слід розуміти складову частину управління, яка використовується в економіці держави і становить систему послідовного збирання даних про явище, процес, що описується за допомогою певних ключових показників, з метою оперативної діагностики стану об'єкта, його дослідження та оцінки в динаміці [3, с. 453]. І хоча предмет у даному навчальному матеріалі «моніторингу» не визначається як правова категорія, утім, деякі аспекти права проявляються. А це: сфера управління, сфера праці, сфера «систем», сфера «певних процесів», «сфера об'єкта», сфера «мети» тощо. Інтерпретуючи по відношенню до «права», зокрема трудового права та його системи, ми також можемо вести мову про мету та процеси, про об'єкти та їх моніторинг у сфері праці.

Також, в даному посібнику вирізняють «… три основні принципи, на яких ґрунтується моніторинг: *(а)*тотожності – відповідність (тотожність) між системою моніторингу та об'єктом дослідження; *(б)*єдності об'єкта спостереження – підпорядкування усіх окремих, часткових досліджень загальним і соціально-економічним завданням; *(в)*комплексності – спостереження за перетвореннями не окремих сторін (сфер, аспектів), а соціально-економічної системи загалом…» [3, с. 453]. За такого розуміння поняття моніторингу та його принципів, логічним було б припустити, про їх тіснопов'язанність із галузевими методами правового регулювання. В нашому випадку, виникає необхідність про підняття питання щодо співвідношення методу правового регулювання трудового права та правового моніторингу.

Натомість, у посібнику із трудового права, зазначається, що юридична наука визначає низку ознак, які характеризують метод правового регулювання окремої галузі права залежно від того, як ці ознаки у ній виявляються. Такими ознаками методу є: *(1)*порядок виникнення, зміни і припинення трудових правовідносин [11, с. 26]; *(2)*правовий стан учасників трудових правовідносин; *(3)*характер установлення трудових прав і обов'язків; *(4)*засоби забезпечення виконання трудових обов'язків (санкції) [11, с. 27].

По суті, враховуючи вищезазначене, цілком логічно узгодити, що наведені ознаки методу правового регулювання визначаються як об'єкт правового моніторингу задля відстеження та аналізу, збору даних по процесу, по управлінню у сфері праці, власне – на рівні трудового права та трудового законодавства.

Для більш предметної дискусії про з'ясування проблем правового моніторингу як елементу правотворчості у системі трудового права України, вважаємо за необхідне звернути увагу на певні статистичні дані.

Так, відповідно до даних, які наведені у Статичному посібнику за 2020 рік, мінімальна заробітна плата у гривнях за періоди 2019 та 2020рр. складала: 01.01.2019 – 4173грн.; а вже з 01.09.2020 року – 5000грн. [9, с. 13]; в той же час, мінімальна заробітна плата станом на 01.01.22р., становила 6500грн.; а вже 01.10.22р. – 6700 грн. на місяць [10, с. 13]. Отож, об'єктом аналізу виступає розмір заробітної плати, період за який така визначалась, а також сфера управління щодо нарахування заробітної плати, як і сама по собі зайнятість населення у тій чи іншій сфері.

Відтак, не без уваги слід залишити і статистичні дані, стосовно трудових спорів, які анонсовані Національною службою посередництва і примирення (*надалі* – НСПП). Зокрема, згідно офіційних даних, упродовж 2023 р., ця установа сприяла вирішенню 143 колективних трудових спорів (конфліктів). Аналізуючи їх рівень, НСПП зазначає, що серед таких на національному – 3; на галузевому – 4; на територіальному – 3; на виробничому рівнях – 133. Також, НСПП вказує на те, що у таких спорах взяли участь понад 1,6 млн працівників стосовно 7668 суб'єктів господарювання [14, с. 6].

Разом з ним, аналізуючи трудове законодавство, в межах проблем правового моніторингу, як елементу правотворчості у системі трудового права України, важливо звернути увагу на особливості правового стану джерел (форм) трудового законодавства, його динаміки, стійкості тощо.

Так, характеризуючи Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 року

№ 5067-VI (*надалі* – Закон № 5067-VI від 5 липня 2012 р.), слід звернути увагу на те, що за період його дії він зазнав 49 змін [7], які так чи інакше були дотичними (стосувалися) того чи іншого елементу системи трудового права та трудового законодавства. Даний – Закон № 5067-VI від 5 липня 2012 р. містить і певні недоліки, які стосуються системи трудового законодавства.

Зокрема, у преамбулі Закону № 5067-VI від 5 липня 2012 р., визначено, що «… визначає правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики у сфері зайнятості населення, гарантії держави щодо захисту прав громадян на працю та реалізації їхніх прав на соціальний захист від безробіття.…» [7]. У преамбулі не зазначено, щодо «створення соціально-сприятливих умов» у сфері зайнятості.

Також, посеред системних недоліків Закону № 5067-VI від 5 липня 2012 р., можливо визначити наступні: ***(а)***у ст.1 Закону № 5067-VI від 5 липня 2012 р., «визначення термінів» не містяться терміни, які б вказували на соціальні норми працевлаштування та соціальні стандарти зайнятості, норми про громадянське суспільство, норми про соціальне заохочення зайнятості, норми про соціальну справедливість та етикет в ході зайнятості, норми про соціальні гарантії на роботі в ході реалізації зайнятості тощо [7]; ***(б)***у ст.5 Закону № 5067-VI від 5 липня 2012 р., на нашу думку, потрібно додати до ч.1 п.10, яким перебачити забезпечення соціальних гарантій та соціальних стандартів занятим особам. Оскільки в ст.8 закріплено таке соціальне право як «Право особи на професійне навчання», а в ст.9 «Право особи на соціальний захист у разі настання безробіття» [7]; ***(в)***у ст.16 Закону № 5067-VI від 5 липня 2012 р. «Реалізація державної політики у сфері зайнятості населення», на нашу думку, повинна містити відповідні частини щодо «соціальної політики» у сфері зайнятості: медичний супровід, можливість/неможливість забезпечення житлом, навчанням, підвищенням кваліфікації, по соціальних статусах/інклюзивності (особи з інвалідністю, матері, молодь, особи похилого віку, особи, які перебувають у складних життєвих обставинах), тощо [7]; ***(г)***у Розділі IV «Сприяння зайнятості населення» Закону № 5067-VI від 5 липня 2012 р., на нашу думку, повинна бути передбачена щонайменше норма щодо сприяння повернення громадян України із створенням їм відповідних робочих місць, за певними квотами. Така норма, на нашу думку, повинна визначати доступні можливість із отримання інформації та працевлаштування за ЄС стандартами. Тобто, надання їм привілейованого правового режиму; ***(д)***у Розділі V «Професійна орієнтація та професійне навчання» Закону № 5067-VI від 5 липня 2012 р., на нашу думку, повинна бути передбачена норма щодо сприяння навчання іноземців до вітчизняних та ЄС стандартів задля майбутньої занятості в Україні. Тобто, надання їм привілейованого правового режиму [7]. Таким чином, уявляється необхідність передбачити відповідну статтю,я ка б закріплювала «Права та обов’язки іноземців які навчаються», а також, визначала б їх соціальні гарантії пов’язані із їх навчальним процесом, можливість їхнього працевлаштування, медичного обслуговування, встановлення пільг за навчання, пріоритетності забезпечення роботою в Україні тощо; ***(ж)***у ч.2 ст.44 Розділу VIII «Безробіття» Закону № 5067-VI від 5 липня 2012 р. («Зареєстровані безробітні зобов'язані», доповнити таким обов’язком: повідомляти органи Центру зайнятості населення про зміну свого соціального статусу та наявність чи відсутність іншого доходу; потрібно провести диференціацію соціальних прав безробітних осіб за статусом; ***(з)***норми заохочення виписані слабко у Законі № 5067-VI від 5 липня 2012 р. [7].

Таким чином, постає за очевидне, що для здійснення моніторингу соціально-трудової сфери на всіх рівнях, для стратегічного й оперативного управління підприємством необхідно мати достовірну, оперативну і повну інформацію про перебіг процесів, пов’язаних з організацією та використанням праці й соціально-трудовими відносинами. Дана інформація стосується чи не усієї системи трудового законодавства, а стосовно моніторингу доктрини трудового права – її системи.

У навчальній літературі зазначається, що показники у сфері праці оформляють у вигляді звітів і широко використовують в роботі як усередині підприємства, так і за його межами – на місцевому, регіональному, галузево-

му та загальнодержавному рівнях управління [3, с. 402]. Також, у посібнику зазначається, що якраз «… аналіз і планування трудових показників часто використовується для проведення аудиту у сфері трудових відносин. Аудит можна проводити у трьох основних аспектах …» [3, с. 402]: «… *(1)*організаційно-технологічному; *(2)*соціально-психологічному; *(3)*економічному. В організаційно-технологічному аспекті аудит являє собою перевірку документації та аналіз показників, що свідчать про легітимність та ефективність діяльності підприємства. У вітчизняній економіці праці аналіз трудових показників на підприємствах завжди розглядався як невіддільний елемент організації праці і трудових відносин. У цій сфері було нагромаджено певний конструктивний досвід, який можна і необхідно ефективно використати. У західній практиці аудит у трудовій сфері зазвичай містить аналіз даних, що стосуються програм розвитку трудових ресурсів, у тому числі показників плинності кадрів, скарг, прогулів, невиходів на роботу, виробничого травматизму, ставлення персоналу до роботи та ступеня задоволення працею …» [3, с. 400–401].

По суті, звітна інформація про «аналіз і планування трудових показників» є об'єктом правового моніторингу та може стати предметом правотворчого процесу у сфері трудового права та трудового законодавства.

Попри це, у навчальному посібнику зазначається не про моніторинг, а про аудит Зокрема, під поняттям «соціально-психологічний аспект аудиту в трудовій сфері» мається на увазі «… оцінка соціально-трудових відносин на підприємстві, що поряд з вивченням документації передбачає проведення самостійних опитувань, анкетувань, індивідуальних і колективних бесід, інтерв'ю з працівниками різних рівнів і категорій. … працівники визначають оцінку соціально-трудових відносин на підприємстві, основні чинники трудової мотивації та резерви вдосконалення діяльності фірми із суб'єктивних позицій. Економічний аспект аудиту в трудовій сфері передбачає визначення: *(а)*конкурентоспроможності підприємства в трудовій сфері, що оцінюється порівнянням економічних і соціальних показників діяльності підприємства із законодавчо встановленими нормами та нормативами або із середніми та найкращими в галузі показниками на аналогічних підприємствах; *(б)*ефективності функціонування служб управління трудовими ресурсами, визначення їх ролі в підвищенні конкурентоспроможності підприємства [3, с. 401]; економічної ефективності самого аудиту, порівняння витрат на проведення аудиторської перевірки з її результатами …» [3, с. 402]. Таким чином, можливо вказати на те, що здійснення правового моніторингу у «соціально-психологічному аспекті моніторингу в трудо-правовій сфері» є доволі специфічною сферою (особливою) в силу не можливості його повноцінного віднесення до системи трудового права України через різність об'єктів правового регулювання, різність предмету правового регулювання, які, зрештою не співпадають із трудовим правом України. *До прикладу*, не повною мірою до трудового права відноситься «економічний аспект аудиту» (моніторингу), адже тут можуть бути задіяні інші принципи, методи тощо, що призводитимуть до правової оцінки іншою галузевою сферою права – фінансового права, податкового права, адміністративного права і т.д.

Зрештою, варто взяти до уваги і те, що « … основними напрямами моніторингу соціально-трудової сфери є найактуальніші на сучасному етапі ключові проблеми. До них передусім належать: соціально-демографічні та міграційні процеси; зайнятість, ринок праці, безробіття; соціально-трудові процеси на підприємствах; умови та охорона праці; доходи та рівень життя населення; соціально-психологічний клімат у трудових колективах; задоволеність соціально-трудовими відносинами. Ці основні напрями визначаються соціальною політикою, яка проводиться на державному рівні.» [3, с. 455]. Отож, враховуючи зазначене, також можемо виокремити відносно-галузеві системні елементи трудового права для проведення правового моніторингу, а це «соціальна політика», «соціально-психологічний клімат» тощо.

Висновки. В межах висновків, варто констатувати, що проблеми доктринальної розробки системи трудового права як внутрішньої будови права, пояснюються недостатністю розробки насамперед концепції правотворчості та правового моніторингу у системі трудового права в силу того, що загальнотеоретична концепція не виокремлює та не містить в систе-

мі «правотворчий елемент» із усією палітрою його інструментарію. Як наслідок, слід вважати, що за таких обставин втрачається здатність до проведення ефективного моніторингу та аналізу системи трудового законодавства доктриною права, а також, моніторингу самої системи доктрини трудового права.

Система доктрини трудового права, як і система моніторингу як трудового законодавства, характеризується як статикою, так і динамікою. Адже на фоні перманентних процесів розвитку правничої науки (доктрини трудового права) та системи трудового законодавства, з'являються нові інститути, норми, зв'язки із галуззями, принципи тощо. Це означає, що правотворча діяльність має мати певні галузеві інструменти та особливості для означення проблем системи права та системи законодавства, зокрема трудового.

Наявність ознак трансформаційних та адаптаційних процесів на національному та міжнародному рівні вказує на потребу здійснення правового моніторингу стосовно системи трудового права та системи трудового законодавства. Таким чином, ***ознаками потреби здійснення правотворчої діяльності у сфері системи доктрини трудового права та системи трудового законодавства*** слід вважати: ***(а)***тенденції у зміні *(трансформації; потребі в адаптації тощо)* правової доктрина (її системи – появи нових дисертаційних досліджень, наукових статей, наукових доповідей тощо), ***(б)****тенденції у зміні (трансформації; потребі в адаптації тощо) трудового законодавства* (його системи – норм, інститутів, підінститутів, зв'язку із іншими підгалузями, принципами та доктриною; тощо).

Зрештою, для забезпечення галузевої ефективності, правотворча діяльність може проводитись у *(а)*системі трудового законодавства (їх ієрархії); у *(б)*системі науки трудового права стосовно поглядів, висновків та думок, концептуальних ідей.

Система трудового законодавства і система науки трудового права є системними явищами, оскільки містять ознаки та елементи, які складають ту чи іншу систему в єдину ієрархічну та взаємозалежну сукупність певних їх елементів. Кожна із систем (законодавства та правової доктрини трудового права) піддається правовому моніторингу як універсальному феномену права забезпечувати своїми інструментами аналіз двох згаданих систем.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Атаманчук І.В. Впровадження європейських стандартів у сферу процесуально-правового регулювання цивільного судочинства України. *Правничий часопис Донецького університету.* 2019. № 1. С. 109–116. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pchdu_2019_1_15 (дата звернення: 18.11.2024).

2. Велика українська енциклопедія: у 20т. Х.: Право, 2016. Т.:3: Загальна теорія права/редкол.: О.В. Петришин (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац.юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 952 с.

3. Калина А. В. Економіка праці та соціально-трудові відносини : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / А. В. Калина. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. 498 с.

4. Омельченко А.В. Стан та перспективи розвитку законодавства України у сфері цифрової економіки та цифрового суспільства. *Київський часопис права.* 2021. № 2. С. 66–71. URL.: http://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/26/24 (дата звернення: 18.11.2024).

5. Подковенко Т.О. Система законодавства України: стан та шляхи вдосконалення. *Підприємництво, господарство і право.* 2005. № 9. С. 40–45.

6. Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку: монографія / кол. авторів; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Київ: Наукова думка, 2022. 432 с.

7. Про зайнятість населення: Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5067-VI. URL.: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text (дата звернення: 01.10.2024).

8. Суходубова І.В. Системні властивості законодавства та його співвідношення із системою права. *Економічна теорія та право*. № 1 (20) 2015. С. 268–279. URL.: http://econtlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/1-268-279.pdf (дата звернення: 18.11.2024).

9. Соціальний захист населення України у 2020 році. Статистичний посібник. Київ. 2021. 129 с.

10. Соціальний захист населення України у 2022 році. Статистичний посібник. Державна служба статистики України, 2023. 116 с.

11. Трудове право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 564 с. URL.: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/451/1/%D0%9A%D1%8

3%D1%87%D0%B5%D1%80%20%D0%A2%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf (дата звернення: 18.11.2024).

12. Трудове право України: конспект лекцій / Укладачі: к.ю.н., доц. Золотухіна Л.О. (теми: 7-9), к.ю.н. Лежнєва Т.М. (теми: 4, 12, 13), Обушенко Н.М. (теми: 2, 3, 10, 14), Черноп'ятов С.В. (теми: 1, 5, 11), к.ю.н., доц. Легеза Ю.О. (тема: 15), Алфьорова Т.М. (тема: 6). Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2014. 253с. URL.: https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/kltp.pdf (дата звернення: 18.11.2024).

13. Щербина В.І. Трудове право України : Підручник / За ред. В.С. Венедіктова. К. : Істина, 2008. 254 с.

14. Щорічний звіт. Національної служби посередництва і примирення. 2023. 28 с.

15. Яровик Д.Р., Прийма В.М., Мандзюх О.М. Про співвідношення системи трудового права і трудового законодавства України. *Академічні візії.* Випуск 29/2024. С. 1–7. URL.: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/986/897 (дата звернення: 18.11.2024).

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 502.3:349.6:341.63
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-10

Демчук А. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Ленгер Я. І.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та
міжнародного права
Волинського національного університету імені Лесі Українки

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД КОМПЕНСАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ШКОДИ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЙОГО ІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN COMPENSATION FOR ENVIRONMENTAL DAMAGE AND THE POSSIBILITY OF ITS INTEGRATION INTO UKRAINIAN LEGISLATION

Стаття присвячена аналізу міжнародного досвіду щодо компенсації екологічної шкоди та можливості інтеграції цього досвіду в українське законодавство. Мета дослідження – оцінити чинні міжнародні норми та механізми, які регулюють питання відшкодування екологічних збитків, та визначити можливість їх адаптації до правової системи України в умовах російської військової агресії. В ході наукового дослідження використовувалися такі загальнонаукові методи пізнання, як порівняльний аналіз, системний підхід, узагальнення та аналіз нормативно-правових документів. Результати дослідження показують, що міжнародне екологічне право та законодавство Європейського Союзу встановлюють комплексні засади для компенсації шкоди довкіллю, які можуть слугувати прикладом для удосконалення українських норм у цій сфері. Основні міжнародні документи, такі як Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду 1993 року, Конвенція ООН з морського права 1982 року, Римський статут Міжнародного кримінального суду та Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 60/147 (2005), встановлюють обов'язки держав у питаннях відшкодування екологічних збитків. Компенсаційні механізми, такі як Компенсаційна комісія ООН (UNCC), є дієвим інструментом для відшкодування екологічних збитків, завданих під час міжнародних конфліктів. UNCC, діючи під мандатом Ради Безпеки ООН, надає фінансову підтримку постраждалим державам шляхом створення фондів за рахунок ресурсів країн, відповідальних за завдану шкоду. Україна намагається створити аналогічний механізм для відшкодування екологічних збитків, завданих війною з Росією, шляхом ініціатив зі створення Реєстру збитків та Комісії з розгляду заяв. Ці структури можуть використовувати активи держави-агресора для забезпечення фінансової підтримки відновлення екосистем, пошкоджених через військові дії. Однак реалізація таких заходів потребує узгодженості з міжнародними організаціями та підтримки ООН. Основні труднощі інтеграції міжнародних норм до українського законодавства полягають у нечітких визначеннях ключових понять та відсутності сучасних методик оцінки екологічної шкоди. Крім того, політичні фактори, зокрема право вето постійних членів Ради Безпеки ООН, можуть ускладнити ухвалення рішень щодо відповідальності Росії за екологічні збитки в Україні.

Ключові слова: *екологічне право, компенсація збитків, міжнародне право, війна, екосистема.*

This article analyzes international experience in environmental damage compensation and explores the possibility of integrating this experience into Ukrainian legislation. The research aims to evaluate existing international norms and mechanisms that govern the compensation for environmental damage and to assess their adaptability to Ukraine's legal system amid Russian military aggression. The study employed general scientific methods of cognition, such as comparative analysis, a systems approach, generalization, and analysis of regulatory legal documents. The findings indicate that international environmental law and European Union legislation provide comprehensive principles for environmental compensation that can serve as models for improving Ukrainian standards in this area. Key international documents,

© Демчук А. М., Ленгер Я. І., 2024

including the 1993 Convention on Civil Liability for Damage, the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea, the Rome Statute of the International Criminal Court, and UN General Assembly Resolution No. 60/147 (2005), establish state responsibilities in environmental damage compensation. Mechanisms like the United Nations Compensation Commission (UNCC) are effective tools for compensating environmental losses incurred during international conflicts. Acting under a UN Security Council mandate, the UNCC provides financial support to affected nations by creating funds sourced from resources of the responsible countries. Ukraine is working to create a similar mechanism to compensate for environmental damage caused by the war with Russia, with initiatives to establish a Damage Register and Claims Commission. These structures may utilize the assets of the aggressor state to fund ecosystem restoration efforts for areas damaged by military actions. However, implementing such measures requires coordination with international organizations and UN support. The primary challenges in integrating international norms into Ukrainian legislation include ambiguous definitions of key concepts and the lack of modern methodologies for environmental damage assessment. Additionally, political factors, particularly the veto power of permanent UN Security Council members, may complicate efforts to hold Russia accountable for environmental damage in Ukraine.

Key words: *environmental law, damage compensation, international law, war, ecosystem.*

Постановка проблеми. Війна в Україні принесла не лише численні людські та економічні втрати, але й завдала нищівної шкоди навколишньому середовищу, яке стало мовчазною жертвою агресії. Ліси спалені або заміновані, річки та ґрунти отруєні токсичними речовинами, а природні заповідники втратили сотні видів рослин і тварин. Наслідки цієї екологічної катастрофи впливають не лише на природу, але й на продовольчу та водну безпеку населення, загрожуючи виживанню й добробуту громад на десятиліття вперед.

У сучасному міжнародному праві відсутні універсальні механізми для судового переслідування військових злочинів проти довкілля, проте прецеденти минулих конфліктів, як у випадку війни Іраку проти Кувейту, демонструють можливість створення спеціальних трибуналів і комісій з репарацій. Римський статут Міжнародного кримінального суду визнає екологічну шкоду військовим злочином, але його норми мають загальний характер і потребують конкретизації. З огляду на цю прогалину, Україна має розробити ефективні механізми притягнення Росії до відповідальності за завдану шкоду довкіллю, спираючись на власне кримінальне законодавство (стаття 441 ККУ) та міжнародні прецеденти.

Інтеграція до Європейського Союзу ставить перед Україною завдання адаптації власної правової системи до стандартів ЄС, зокрема у сфері охорони довкілля. Вивчення досвіду ЄС, де вже існують комплексні механізми для запобігання екологічним злочинам та компенсації збитків, дозволить Україні вдосконалити національні інструменти захисту природи та забезпечити належне відшкодування завданої шкоди. Розбудова правової бази з урахуванням міжнародного досвіду стане запорукою ефективної відповідальності агресора і стабільного відновлення екосистем України після війни.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання екологічного відновлення України після війни розглядається у вітчизняній та міжнародній літературі. А. Єрмак та М. Вальстрем [1] пропонують концепцію «екологічного договору» для України, спрямовану на відновлення довкілля за участі міжнародної спільноти. О. Б. Загурський [2] аналізує міжнародний досвід у забезпеченні екологічної безпеки, що може бути адаптовано в українському контексті. В. О. Лук'янихін і К. Ю. Зубко [4] досліджують підходи до оцінки еколого-економічних збитків, пропонуючи удосконалення методик в Україні. С. М. Рогач [7] та Л. Якушенко [9] акцентують на важливості зарубіжного досвіду природокористування та екологічної політики для впровадження в Україні.

Попри значну кількість наукової літератури з теми відновлення довкілля, відчувається нестача систематизованого матеріалу. Використовуючи різні методи наукового дослідження, інформація була згрупована та систематизована з метою більш комплексного розгляду теми в світлі сучасних викликів для екологічної безпеки України.

Мета статті – оцінити чинні міжнародні норми та механізми, які регулюють питання відшкодування екологічних збитків, та визначити можливість їх адаптації до правової системи України в умовах російської військової агресії.

Виклад основного матеріалу. Екологічне право Європейського Союзу є частиною право-

вої системи ЄС, яка прямо або опосередковано впливає на формування екологічного законодавства. Основою для цього законодавства є волевиявлення держав-членів, що делегують Європейському Союзу та його інституціям повноваження на створення відповідних норм. Формальними джерелами екологічного права ЄС є різні правові акти, що регулюють екологічну сферу на території ЄС. Ці акти можуть мати як обов'язковий, так і рекомендаційний характер. До формальних джерел екологічного законодавства ЄС відносяться лише ті акти, які є юридично обов'язковими для виконання [2].

Розглянемо основні міжнародні стандарти та положення, що регулюють питання компенсації екологічної шкоди [5]. Таблиця 1 ілюструє складну систему міжнародних договорів, угод та звичаєвих норм, спрямованих на забезпечення відповідальності за екологічні збитки, але зазначає наявність обмежень у їх застосуванні, особливо в контексті збройних конфліктів.

Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС) є основоположним документом, що регулює діяльність МКС у питаннях судочинства за міжнародними злочинами, зокрема такими, як воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид, а також – опосередковано – злочини проти довкілля. Стаття 8 Статуту містить положення щодо воєнних злочинів, які можуть включати завдання шкоди довкіллю, однак формулювання цього положення доволі узагальнене [6]. Через це МКС поки що не має практики застосування даної статті у контексті захисту довкілля, і її реалізація виявилася обмеженою. Якщо Україна зможе знайти спосіб ефективного застосування цієї статті для покарання за екоцид, то це створить прецедент та може стати важливим кроком у розвитку міжнародного екологічного права [8].

Важливо також, що Римський статут передбачає можливість використання національного законодавства, якщо міжнародні стандарти є нечіткими. В Україні закон «Про охорону природного середовища» (стаття 69) передбачає, що шкода, заподіяна через порушення екологічних норм, повинна відшкодовуватися повністю, без зменшення розміру компенсації та незалежно від сплачених зборів за забруднення довкілля чи зниження якості природних

Таблиця 1

Міжнародні стандарти, які використовуються міжнародним правом для компенсації екологічної шкоди [5]

Міжнародний стандарт / Конвенція	Опис стандарту	Основні положення щодо компенсації екологічної шкоди
Конвенцією про цивільну відповідальність за шкоду (1993)	Визначає перелік шкод та їх компенсації	Визначає погіршення стану довкілля (яке компенсується в межах витрат на відновлення)
Конвенція ООН з морського права (1982)	Забезпечення захисту та збереження морського середовища	Стаття 235: Держави відповідають за забезпечення компенсації шкоди, завданої забрудненням морського середовища фізичними або юридичними особами, під їх юрисдикцією.
Римський статут Міжнародного кримінального суду	Юрисдикція щодо злочинів, вчинених під час збройних конфліктів	Стаття 8(2)(b)(iv): застосування до шкоди довкіллю під час міжнародного збройного конфлікту, з обмеженнями за критерієм пропорційності
Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 60/147 (2005)	Права жертв грубих порушень міжнародного права та гуманітарного права	Принципи включають право на: рівний доступ до правосуддя, адекватне і швидке відшкодування, доступ до інформації про механізми відшкодування
Постійний суд міжнародного правосуддя (PCIJ)	Визначення стандарту відшкодування за міжнародними зобов'язаннями	Реституція як ідеальний засіб правового захисту; коли реституція неможлива, використовується грошова компенсація
Статут ООН та Статут Міжнародного суду ООН	Мирне вирішення міжнародних спорів	Міжнародний Суд ООН розглядає спори між державами, включно з питаннями відшкодування за порушення міжнародних зобов'язань
Кодифікація звичаєвого права "Захист довкілля під час збройних конфліктів" (Комісія з міжнародного права ООН, 2022)	Принципи захисту довкілля під час збройних конфліктів	Принцип 9: міжнародно протиправна дія, що спричиняє шкоду довкіллю, тягне міжнародну відповідальність і обов'язок повної репарації. Принцип 13: заборона на методи ведення війни, що можуть спричинити широку, довготермінову та серйозну шкоду довкіллю

Джерело: систематизовано автором на основі [5]

ресурсів. Водночас постраждалі особи мають право на відшкодування втраченого прибутку протягом періоду, необхідного для відновлення здоров'я, довкілля та природних ресурсів до стану, придатного для їхнього цільового використання [4].

Щодо кримінальної відповідальності в Україні, то стаття 441 Кримінального кодексу визначає екоцид як «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів», що може призвести до екологічної катастрофи. Однак і це формулювання залишається нечітким – відсутні конкретні визначення «масового знищення» або «екологічної катастрофи», що ускладнює правозастосування [8].

Статут ООН та Статут Міжнародного суду ООН. Міжнародний суд ООН у своїй практиці компенсації за шкоду довкіллю використовує підхід, що ґрунтується на принципах суверенітету, причинно-наслідкового зв'язку та системної оцінки екологічних втрат. У справі «Коста-Ріка – Нікарагуа» Суд розглядав вимоги Коста-Ріки щодо відшкодування за шкоду, завдану незаконними діями Нікарагуа на її території. Після детального аналізу Суд встановив, що будівельні роботи та військова присутність Нікарагуа призвели до значних екологічних втрат, порушивши територіальний суверенітет Коста-Ріки. У своєму рішенні Суд зазначив, що екологічна шкода підлягає відшкодуванню, якщо доведено її причинно-наслідковий зв'язок з протиправними діями держави. Однак, враховуючи обмеженість доказів та масштаби впливу, Суд суттєво зменшив суму компенсації, враховуючи лише ті аспекти шкоди, які могли бути підтверджені достатніми доказами.

Враховуючи ці принципи, Україна могла б адаптувати практику Міжнародного суду ООН для організації процесу компенсацій за шкоду, завдану довкіллю під час війни. На основі прецеденту зі справи «Коста-Ріка – Нікарагуа», компенсаційний орган, створений для відшкодування Україні, ймовірно, також застосовуватиме підхід системного аналізу екологічної шкоди, враховуючи сукупний вплив на екосистему. Це дозволить обґрунтовано визначити розмір відшкодувань, підтвердивши наявність причинно-наслідкових зв'язків та застосувавши принципи екологічного відновлення, зафіксовані у рішеннях Міжнародного суду ООН [5].

Компенсаційна комісія ООН (UNCC) забезпечує реєстрацію, оцінку та присудження компенсацій за екологічну шкоду та інші збитки, завдані внаслідок міжнародних конфліктів чи порушень міжнародного права. Її діяльність спрямована на відновлення довкілля та компенсацію прямих збитків, заподіяних екосистемам, ґрунтам, водним ресурсам і прибережним зонам. Комісія працює під мандатом Ради Безпеки ООН, що надає їй легітимність для прийняття рішень щодо відповідальності держав або організацій за завдану шкоду. Вона може формувати компенсаційний фонд для виплат, який фінансується з надходжень від певних ресурсів або економічної діяльності держави, що несе відповідальність за шкоду. Відсоток цих надходжень може бути встановлений відповідними резолюціями Ради Безпеки і коригуватися залежно від розміру фонду та необхідного обсягу відшкодувань [10].

Рада керуючих Компенсаційної комісії визначає механізми виплат і регулює етапи компенсаційного процесу, зокрема, розподіл коштів відповідно до бюджетних надходжень та потреб заявників. Вона може приймати рішення щодо пріоритетності виплат, адаптуючи їх до масштабу екологічної шкоди та доступних ресурсів.

Компенсаційна комісія ООН, будучи політичним органом із квазі-судовими функціями, могла б стати основою для ***формування аналогічного механізму для України***, який дозволив би здійснити міжнародну правову підтримку відновлення та компенсації шкоди, завданої внаслідок агресії РФ. З огляду на багаті природні ресурси агресора, Україна може ініціювати резолюції ООН, які б закріпили створення спеціального компенсаційного фонду, наповнюваного з доходів від експорту цих ресурсів. Таке рішення могло б бути підтримане Радою Безпеки ООН як стратегія забезпечення довгострокового фінансування відновлення України через міжнародно визнаний механізм репарацій та виплат [3].

Розглянемо компенсаційний механізм в Україні. Оцінювання негативного впливу на природу, згідно Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду, здійснюється двома під-

ходами: через фактичну оцінку завданого збитку або через витрати на запобігання можливим збиткам. Перший підхід відображає реальні збитки та витрати на ліквідацію наслідків, другий – потенційні витрати, які могли б виникнути у разі відсутності запобіжних дій [4].

Водночас оцінити екологічну шкоду повною мірою складно, оскільки не всі наслідки для природи й людини можна передбачити, а доступні розрахунки відображають лише частину реальних втрат, приблизно 30-40%. Оскільки екологічна шкода часто є незворотною або відновлюваною лише частково, компенсація може включати такі форми: природне відтворення пошкоджених ресурсів, відшкодування збитків природним компонентам, компенсація природокористувачам і витрати на поліпшення стану навколишнього середовища [4].

Наразі процес створення компенсаційного механізму для України стикається зі значними перешкодами, зокрема через складну політичну ситуацію в ООН та впливовість постійних членів Ради Безпеки, таких як Росія і Китай. Ці держави, які мають право вето, блокують ухвалення резолюцій, що могли б офіційно покласти на Росію відповідальність за шкоду, завдану агресією в Україні. Це ускладнює можливість реалізації класичної моделі компенсаційного органу, як це було у випадку з Компенсаційною комісією ООН у справі Кувейту та Іраку. Україна намагається адаптувати підходи, ініціюючи створення альтернативних міжнародних механізмів, які могли б компенсувати екологічну шкоду та інші збитки, завдані війною. Зокрема, Україна активно працює над розробкою концепції компенсаційного механізму з міжнародною підтримкою, яка включає створення ***Реєстру збитків***, Комісії з розгляду заяв та компенсаційного фонду, що буде фінансуватися з активів Росії та підсанкційних осіб, причетних до агресії.

Вже 43 країни та ЄС підтримали цю ініціативу, приєднавшись до Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків. Водночас процес залишається на етапі розробки базових правових та процедурних положень, зокрема правил розгляду заяв, класифікації категорій збитків та механізмів фінансування компенсацій. Хоча розробка механізму йде у позитивному напрямку, забезпечення його повноцінного функціонування потребуватиме ще значних зусиль і часу для створення надійної правової бази та забезпечення ефективної роботи всіх структур, що братимуть участь у компенсаційному процесі.

Ще одним важливим механізмом фінансування природоохоронної діяльності є ***страхування екологічних ризиків,*** яке дедалі ширше використовується у світовій практиці. З огляду на зростання частоти техногенних аварій та екологічних катастроф, страхування набуває особливого значення як інструмент для пом'якшення фінансових наслідків таких подій. Екологічне страхування дозволяє застрахуватися від суттєвих збитків, які можуть сягати мільярдних сум у випадку значних екологічних інцидентів. Це забезпечує стабільні ресурси для відшкодування шкоди довкіллю, а також стимулює підприємства відповідальніше ставитися до екологічних ризиків [7].

Аналіз закордонного досвіду показує, що ефективний механізм страхування екологічних ризиків має бути гнучким і комплексним, включаючи різні взаємопов'язані елементи для покращення та збереження якості навколишнього середовища. У випадку України, інтеграція у світове економічне співтовариство та міжнародні екологічні ініціативи вимагає адаптації до сучасних економічних інструментів природоохоронного регулювання. Це передбачає розроблення нових та вдосконалення існуючих інструментів, таких як екологічне страхування, а також формування відповідної нормативно-правової бази для ефективного впровадження цього механізму. Такий підхід сприятиме підвищенню стійкості України до екологічних ризиків та забезпечить сталий розвиток природоохоронної сфери [7].

Розглядаючи міжнародний досвід компенсації екологічної шкоди та можливість його адаптації в Україні, першим ділом, щоб Україна могла ефективніше співпрацювати з ***Міжнраодним кримінальним судом*** та впливати на розвиток міжнародного права, насамперед потрібно ратифікувати Римський статут, який Україна підписала, але досі не затвердила на національному рівні. Це розширить можливості щодо взаємодії з МКС, включно з участю у формуванні його органів та просуванні ініціатив, таких як доповнення Римського стату-

ту новим міжнародним злочином – екоцидом. Крім того, необхідно вдосконалювати національне законодавство, забезпечуючи конкретніші визначення та критерії, що дозволять ефективніше оцінювати і карати за екологічні злочини [8].

Для забезпечення успішного отримання компенсацій за екологічні збитки від Росії, українське законодавство потребує суттєвих реформ та адаптації до міжнародних стандартів.

Адаптація законодавства до міжнародних стандартів передбачає конкретизацію термінів і понять, таких як «масове знищення» або «екологічна катастрофа», що використовуються у Кримінальному кодексі України. Це дозволить більш точно класифікувати наслідки агресії та ефективніше доводити шкоду на міжнародному рівні. Переходячи до чіткішого законодавчого регулювання у сфері екологічних злочинів та шкоди природним ресурсам, Україна матиме більше шансів на успішне отримання компенсацій за екологічні збитки від агресора [8].

Наразі вітчизняні методики оцінки шкоди, як зазначають фахівці, не відповідають вимогам, що дозволили б ефективно обґрунтувати компенсаційні претензії на міжнародному рівні. Зокрема, в українському законодавстві відсутнє чітке визначення поняття «екологічна шкода», що ускладнює подання обґрунтованих позовів щодо відшкодування шкоди природним ресурсам. Чинні методики переважно базуються на обчисленні неотриманого екоподатку за забруднення, що зумовлює фокус на шкоді бюджету, а не на конкретному екологічному ресурсі, такому як атмосферне повітря, води чи ґрунти. Це створює значні труднощі при визначенні екологічних збитків як таких, що дійсно завдані природі, а не лише національній економіці [8].

Для адаптації до міжнародних стандартів Україні слід переглянути свої методики, запровадивши підходи, що вже зарекомендували себе у ЄС та США. У міжнародній практиці шкода визначається як вимірювана негативна зміна природного ресурсу чи зниження якості екосистемних послуг. Відповідно, розрахунок компенсації повинен базуватися не на розмірах недоотриманих податкових надходжень, а на витратах, потрібних для відновлення довкілля та повернення природних ресурсів до первісного стану. Це включає обґрунтування витрат на очищення забруднених ділянок, відновлення екосистемних функцій, якість яких погіршилася, та моніторинг наслідків після здійснення заходів з реабілітації. Наприклад, для повного відшкодування збитків у випадках, подібних до забруднення підземних вод внаслідок ракетного обстрілу нафтобази, оцінка шкоди повинна враховувати витрати на оцінку масштабів забруднення, відновлення водоносного шару, а також втрати екосистемних послуг, таких як можливість користування водними ресурсами для побутових чи рекреаційних потреб [8].

Удосконалення методології оцінки збитків має також включати економічну оцінку екосистемних послуг, відновлення пошкоджених екосистем та вартість ліквідації небезпечних відходів. Міжнародні дослідження вказують на можливість застосування різних підходів до оцінки таких витрат, залежно від конкретного екологічного ресурсу чи території. Наприклад, вартість послуг екосистем, як зазначено в дослідженнях професора Аніла Маркандіа, коливається від 3000 до 25 000 доларів США за гектар і залежить від типу лісів, річок, водно-болотних угідь тощо. Оцінка збитків на основі таких показників дозволяє обґрунтувати необхідність значних компенсацій, оскільки втрати екосистемних послуг легко можуть досягти кількох десятків мільярдів доларів. Важливо також забезпечити застосування сучасних технологій дистанційного зондування та геоінформаційної системи для швидкої оцінки обсягів збитків, особливо в умовах, коли військові дії тривають [8].

Висновки. Отже, екологічне право Європейського Союзу та міжнародні норми щодо компенсації екологічної шкоди створюють базу для захисту довкілля на глобальному рівні. Основними міжнародними документами, що регулюють питання відповідальності за екологічні збитки, є Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду 1993 року, Конвенція ООН з морського права 1982 року, Римський статут Міжнародного кримінального суду, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 60/147 (2005) та низка інших угод. Однак, застосування цих норм часто обмежене через відсутність конкретики та узагальнені формулювання щодо

екологічної шкоди. Компенсаційні механізми, такі як Компенсаційна комісія ООН (UNCC), забезпечують правову та фінансову підтримку для компенсації екологічних збитків, завданих унаслідок міжнародних конфліктів. UNCC, що діє під мандатом Ради Безпеки ООН, організовує фонд для відшкодування збитків за рахунок ресурсів держав, відповідальних за шкоду. Україна активно працює над створенням аналогічної структури для компенсацій від РФ, включаючи Реєстр збитків та Комісію з розгляду заяв. Основні проблеми адаптації міжнародних норм до українського законодавства пов'язані з нечіткими визначеннями ключових понять та відсутністю сучасних методик оцінки екологічної шкоди. Наприклад, у Кримінальному кодексі України терміни «масове знищення» та «екологічна катастрофа» залишаються розмитими, що ускладнює доказування екологічних злочинів на міжнародному рівні. Україна має оновити методики оцінки шкоди, орієнтуючись на підходи ЄС та США, де компенсації базуються на витратах на відновлення довкілля, а не лише на податкових втратах. Крім того, політичні труднощі, зокрема право вето постійних членів Ради Безпеки, можуть блокувати міжнародні рішення щодо відповідальності Росії за екологічні збитки в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Єрмак А., Вальстрем М. (2024). Екологічний договір для України. https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/24/65/148029c127aa3b2a3fe9f482f9226118_1707492894.pdf

2. Загурський О.Б. Міжнародний досвід забезпечення екологічної безпеки. Юридичний науковий електронний журнал, № 2, 2020. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/49

3. Компенсаційна комісія ООН – перспектива фінансування відновлення довкілля в Україні після війни із рф. Огляд діяльності Компенсаційної комісії ООН. Екологія. Право. Людина, 2022. URL: https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2022/05/Kompensatsijna-komisiya-OON.pdf

4. Лук'янихін В.О., Зубко К.Ю. Вітчизняний та міжнародний досвід визначення еколого-економічної шкоди від забруднення довкілля. Сумський державний університет, 2009. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/8025/1/504.doc

5. Механізми міжнародних репарацій за екологічну шкоду: компенсаційний механізм для України. Екологія. Право. Людина, 2024. URL: https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Komp. -Kom.-dlya-Ukrayiny.pdf

6. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Законодавство України, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

7. Рогач С.М. Зарубіжний досвід регулювання сфери природокористування. Науковий вісник Ужгородського національного університету, № 26, частина 2, 2019. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/26_2_2019ua/12.pdf

8. Чи відповість росія за зруйноване довкілля? Світ, 2024. URL: https://svit.kpi.ua/2023/06/08/%D1%87%D0%B8-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%8F-%D0%B7%D0%B0-%D0%B7%D1%80%D1%83%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5-%D0%B4%D0%BE%D0%B2/

9. Якушенко Л. Аналіз досвіду Європейського співробітництва щодо формування і втілення інституцій та інструментів екологічної політики. НІСД, 2024. https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/analiz-dosvidu-evropeyskogo-spivrobitnictva-schodo-formuvannya-i

10. The United Nations Compensation Commission (UNCC). Micic Initiative, URL: https://micicinitiative.iom.int/united-nations-compensation-commission-uncc-0

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-11

Котелюх М. О.,
кандидат юридичних наук,
викладач Циклу професійно-практичної підготовки Центру первинної професійної підготовки
«Академія поліції» Дніпровського державного університету внутрішніх справ
https://orcid.org/0000-0003-3640-6793

ВПЛИВ ВІДОМЧОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

THE IMPACT OF DEPARTMENTAL RULEMAKING ON THE LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES

Стаття присвячена дослідженню відомчої нормотворчості в системі адміністративно-правового регулювання правоохоронної діяльності. Відомча нормотворчість розглядається як важливий інструмент в механізмі реалізації законодавчих актів та державної політики через прийняття підзаконних нормативно-правових актів правоохоронними органами. У статті підкреслюється, що сучасне правове регулювання вимагає детального правового забезпечення суспільних відносин, особливо в таких важливих сферах, як правоохоронна. Законодавець не може врахувати всі особливості, тому важливу роль відіграють відомчі нормативні акти, які уточнюють і конкретизують застосування загальних норм.

У статті також вказано на важливість підзаконних актів для оперативної адаптації правоохоронних органів до змін у суспільстві та швидкої реакції на нові виклики, особливо в умовах війни.

Особливу увагу приділено проблемам, що існують у сфері відомчої нормотворчості, включаючи дублювання норм, відсутність систематизації нормативно-правової бази та застарілість деяких нормативних актів. Окремо розглянуто проблему колізійності норм, яка може призводити до суперечностей у діяльності різних правоохоронних структур.

Стаття також пропонує шляхи вдосконалення відомчої нормотворчості, серед яких: впровадження єдиних стандартів для розробки нормативних актів, прозорість нормотворчого процесу, покращення міжвідомчої координації та розробка інформаційно-аналітичних систем для моніторингу та оновлення нормативно-правової бази. Це сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання, узгодженню нормативних актів із міжнародними стандартами та поліпшенню правопорядку в Україні.

***Ключові слова**: відомча нормотворчість, правоохоронні органи, правове регулювання, нормативно-правові акти, підзаконні акти, правопорядок, адміністративне право, законодавча база.*

The article is devoted to the study of departmental rule-making in the system of administrative and legal regulation of law enforcement activities. Departmental rule-making is considered as an important tool in the mechanism of implementation of legislative acts and state policy through the adoption of sub-legal normative legal acts by law enforcement agencies. The article emphasizes that modern legal regulation requires detailed legal provision of social relations, especially in such important areas as law enforcement. The legislator cannot take into account all the specifics, therefore departmental regulations that clarify and specify the application of general norms play an important role.

The article also points out the importance of by-laws for prompt adaptation of law enforcement agencies to changes in society and quick response to new challenges, especially in wartime conditions.

Special attention is paid to the problems existing in the field of departmental rulemaking, including the duplication of norms, the lack of systematization of the normative legal framework, and the obsolescence of some normative acts. The problem of the conflict of norms, which can lead to contradictions in the activities of various law enforcement structures, is considered separately.

The article also suggests ways to improve departmental rulemaking, including: introduction of uniform standards for the development of normative acts, transparency of the rulemaking process, improvement of interdepartmental coordination, and development of information and analytical systems for monitoring and updating the regulatory and legal

© Котелюх М. О., 2024

framework. This will contribute to increasing the effectiveness of legal regulation, harmonizing regulatory acts with international standards and improving the law and order in Ukraine.

Key words: *departmental rule-making, law enforcement agencies, legal regulation, regulatory and legal acts, by-laws, law and order, administrative law, legislative framework.*

Постановка проблеми. Виконання суб'єктами охорони правопорядку своїх повноважень щодо реалізації правоохоронної функції держави неможливе без керування відомчими потребами та загальними принципами правотворчості, використовуючи сучасні досягнення юридичної техніки. Головне завдання цього напрямку роботи правоохоронних структур полягає в уточненні та конкретизації правової основи їхньої організації та діяльності, а також видання підзаконних нормативно-правових актів. З іншого боку, та діяльність правоохоронних органів, їхніх підрозділів та посадових осіб щодо встановлення, зміни чи скасування відомчих нормативно-правових актів регулюється внутрішніми наказами відомств. Нормотворча функція суб'єктів охорони правопорядку спрямована на створення та вдосконалення правової бази їхньої діяльності, а також на регулювання внутрішніх процесів через видання відомчих нормативних документів.

Сьогодні законодавець об'єктивно не може повністю передбачити та врегулювати всі суспільні відносини, які потребують регламентації. Тому одна з головних причин появи та розвитку відомчої нормотворчості – це потреба детально уточнювати правове регулювання відносин у окремих сферах діяльності, насамперед правоохоронній. Це також може сприяти підвищенню ефективності та результативності процесу.

Відомча нормотворчість зменшує навантаження на законодавчі органи, що позитивно впливає на якість прийнятих законів. Без неї реалізація основних напрямків державної політики була б значно ускладнена або неможлива. Правове регулювання є владним впливом на суспільні відносини, який здійснюється державою за допомогою всіх юридичних засобів з метою їх закріплення, упорядкування, розвитку й охорони, спрямований на відображення та узгодження суспільних інтересів задля розвитку основних сфер суспільних відносин. Саме тому цілком очевидним є те, що в сучасних умовах воєнного стану, особливого значення набуває проблема якісного вдосконалення системи правового регулювання діяльності органів правопорядку, насамперед відомчої її нормотворчості [1, с. 46].

Стан опрацювання проблеми. Правоохоронна сфера країни та особливості її належного адміністративно-правового забезпечення завжди привертали увагу вітчизняних вчених-правознавців, серед яких найбільше підґрунтя для формування концептуальних засад публічно-правового забезпечення правопорядку в українському суспільстві зробили Ю. П. Битяк, О.В. Петришин, В.В. Завальнюк, О.М. Бандурка, О. Ф. Андрійко, О.В. Кузьменко, Ю. С. Шемшученко, В. Б. Авер'янов, Н. Р. Нижник, В. І. Котюк, С. В. Ківалов, М. М. Тищенко, Л. В. Коваленко, Аброськін В. В., Безпалова О.І., Дрок І.С., Кобзар О.Ф., Миронюк Р.В., Музичук О. М., Муляр Г. В, Невядовський В. О., Нікітін А. А., Юнін О.С., Собакарь А.О., Сокуренко В.В. та багато інших вчених. Наукове дослідження проблеми забезпечення правопорядку нормами адміністративного права є добре розробленою сферою, проте все ще залишається багато викликів для вдосконалення як теоретичних, так і практичних аспектів.

Цими передумовами зумовлена актуальність статті та її **мета**, що полягає в аналізі впливу відомчої нормотворчості на правове регулювання діяльності правоохоронних органів, визначенні її ролі в удосконаленні нормативно-правової бази правоохоронної системи, а також дослідженні ключових проблем та перспектив розвитку цього процесу для забезпечення ефективного виконання правоохоронної функції держави.

Виклад основного матеріалу. Значною сферою діяльності спеціально уповноважених органів та посадових осіб, зумовленою поставленими перед ними завданнями, виконуваними функціями та наданими повноваженнями, є відомча нормотворчість. Її можна розглядати як складний і тривалий процес, протягом якого на різних етапах здійснюється створення, вдосконалення, зміна та скасування правових норм, які закріплюються у відомчих

актах. Останні розглядаються як підзаконні нормативні документи, що видаються в межах компетенції певного органу виконавчої влади (міністерства, служби, відомства) та містять похідні норми, які розкривають і конкретизують первинні норми, прийняті на їх основі, та спрямовані на їх повне і точне виконання.

В системі правоохоронних органів відомчою нормотворчістю варто розуміти діяльність суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави, яка спрямована на реалізацію законів України та вищих органів виконавчої влади через прийняття нормативно-правових актів, що деталізують і роз'яснюють механізм реалізації державної політики у сфері правоохоронної системи [2, с. 160].

Підзаконні акти деталізують застосування законів, регулюють порядок їх введення в дію, конкретизують механізм реалізації положень закону, встановлюють кількісні показники, норми й квоти, які швидко змінюються, а також вирішують окремі процедурні та правоохоронні питання. Водночас, у правовій державі закон не може бути скасований або змінений відомчими актами. Іноді підзаконні акти регулюють ті питання, які не врегульовані на законодавчому рівні [3].

Такі види нормативно-правових актів займають важливе місце в системі законодавства України завдяки їх здатності забезпечувати комплексне правове регулювання, у тому числі й процесів, що виникають у правоохоронній сфері країни. Підзаконна правотворчість, маючи загальний характер, саме як раз і спрямована на додаткове уточнення підзаконними актами ефективного застосування законодавчих норм. є необхідною, перш за все, для реалізації законів, оскільки законодавчі норми часто мають загальний характер і потребують додаткового уточнення через підзаконні акти для їх ефективного застосування [4].

«Якість правового регулювання суспільних відносин у державі, а також захист прав, інтересів і свобод громадян, – зазначає Є. Гетьман, – повністю залежить від якості підзаконних нормативно-правових актів. Незалежно від того, наскільки досконалими є законодавчі акти, без належного впровадження їх положень органами виконавчої влади правове регулювання не може бути ефективним» [5, с. 1-2].

Отже, відомча нормотворчість є основою для впорядкованості та закономірності діяльності органів виконавчої влади та суб'єктів охорони правопорядку. Виступаючи як частина правової системи держави, яка ефективно впливає на існуючі суспільні відносини, вона не ізольована від соціальних процесів, які впливають на формування правових норм та на кінцевий результат цієї діяльності – відомчий акт.

В системі охорони правопорядку та діяльності відповідних органів відомча нормотворчість:

по-перше, є механізмом, через який правові ідеї та принципи перетворюються на конкретні, обов'язкові до виконання правила, що формують та регулюють правовий простір суспільства;

по-друге, є важливим інструментом правотворчої діяльності;

по-третє, виступає як невід'ємна частина організації роботи правоохоронного органу;

по-четверте, є ключовим фактором у механізмі правового регулювання роботи будь-якого суб'єкта правоохоронної сфери; передбачає постійну модернізацію відомчого законодавства в контексті загальної правової системи та адаптації до інституційних змін у правоохоронній сфері, яка повинна зосередитися на: а) систематизації нормативно-правових актів у межах повноважень правоохоронного органу; б) створенні єдиного обліку з використанням сучасних пошукових систем; в) впорядкуванні відомчих нормативно-правових актів, усуненні застарілих та дублюючих норм.

Відомчі документи насамперед потрібні для регулювання внутрішніх правоохоронних відносин, а також впорядкування роботи правоохоронних органів, їх служб і підрозділів. Як правило, такі документи приймаються у формі наказів, постанов, розпоряджень, видаються міністерствами, відомствами, установами у межах їх компетенції, та якими затверджуються положення, інструкції, правила, порядки, статути тощо.

Участь правоохоронних органів у нормотворчій діяльності інших державних органів влади зумовлюється необхідністю створення нормативно-правової бази, яка дозволить активно боротися зі злочинністю, ефективно охороняти правопорядок та забезпечувати

громадську безпеку. В даний час правоохоронні органи можуть брати участь у процесі створення норм права у кількох формах. Зокрема, це безпосереднє створення проектів законодавчих та підзаконних актів у частині, що стосується компетенції правоохоронних органів. Зазначена діяльність здійснюється для реалізації програм боротьби зі злочинністю на підставі доручень органів влади, а також з ініціативи правоохоронного органу. Проте в процесі нормотворчості правоохоронних органів присутні і проблемні питання, серед яких:

По-перше, нормативний матеріал відомств дуже громіздкий, оскільки тут є велика кількість ніяк не систематизованих нормативних актів, що регулюють одні й ті самі питання, а також у зв'язку з внесенням численних змін та доповнень до основних нормативних актів.

По-друге, колізійність та суперечливість норм, що містяться у відомчих нормативних актах. Причому такі норми можуть суперечити як відомчим актам, і законодавчим актам значення, актам інших відомств і служб.

По-третє, наявні відомчі акти, що видаються правоохоронними органами, вже багато в чому застаріли. Наразі нормативні акти, що видаються, не встигають за реформами, що проводяться в правоохоронній системі.

По-четверте, відомчі акти правоохоронних органів спрямовані на використання заборонних методів нормативно-правового регулювання. Відтак, нормотворча діяльність суб'єктів охорони правопорядку передбачає видання відповідними органами влади відомчих нормативних актів з питань, що належать до компетенції того чи іншого органу чи спільних нормативних актів. Усі вони будуть спрямовані на розвиток та конкретизацію основних нормативних актів, наприклад, законів. Форми нормативних актів, що видаються правоохоронними органами, різні, але найважливіші питання регулюються наказами.

Більше того, аналіз сучасної української системи забезпечення правопорядку також дозволив виявити кілька аспектів, які негативно впливають на її продуктивність. Серед них можна виділити: надмірну кількість нормативних актів та їх повторення; недостатню системність і узгодженість правової бази, присутність суперечностей та прогалин у законодавстві; відсутність ефективних механізмів реалізації правових норм з урахуванням соціальних умов, а також запозичення закордонних правових рішень без належної адаптації до національних потреб; хибне намагання законодавця часто вирішити питання через локальні зміни, що не забезпечують системних рішень, та покладає надмірні очікування на правові засоби без використання комплексного соціального підходу.

Попри важливість відомчого нормативного регулювання правоохоронних процесів у суспільстві в сучасних умовах спостерігається тенденція ускладнення правового регулювання в сфері охорони правопорядку через неконтрольоване збільшення кількості законодавчих та нормативно-правових актів щороку, переважну більшість яких складають акти підзаконного регулювання [6]. Однак це не сприяє вирішенню актуальних проблем, що постають перед державою. Крім того, бракує системних законодавчих правоохоронних ініціатив і реформ, які б могли впорядкувати та узгодити чинну нормативну базу в цій сфері. Низка наукових праць та аналітичних документів, що аналізують законодавство з питань охорони правопорядку, підкреслюють необхідність його вдосконалення та реформування, що стримує розвиток та реформування цієї важливої галузі [7].

Відтак, відомча нормотворчість в системі адміністративно-правового забезпечення правопорядку є динамічним процесом, який потребує постійного вдосконалення, у тому числі шляхом:

– впровадження єдиних стандартів для створення відомчих актів, що регулюють діяльність правоохоронних органів, з метою уникнення правових колізій та прогалин, і забезпечить однаковість підходів до розробки норм на різних рівнях;

– забезпечення прозорості нормотворчого процесу, зокрема відкритий доступу до проектів відомчих нормативних актів, їх обговорення з громадськістю та іншими зацікавленими сторонами, що сприятиме врахуванню широкого спектру думок і забезпеченню демократичного контролю над діяльністю правоохоронних органів;

– створення механізмів для покращення взаємодії між різними правоохоронними відомствами під час розробки нормативних актів, що дозволить уникнути дублювання або суперечностей між відомчими нормами різних правоохоронних структур;

– впровадження системи перевірки та контролю якості нормативних актів, розроблених відомствами, на предмет відповідності Конституції, законам України та міжнародним стандартам;

– адаптації відомчих нормативно-правових актів до міжнародних стандартів правоохоронного спрямування шляхом постійного перегляду і оновлення відомчих нормативних актів з урахуванням міжнародних зобов'язань України, зокрема у сфері прав людини. Це відповідно сприятиме гармонізації національного законодавства з міжнародними правовими нормами та стандартами;

– створення механізмів для збору та аналізу пропозицій і зауважень від працівників правоохоронних органів, громадян та інших суб'єктів щодо вдосконалення відомчої нормотворчості.

– підвищення професійної підготовки розробників нормативних актів, зокрема в частині організації тренінгів, семінарів і навчальних програм для працівників правоохоронних органів, які займаються розробкою відомчих нормативних актів, що підвищить відповідно їхню кваліфікацію та забезпечить якісну нормотворчість;

– забезпечення постійного організаційного та інформаційного супроводу законопроектів зацікавленими міністерствами та відомствами.

Ще одним принциповим кроком на шляху до підвищення ефективності відомчої нормотворчості в діяльності правоохоронних структур має стати створення міжвідомчої автоматизованої інформаційно-аналітичної системи моніторингу нормативно-правового забезпечення діяльності суб’єктів охорони правопорядку, призначення якої полягатиме у забезпеченні узгодженості роботи правоохоронних органів шляхом забезпечення доступу до актуальної нормативно-правової інформації; централізованому зберіганні нормативно-правової інформації, автоматизованому відстеженні та інформуванні про зміни в нормативно-правовій базі, що дозволятиме органам швидко адаптувати свою діяльність; наданні аналітичних інструментів для оцінки впливу нормативних змін на діяльність органів правопорядку; зменшенні ручної роботи під час пошуку та аналізі нормативних актів, що підвищує продуктивність співробітників; постійному оновленні бази даних нормативно-правових актів та оперативному повідомленні про нові або змінені документи; стандартизації форматів та процедур обробки нормативно-правової інформації між різними відомствами; покращенні міжвідомчої взаємодії, зокрема спрощенні обміну інформацією та координації дій між різними суб'єктами охорони правопорядку; наданні можливостей для глибокого аналізу нормативно-правової бази з метою виявлення прогалин чи дублювання норм.

Така система має стати ключовим інструментом для забезпечення законності та ефективності роботи суб'єктів охорони правопорядку, що сприятиме своєчасному реагуванню на зміни в законодавстві, підвищенні якості прийняття управлінських рішень та покращенні координації між різними правоохоронними органами. Завдяки автоматизації та централізації інформаційних процесів, система допомагатиме оптимізувати ресурси та зосередитися на виконанні основних завдань щодо підтримки правопорядку в державі.

Висновок. Таким чином, відомча нормотворчість є невід'ємною складовою правового регулювання, яка забезпечує оперативність і гнучкість у реалізації законів через підзаконні акти, створені в рамках компетенції конкретних суб’єктів охорони правопорядку. Відомчі акти дозволяють швидко адаптуватися до змін у суспільних правоохоронних відносинах, усувати прогалини в правовому регулюванні та конкретизувати загальні положення правоохоронного законодавства. Водночас недоліки, такі як фрагментарність, неузгодженість норм та відсутність чіткої систематизації, можуть знижувати ефективність цієї діяльності, що вимагатиме покращення механізмів нормотворення та контролю за результатами через застосування уповноваженими органами адміністративно-правових інструментів забезпечення охорони правопорядку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Тичина Д.М., Грицюк І.В. Концептуалізація державної політики у сфері правоохоронної діяльності: теоретико-правовий підхід. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 41-47.

2. Чернякович Євгіне. Поняття й завдання нормотворчої діяльності Міністерства внутрішніх справ України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 158-162.

3. Ковальська В. В. Поняття, ознаки та значення нормативно-правового акту МВС України. *Форум права*. 2008. № 2. С. 238. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2008_2_32.pdf

4. Атаманчук Н.І. Місце та роль підзаконних нормативно-правових актів в системі чинного законодавства України. *Нове українське право*. 2024. № 3. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/616/560

5. Гетьман Є. А. Підзаконні нормативно-правові акти органів виконавчої влади України та іноземних держав: порівняльна характеристика. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 1 (9). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2016_1_19.

6. Про затвердження Порядку з організації внутрішнього контролю в системі ДСНС України: наказ Державної служби з надзвичайних ситуацій України № 738 від 02.12.2013 URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0738388-13#Text

7. Регламент роботи Комісії з питань вищого корпусу державної служби : схвалено на засіданні Комісії з питань вищого корпусу державної служби 28 липня 2016 р. URL: https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://nads.gov.ua/storage/app/sites/5/Komisia%20A/Reglament/2022/СХВАЛЕНО_Регламент_КВКДС_від_02_09_2022.pdf

8. Резнікова О.О. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України: аналітична доповідь / О.О. Резнікова, В.Ю. Цюкало, В.О. Паливода, С.В. Дрьомов, С.В. Сьомін. К. : НІСД, 2015. 58 с.

9. Кормич Б.А. Роль правового регулювання у функціонуванні сучасних моделей національної та міжнародної безпеки. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць / за ред. С.В. Ківалова. О. : Фенікс, 2011. Вип. 12–18. С. 56–64.

УДК 342.951:614
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-12

Миргородський С. А.,
аспірант юридичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

CONCEPTS AND FEATURES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE PROVISION OF SERVICES IN THE FIELD OF HEALTH CARE

У статті здійснюється аналіз основних аспектів та особливостей адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я. Досліджено теоретичні елементи процесу адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я. Надається визначення адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я: надання сервісних послуг суб'єктами публічної адміністрації відповідно до міжнародного права та національного законодавства з метою ефективного впорядкування суспільних відносин з приводу здійснення послуг у сфері охорони здоров'я, за допомогою використання засобів, притаманних публічному адмініструванню. Визначені основні складові адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я: 1) нормативно-правові акти, що забезпечують адміністративно-правове регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я; 2) суб'єкти адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я; 3) адміністративні процедури адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я. Досліджено проблемні аспекти адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я. Для покращення процесу адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я пропонується: 1) визначити на законодавчому рівні адаптивні регуляторні стандарти для забезпечення стабільної якості послуг у всіх медичних установах; 2) посилити правовий захист прав пацієнтів за допомогою більш ефективних механізмів розгляду скарг та застосування інституту відповідальності; 3) переглянути та модернізувати правову базу з метою більш оперативного реагування органів публічної адміністрації на надзвичайні ситуації у сфері охорони здоров'я; 4) провести інтеграцію цифрових рішень у сфері охорони здоров'я в нормативну базу для підтримки телемедицини, захисту даних та ефективного управління ресурсами.

Ключові слова: *адміністративно-правове регулювання, охорона здоров'я, послуги у сфері охорони здоров'я, адміністративні процедури, суб'єкти, публічна адміністрація.*

The article analyzes the main aspects and features of the administrative and legal regulation of the provision of services in the field of health care. The theoretical elements of the process of administrative and legal regulation of the provision of services in the field of health care were studied. The definition of the administrative and legal regulation of the provision of services in the field of health care is provided: the provision of service services by subjects of public administration in accordance with international law and national legislation in order to effectively regulate social relations regarding the provision of services in the field of health care, using means inherent in public administration. The main components of the administrative-legal regulation of the provision of services in the field of health care are defined: 1) legal acts providing administrative-legal regulation of the provision of services in the field of health care; 2) subjects of administrative and legal regulation of provision of services in the field of health care; 3) administrative procedures of administrative and legal regulation of provision of services in the field of health care. The problematic aspects of the administrative and legal regulation of the provision of services in the field of health care were studied. In order to improve the process of administrative and legal regulation of the provision of services in the field of health care, it is proposed to: 1) define adaptive regulatory standards at the legislative level to ensure stable quality of services in all medical institutions; 2) to strengthen the legal protection of patients' rights with the help of more effective mechanisms for considering complaints and applying the institution of responsibility; 3) review and modernize the legal framework with the aim of more prompt response of public administration bodies to emergency situations in the field of health care; 4) integrate digital healthcare solutions into the regulatory framework to support telemedicine, data protection, and effective resource management.

Key words: *administrative and legal regulation, health care, services in the field of health care, administrative procedures, subjects, public administration.*

© Миргородський С. А., 2024

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві охорона здоров'я в демократичних країнах визнається фундаментальною сферою державної політики, яка безпосередньо впливає на добробут і безпеку громадян. Забезпечення доступу до якісних медичних послуг із одночасним захистом прав пацієнтів потребує комплексної правової бази та системи кваліфікованих суб'єктів, які організовують, керують та контролюють надання медичних послуг. Це завдання вирішується якісним та ефективним адміністративно-правовим регулюванням здійснення послуг у сфері охорони здоров'я із застосуванням сучасних управлінських засобів.

Адміністративно-правове регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я є комплексним явищем, реалізація якого спрямована на вирішення складних проблем, що виникають в цій галузі. Так, в Україні, як і в багатьох інших країнах, пандемія COVID-19 виявила критичну потребу в чітко визначених адміністративних правилах у сфері охорони здоров'я, включаючи правові вказівки щодо управління надзвичайними ситуаціями, стандарти якості послуг та механізми притягнення до відповідальності. Агресія росії та тривала війна збільшила випадки звернення громадян до національних установ охорони здоров'я та створила нові виклики для держави. Враховуючи ці обставини, правова основа адміністративного регулювання охорони здоров'я має постійно вдосконалюватися, щоб задовольнити нові потреби суспільства та відповідати міжнародним стандартам, а перегляд адміністративних засобів впливу на охорони здоров'я є нагальним завданням для органів публічної адміністрації та наукової спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання адміністративно-правового регулювання у сфері охорони здоров'я розглядають у своїх працях І. О. Буряк, З. С. Гладун, Д. О. Гомон, С. В. Книш, Н. П. Кризина, Б. О. Логвиненко, В. Ф. Москаленко, Я. Ф. Радиш, Л. О. Самілик, І. Я. Сенюта, С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, Г. М. Токарєв, Д. М. Шатковська, Н. В. Шевчук, Н. П. Ярош та інші. Серед останніх публікацій на цю тему слід відзначити статтю І. Мацелюха та А. Мусієнка, присвячено аналізу змісту категорії «адміністративні послуги у сфері охорони здоров'я» в науковій літературі та вітчизняному законодавстві [1], яка, утім, не позбавлена дискусійних моментів. У цілому, незважаючи на значну кількість опублікованих останніми роками наукових праць, які мають важливе наукове та практичне значення, поточні глобальні обставини вимагають перегляду існуючих підходів до адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я задля ефективного регулювання сучасних правових відносин у сфері охорони здоров'я та ефективного захисту прав пацієнтів. Структурований підхід до аналізу цієї теми дозволить ретельно оцінити принципи, проблеми та потенційні рішення, пов'язані з адміністративним регулюванням здійснення послуг у сфері охорони здоров'я, сприяючи як академічному розумінню, так і практичному застосуванню законодавства про охорону здоров'я в Україні.

Мета та завдання дослідження. Основною метою дослідження є вивчення та аналіз основних аспектів та особливостей адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я. Для отримання релевантних наукових результатів з цієї теми необхідно вирішити наступні завдання: 1) дослідити теоретичні елементи процесу адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я; 2) визначити основні складові адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я; 3) проаналізувати проблемні аспекти адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я із подальшим упровадженням регуляторних механізмів у практичну діяльність органів публічної адміністрації з метою підвищення якості медичної допомоги та захисту прав пацієнтів.

Виклад основного матеріалу. За останні роки ми стали свідками безпрецедентних викликів у глобальних системах охорони здоров'я, спричинених появою небезпечних вірусних захворювань. Ця ситуація зумовила необхідність радикальних правових реформ в Україні та в усьому світі, зокрема в таких напрямках, як регулювання переміщення вірусних хворих, діяльність суб'єктів медичної галузі, здійснення адміністративно-право-

вих заходів під час карантину, встановлення адміністративно-правового режиму під час пандемій тощо. Ці регуляторні вимоги в першу чергу вирішуються через державне управління у сфері охорони здоров'я, яке має адаптуватися до сучасних реалій, щоб підтримувати ефективність роботи.

На тлі російської агресії та проведення в Україні реформи у сфері охорони здоров'я актуальність адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я продовжує зростати, особливо з огляду на те, що правовим аспектам охорони здоров'я та державного управління в ньому держава, на відміну від наукової спільноти, приділяє недостатню увагу. Крім того, нормативно-правова база України та інших держав виявилася неадаптивною для вирішення новостворених спеціалізованих правовідносин, пов'язаних із забезпеченням індивідуальних і суспільних прав, що реалізуються у сфері охорони здоров'я.

Науковці визначають адміністративно-правове регулювання як спеціалізовану форму правового контролю, яка застосовує принципи адміністративного права для регулювання відносин у сфері публічних послуг. Як зазначає С. В. Книш, «метою адміністративно-правового регулювання є упорядкування правових відносин, але лише тих, які можуть бути врегульовані нормами адміністративного права за допомогою переважно імперативних методів» [2, с. 120]. Автор систематизує частину із наявних у науковій літературі чисельних дефініцій адміністративно-правового регулювання [2, с. 120-121]: 1) «адміністративно-правовий вплив на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою комплексу адміністративно-правових засобів та інших правових явищ, які в сукупності складають механізм адміністративно-правового регулювання» [3, с. 55]; 2) «вплив публічної адміністрації на відносини, які виникають у суспільстві задля їх впорядкування, а також охорони, захисту та розвитку, яке досягається за допомогою застосування сукупності адміністративно-правових засобів» [4, с. 211]; 3) «цілеспрямований вплив правових норм, що прийняті державою і є відповідними адміністративними засобами забезпечення прав та законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави у суспільних відносинах з метою підпорядкування їх юридично встановленому правопорядку, а також охорони та розвитку в інтересах суспільства і держави» [5, с. 51]; 4) «спеціально-юридичний механізм впливу на поведінку і діяльність учасників адміністративних правовідносин» [6, с. 83]. Отже, із цих визначень можна уявити правову природу такого явища, як адміністративно-правове регулювання, із притаманними йому теоретичними елементами: об'єкт, суб'єкти, предмет діяльності, способи пливу на поведінку учасників адміністративних правовідносин.

З точки зору динаміки правових відносин, адміністративно-правове регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я охоплює систематичний, встановлений законом контроль і організацію діяльності в цій галузі. Така діяльність спрямована на реалізацію комплексу законодавчих заходів, розроблених державними органами задля забезпечення належного надання медичних послуг і захист прав пацієнтів. У секторі охорони здоров'я цей тип регулювання охоплює такі аспекти, як стандарти надання послуг, механізми підзвітності та захист громадського здоров'я за допомогою керівних принципів, які мають обов'язкове виконання.

І. Мацелюх та А. Мусієнко під адміністративними послугами у сфері охорони здоров'я пропонують розуміти «послуги, що надаються за заявою фізичної або юридичної особи, відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими особами, закладами охорони здоров'я, які полягають у виданні адміністративного акта з метою юридичного оформлення умов, необхідних для проведення профілактики захворюваності, збереження життя, відновлення фізичного та психологічного здоров'я населення» [1, с. 58]. О. Стрельченко надання адміністративних послуг у сфері охорони здоров'я визначає як «результат здійснення владних повноважень публічною адміністрацією, компетенція якої розповсюджується на сферу охорони здоров'я, що, відповідно до закону, забезпечує юридичне оформлення умов реалізації фізичними, юридичними або іншими колективними особами прав, свобод і законних інтересів у зазначеній сфері за їхньою заявою (видача дозволів

(ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо)» [7, с. 130]. В теоретичних роздумах цих та інших авторів можна побачити поєднання державних послуг з регулюванням цього процесу за допомогою адміністративних засобів, що є традиційним явищем для адміністративного права в демократичних державах.

В. В. Воробйов визначає процес адміністративно-правового регулювання сфери охорони здоров'я як «сукупність організаційно-правових форм і механізмів щодо забезпечення заходів соціально-економічного, медико-санітарного, протиепідемічного характеру, здійснюваних спеціалізованими організаціями, метою яких є зміцнення, збереження і підтримання здоров'я людини, надання якісної, професійної високотехнологічної медичної допомоги всім, хто має потребу в ній, а також забезпечення доступності отримання такої допомоги» [8, с. 8]. Як підкреслює О. Шовкопляс, «на сьогоднішній день не існує єдиного правильного визначення дефініції поняття адміністративно-правового регулювання, різні науковці наповнюють дану правову конструкцію різними елементами та складовими, при цьому звужуючи або розширюючи його сутність та зміст» [9, с. 238]. Однак, можна припустити, що така ситуація цілком допустима, зважаючи на відсутність необхідності закріплення поняття адміністративно-правового регулювання в нормативних актах. В теоретичних роздумах з цієї теми має відбиватися актуальна динаміка суспільно-правових відносин, що відображає сучасний стан певної сфери, у нашому випадку це сфера охорони здоров'я. Тому, ми можемо запропонувати наступне визначення адміністративно-правове регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я: це надання сервісних послуг суб'єктами публічної адміністрації відповідно до міжнародного права та національного законодавства з метою ефективного впорядкування суспільних відносин з приводу здійснення послуг у сфері охорони здоров'я, за допомогою використання засобів, притаманних публічному адмініструванню.

Структурно адміністративно-правове регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я складається із наступних *трьох головних компонентів*, які разом утворюють всеохоплюючу основу для забезпечення відповідності законодавству та підтримки стандартів якості медичних послуг.

1. *Нормативно-правові акти, що забезпечують адміністративно-правове регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я*. В Україні адміністративно-правове регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я юридично здійснюється через реалізацію багатьох норм, викладених в законодавчих та інших актах, спрямованих на забезпечення відповідності як внутрішньої політики, так і міжнародних стандартів. Ці нормативні документи, які створюють правову основу для управління охороною здоров'я, мають постійно переглядатися та вдосконалюватися. Нормативно-правові акти щодо надання послуг у сфері охорони здоров'я визначають стандарти надання послуг, законодавчі вимоги до закладів охорони здоров'я, а також права та обов'язки постачальників медичних послуг і пацієнтів.

Основними національними законодавчими нормативно-правовими актами щодо здійснення послуг у сфері охорони здоров'я є Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р., Закон України «Про лікарські засоби» від 04 квітня 1996 р., Закон України «Про адміністративні послуги» від 6 вересня 2012 р., Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 06 жовтня 2005 р., Закон України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» від 22 вересня 2005 р., Закон України «Про протидію захворюванню на туберкульоз» від 05 липня 2001 р., Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06 квітня 2000 р., та ін.

2. *Суб'єкти адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я*. Цей елемент включає як державні, так і неурядові організації, що займаються охороною здоров'я. С. Г. Стеценко, систематизуючи суб'єктів адміністративно-правового регулювання у сфері охорони здоров'я, виділяє виконавчо-розпорядчі суб'єкти та консультативно-дорадчі суб'єкти адміністративно-правового регулювання у сфері охорони здоров'я [10, с. 442-443]. Б. О. Логвиненко пропонує більш розширену класифікацію суб'єктів

публічного адміністрування сферою охорони здоров'я в Україні: «1) суб'єкти, які визначають та розробляють стратегію діяльності з публічного адміністрування сферою охорони здоров'я (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України); 2) суб'єкти, які безпосередньо втілюють у життя та забезпечують публічне адміністрування сферою охорони здоров'я (Міністерство охорони здоров'я України); 3) суб'єкти, які сприяють публічному адмініструванню сферою охорони здоров'я (наприклад, Національна рада з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу; Міжвідомча координаційна рада при МОЗ України з питань міжгалузевої взаємодії закладів охорони здоров'я; Громадська рада при МОЗ України тощо)» [11, с. 101].

Головним розпорядчим суб'єктом адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я є держава в особі розгалуженої системи державних органів. Такі державні органи, як Міністерство охорони здоров'я України, виконують регулятивні та наглядові функції, забезпечуючи дотримання постачальниками медичних послуг правових стандартів. Заклади охорони здоров'я, включаючи лікарні, клініки та аптеки, також підпадають під дію цих правил. Нарешті, пацієнти, як кінцеві запитувачі медичних послуг, мають спеціальні права згідно з адміністративним законодавством, такі як доступ до медичної інформації, конфіденційність та право на безпечне та ефективне лікування. Особливо слід відзначити цю категорію суб'єктів адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я, адже вони є визначальним елементом у структурі адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я.

3. *Адміністративні процедури адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я*. В адміністративно-правовому регулюванні здійснення послуг у сфері охорони здоров'я адміністративні процедури постають структурованими процесами, які регулюють порядок надання медичних послуг. Вони включають процедури ліцензування та акредитації постачальників медичних послуг, регулятивні перевірки, механізми розгляду скарг і санкції за невиконання встановлених нормативів. Адміністративні процедури також охоплюють організацію надання медичної допомоги під час надзвичайних ситуацій, таких як пандемія, забезпечуючи наявність протоколів для ефективного реагування на потреби громадян у сфері охорони здоров'я. Адміністративні процедури в адміністративно-правовому регулюванні здійснення послуг у сфері охорони здоров'я є складають сутність такої діяльності та визначають рівень надання сервісних послуг органами публічної адміністрації.

Для продуктивного наукового дослідження адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я із подальшим практичним упровадженням отриманих результатів необхідно визначити деякі *проблемні питання* щодо адміністративно-правового регулювання надання медичних послуг. Головною метою адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я є створення організованої, справедливої та доступної системи, яка захищає здоров'я населення та права пацієнтів. В України життя, здоров'я, гідність, недоторканність і безпека людини конституційними нормами визнаються найвищими соціальними цінностями, що становлять основу правового, соціального і демократичного розвитку нації. Охорона здоров'я, як фундаментальна галузь, вимагає постійної уваги держави до забезпечення невід'ємних прав людини на життя та здоров'я.

Сучасні глобальні виклики показали, що ані Україна, ані міжнародне співтовариство не мають належних правових та практичних ресурсів для повного забезпечення захисту здоров'я особистості та суспільства. Більшість вчених (С. В. Книш, В. В. Воробйов та ін.) наполягають на недосконалості правового врегулювання цієї сфери. Так, Л. О. Самілик звертає увагу на тому, що правове регулювання сфери охорони здоров'я – неповне та недосконале, тому що «здійснюється нормативно-правовими актами, які за змістом та наповненням є застарілими і такими, що не відповідають новим тенденціям у правовій системі» [12, с. 15]. Ця ситуація особливо підкреслює критичну роль державного управління процесами у сфері охорони здоров'я, зокрема державних органів, уста-

нов та організацій, на які покладено завдання забезпечення та захисту прав людини, у тому числі, шляхом проведення постійної ревізії та вдосконалення чинного законодавства.

Адміністративно-правове регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я охоплює взаємодію органів державної влади, медичних установ і пацієнтів, кожен з яких відіграє свою роль у забезпеченні ефективного функціонування системи охорони здоров'я. С. Г. Стеценко слушно зазначає, що «особливості адміністративно-правового регулювання у сфері охорони здоров'я зумовлюють важливість і продуманість органів та організацій, які від імені держави здійснюють управління галуззю» [10, с. 442-443]. Державні органи, насамперед Міністерство охорони здоров'я України та інші регулюючі органи, відповідальні за встановлення керівних принципів, правил і стандартів, які регулюють надання медичної допомоги. Ці органи видають ліцензії, контролюють дотримання вимог і застосовують санкції, коли постачальники медичних послуг не відповідають необхідним стандартам. Роль цих суб'єктів є як регулюючою, так і наглядовою, спрямованою на охорону громадського здоров'я та забезпечення доступності якісних медичних послуг для всіх громадян. У будь-якому разі, мова йде про професійну реалізацію адміністративно-правових засобів, що у сукупності гарантує надання якісних сервісних послуг у сфері охорони здоров'я.

Головним проблемним питанням адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я залишається приведення усіх елементів до ладу та ефективне забезпечення їх реалізації. Реформа галузі охорони здоров'я не має виглядати процесом заради процесу, адже існують чіткі показники ефективності дії тієї чи іншої системи. Тому тема адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я, виступаючи одним із центральних елементів цієї реформи, має отримувати більш широкі можливості щодо практичної реалізації запропонованих науковою спільнотою та законодавцем змін у реконструкції управлінських процесів відповідно до європейських стандартів надання сервісних послуг у сфері охорони здоров'я.

Висновки. Адміністративно-правове регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я спрямоване на забезпеченні якості медичних послуг та захисту прав пацієнтів в Україні. Структурована та сучасна законодавча база створює основу для ефективного, прозорого та справедливого управління охороною здоров'я, особливо через нагляд за медичними установами, визначення стандартів якості та захист прав пацієнтів. Якісні сервісні послуги з боку органів публічної адміністрації вимагають стійких зобов'язань уряду в складних умовах пандемії та російської агресії забезпечувати право на життя та здоров'я українських громадян. Адміністративно-правове регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я передбачає гарантування державою правових механізмів для повного забезпечення цих прав шляхом ефективного управління та нагляду у сфері охорони здоров'я, що здійснюються призначеними державними органами та установами.

Для покращення процесу адміністративно-правового регулювання здійснення послуг у сфері охорони здоров'я необхідно: 1) визначити на законодавчому рівні адаптивні регуляторні стандарти для забезпечення стабільної якості послуг у всіх медичних установах; 2) посилити правовий захист прав пацієнтів за допомогою більш ефективних механізмів розгляду скарг та застосування інституту відповідальності; 3) переглянути та модернізувати правову базу з метою більш оперативного реагування органів публічної адміністрації на надзвичайні ситуації у сфері охорони здоров'я; 4) провести інтеграцію цифрових рішень у сфері охорони здоров'я в нормативну базу для підтримки телемедицини, захисту даних та ефективного управління ресурсами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мацелюх І., Мусієнко А. До проблеми визначення дефініції «адміністративні послуги у сфері охорони здоров'я». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки, 1(120)/2021. С. 56-59.

2. Книш С. В. Адміністративно-правові відносини у сфері охорони здоров'я в Україні: дис. … д-ра юр. наук: 12.00.07. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 494 с.

3. Шопіна І. М. Адміністративно-правове регулювання управління органами внутрішніх справ України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.07. К., 2012. 514 с.

4. Адміністративне право України: навчальний посібник / В. В. Галунько, В. І. Курило, С. О. Короєд, О. Ю. Дрозд, І. В. Гиренко та ін.; за заг. ред. В. В. Галунька. Херсон: Грінь Д. С., 2015. 272 с.

5. Теремецький В. І. Поняття адміністративно-правового регулювання у сфері оподаткування. *Держава та регіони*. Серія «Право». 2012. № 1. С. 50-54.

6. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю. П. Битяка. К.: «Юрінком Інтер», 2006. 544 с.

7. Стрельченко О. Г. Природа надання адміністративних послуг у сфері охорони здоров'я. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 2. С. 127-132.

8. Воробйов В. В. Адміністративно-правове регулювання сфери охорони здоров'я: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2012. 20 с.

9. Шовкопляс О. Актуальні питання адміністративно-правового регулювання у сфері охорони здоров'я в Україні. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. С. 236-241.

10. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Вид. 3-тє, перероб. та доп. Київ: Атіка, 2011. 624 с.

11. Логвиненко Б. О. Публічне адміністрування сферою охорони здоров'я в Україні: теорія і практика: монографія. Київ: «МП Леся», 2017. 344 с.

12. Самілик Л. О. Адміністративно-правові основи регулювання охорони здоров'я громадян в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2013. 20 с.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343.32+343.97(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-13

Бабенко А. М.,
доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ

Підгородинський В. М.,
доктор юридичних наук, доцент, проректор Одеського державного університету внутрішніх справ

Позігун І. О.,
доктор філософії, старший науковий співробітник відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури Одеського державного університету внутрішніх справ

КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ПОКАЗНИКІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF INDIVIDUAL INDICATORS OF CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

У статті проводиться аналіз кримінологічних показників кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. У системі Особливої частини КК України розділ стосовно злочинів проти основ національної безпеки поставлений на перше місце. Для проведення аналізу було наведено емпіричні дані за період з 2019 року до вересня 2024 року включно, на основі чого приходимо до висновку, що за весь час спостерігається стабільно висока тенденція даного виду кримінальних правопорушень, однак особливо збільшилася ця кількість саме в 2022 році. Визначено зміст поняття «національна безпека» та «кримінологічна характеристика». Виявлено, що перелік кримінальних правопорушень, передбачених в Розділі I Особливої частини КК України було доповнено двічі, у порівнянні з редакцією 2001 року – з початком періоду АТО (2014 рік) та внаслідок повномасштабного вторгнення до нашої країни (2022 рік).

На основі проведеного аналізу офіційних статистичних даних включно пропонуються наступні висновки: найбільш поширеними за вказаний період є колабораційна діяльність, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України та державна зрада, а найменш – посягання на життя державного чи громадського діяча, диверсія та шпигунство. Окрім того, у структурі кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України переважають тяжкі кримінальні правопорушення. Частина кримінальних проваджень у яких оголошується підозра особі не досягає й 30% від загальної кількості, до суду надходить не більше 20% кримінальних проваджень щодо виявлених посягань проти основ національної безпеки, а також значний відсоток кримінальних проваджень залишаються без відповідного процесуального рішення.

Ключові слова: *національна безпека, кримінальні правопорушення, кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки, рівень, динаміка, структура, питома вага.*

The article analyzes the criminological indicators of criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine. In the system of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, the section on crimes against the foundations of national security is in the first place. For the purpose of the analysis, empirical data for the period from 2019 to September 2024 inclusive were provided, and based on this, the author concludes that there has been a consistently high trend of this type of criminal offenses over the entire period, but this number increased especially in 2022. The author defines the content of the concepts of "national security" and "criminological characterization". It is found that the list of criminal offenses provided for in Section I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine was supplemented twice,

© Бабенко А. М., Підгородинський В. М., Позігун І. О., 2024

compared to the 2001 version – with the beginning of the ATO period (2014) and as a result of a full-scale invasion of our country (2022).

Based on the analysis of official statistics, the following conclusions are offered: the most common crimes during this period are collaboration, encroachment on the territorial integrity and inviolability of Ukraine and treason, and the least common are encroachment on the life of a state or public figure, sabotage and espionage. In addition, grave criminal offenses prevail in the structure of criminal offenses against the foundations of Ukraine's national security. The number of criminal proceedings in which a person is served with a notice of suspicion does not reach 30% of the total number, no more than 20% of criminal proceedings concerning identified offenses against the foundations of national security are brought to court, and a significant percentage of criminal proceedings remain without an appropriate procedural decision.

Key words: *national security, criminal offenses, criminal offenses against the foundations of national security, level, dynamics, structure, proportion.*

Постановка проблеми. Кримінальний кодекс України (далі – КК України) в своїй першій редакції від 5 квітня 2001 року закріплював кримінальну відповідальність за вчинення всього шести кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК України); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); державна зрада (ст. 111 КК України); посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України); диверсія (ст. 113 КК України); шпигунство (ст. 114 КК України).

Редакція КК України станом на жовтень 2024 року вже має більш розширений перелік кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, який окрім попередньо названих також містить заборону фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж територій або державного кордону (ст. 110-2 КК України) та перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК України), які було криміналізовано у 2014 році; колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України), пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України), несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану, які було криміналізована у 2022 році після початку повномасштабного вторгнення в Україну. Дослідження кримінологічних показників кримінальних правопорушень допомагає виявити відповідні тенденції, а також детермінанти, що лягає в подальшому в основу політики протидії та запобігання злочинності, в цілому, та даному виду кримінальних правопорушень, зокрема.

Стан наукової розробки. Окремими питаннями проблематики кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України займалося чимало вітчизняних вчених, серед яких В.Ф. Антипенко, О.Ф. Бантишев, В.О. Глушков, В.А. Ліпкан, В.П. Ємельянов, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, М.А. Рубащенко, А.В. Савченко, Є.Д. Скулиш, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, О.В. Шамара та багато інших. Однак на сьогодні, особливо з урахуванням особливостей, які виники внаслідок повномасштабного вторгнення, дослідження вказаних кримінальних правопорушень, а так само їх кримінологічної характеристики, залишається одним із самих актуальних напрямків наукових розробок.

Метою даної статті є аналіз кримінологічних показників кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняна наукова доктрина кримінального права не містить єдиного визначення поняття національної безпеки України, як і різняться позиції науковців. Наприклад, В.А. Ліпкан під національною безпекою пропонує розуміти «своєрідну сферу існування людини, нації, держави, культури, традицій, звичаїв, ресурсів, що не лише міцно пов'язує людей між собою, а й єднає їх із історичною спадщиною та навколишнім середовищем» [1, с. 10]. А.Г. Мосейко пропонує під національною безпекою варто розглядати «захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави, національних цінностей, способу життя від широкого спектра

зовнішніх і внутрішніх загроз, різних за своєю природою» [2 с. 44].

Д.О. Беззубов визначає окремі види категорії феномена національної безпеки, де перший представляє собою «пасивну категорію», коли «національна безпека в собі як певний стан оточуючого середовища, за якого відсутня небезпека», друга категорія – «активна категорія», де «національна безпека, виявляється у взаємодії з антагоністичними поняттями «небезпека», «загроза» або «ризик» і характеризується діями суб'єктів соціуму для досягнення безпечного стану чи управління системою з метою уникнення виникнення ситуації небезпек, загроз і ризиків»; та третя «нейтральна категорія» національної безпеки, яка передбачає «встановлення одночасного стану безпеки суспільства з діяльністю щодо моніторингу стану загроз і небезпек у майбутньому періоді» [3, с. 48].

Чинне законодавство визначає національну безпеку України як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз», а «національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [4].

Також слушною видається позиція з приводу визначення основних показників національної безпеки трактуючи такими національну незалежність і суверенітет, територіальну цілісність держави; розвиненість громадянського суспільства, рівень демократизму, сформованість та дієвість законодавчої бази правової держави, захищеність особи; економічні можливості держави, захищеність особи; економічні можливості держави, захищеність особи; наявність загальної стратегії національного розвитку, «національної ідеї», загальновизнаної мети; національну згоду і єдність; внутрішньополітичну стабільність; готовність та здатність політичних сил реалізовувати загальновизначені цілі [5, с. 58–59].

У свою чергу, у науковій доктрині кримінології не існує одностайного визначення поняття «кримінологічна характеристика» та його змісту. Наприклад, на думку Василевича В.В. «кримінологічна характеристика – це стійкі відомості про рівень, структуру, динаміку й географію злочинних дій, а також про осіб, які їх учиняють, тобто нові відомості про справжній стан явища, повні й точні знання про нього для ефективної й науково обґрунтованої протидії конкретним кримінальним правопорушенням» [6, с. 83]. Старушкевич А.В. пропонує під кримінологічною характеристикою розуміти «систематизовані відомості про динаміку злочинів, які мають значення під час встановлення їхніх причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів та прийняттю заходів щодо їх усунення» [7].

Кримінологічна характеристика за визначенням А.Ф. Зелінського, «є комплексним поняттям, що характеризується поширеністю відповідної протиправної поведінки, її різновиди, типові способи вчинення злочинних посягань, їх мотивацію, місце і час вчинення, а також особливості суб'єктів злочинів» [8, с. 38]. Боднар В.Є. пропонує поняття кримінологічної характеристики трактувати досить лаконічно – «сукупність статистично значущих показників про рівень, коефіцієнти, структуру, динаміку злочинності, а також дані щодо осіб, які вчиняють злочин» [9, с. 147].

Отже, в основі кримінологічної характеристики покладається інформація, що так чи інакше пов'язана із самим суспільно небезпечним явищем, суб'єктами його вчинення, а також з їх детермінаційним комплексом. Така інформація глибоко вивчається, після чого в узагальненому виді складає основу розробки системи планування та програмування запобіжних заходів щодо конкретних видів злочинності. Офіційна інформація щодо стану кримінальних правопорушень на території України зображено у відповідних зведених статистичних таблицях Офісу Генерального прокурора України [10], що й буде закладено в основі проведеного далі аналізу.

У 2019 році було загалом зареєстровано 444 130 кримінальних правопорушень, з яких 379 випадків склали кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України.

Із 379 кримінальних правопорушень: 52 – діяння, передбачені ст. 109 КК України (13,7%),

135 – ст. 110 КК України (35,6%), 41 – ст. 110-2 КК України (10,7%), 123 – ст. 111 КК України (32,6%), 5 – ст. 112 КК України (1,3%), 9 – ст. 113 КК України (2,4%), 9 – ст. 114 КК України (2,4%), 5 – ст. 114-1 КК України (1,3%). Отже, найбільш поширеними в даному році були посягання на територіальну цілісність і недоторканність України та державна зрада, а найменш поширеними – посягання на життя державного чи громадського діяча та перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань.

Із загальної зареєстрованої кількості даного виду кримінальних правопорушень, вчинених у 2019 році 127 особам було вручено повідомлення про підозру, що становить 33,5 % від загальної кількості виявлених посягань на національну безпеку України. Із вказаних 379 випадків – 148 є особливо тяжкими кримінальними правопорушення (питома вага від загальної кількості 39 %), де щодо 35 осіб було оголошено підозру, що склало лише 9,2 % від усіх вчинених кримінальних правопорушень; 133 – тяжкими (питома вага від загальної кількості 35 %), з яких 52 особи-виконавці отримали підозру в процесуальному порядку, що дорівнює 18 % від усіх вчинених кримінальних правопорушень та 98 середньої тяжкості (питома вага від загальної кількості 26 %), із кількості яких 40 особам оголошено підозру у вчиненні кримінального правопорушення, що відповідає 10,5 % від усіх вчинених кримінальних правопорушень проти національної безпеки України за 2019 рік.

Із 379 виявлених кримінальних правопорушень, кримінальна відповідальність за вчинення яких передбачена Розділом I Особливої частини КК України 82 кримінальних провадження було скеровано до суду з обвинувальним актом, 21 – з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності та 3 – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру. Однак на кінець звітного періоду 39 кримінальних провадження було закрито, а щодо 263 не було прийнято рішення.

За період 2020 року правоохоронними органами було зареєстровано 360 622 кримінальних правопорушення, з яких 414 було вчинено проти основ національної безпеки України. Із зазначеної кількості в 122 кримінальних провадженнях було оголошено підозру особі, що становить 29,5 % від загальної кількості.

У вказаному звітному періоді мало місце 76 випадків посягань, передбачених ст. 109 КК України (18,5%), 140 – ст. 110 КК України (33,9%), 29 – ст. 110-2 КК України (7%), 145 – ст. 111 КК України (35,9%), 2 – ст. 112 КК України (0,5%), 3 – ст. 113 КК України (0,7%), 6 – ст. 114 КК України (1,4%), 5 – ст. 114-1 КК України (1,2%). Відтак, найбільш поширеним в даному році була державна зрада та посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, а найменш поширеним – диверсія та посягання на життя державного чи громадського діяча.

Із 414 виявлених кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України 201 тяжке кримінальне правопорушення, з яких лише у 49 випадках особі оголошено підозру, що становить 11,8% від загальної кількості, 117 – середньої тяжкості, з яких у 32 кримінальних правопорушеннях особі було оголошено про підозру, що, відповідно, становить 7,7%, 37 – нетяжкі кримінальні правопорушення проти національної безпеки із яких лише в 7 кримінальних провадженнях було оголошено про підозру, що склало 1,7% від загальної кількості облікованих правопорушень за звітний період.

За 2020 рік до суду було направлено матеріали 97 кримінального провадження, з яких 71 – з обвинувальним актом, 25 з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності та 1 – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру. Однак на кінець звітного періоду 41 кримінальне провадження було закрито, а щодо 297 не було прийнято рішення.

У 2021 році було зафіксовано 321 443 кримінальних правопорушень взагалі, з яких проти основ національної безпеки України склало – 520 посягань, серед яких лише 157 особам було оголошено підозру, що відповідає 30,1% від усієї кількості. Із 520 вчинених діяння, кримінальну відповідальність за які передбачено Розділом I Особливої частини КК України 81 склали діяння, передбачені ст. 109 КК України (15,6%), 149 – ст. 110 КК України (28,6%), 46 – ст. 110-2 КК України (8,8%), 208 – ст. 111 КК України (40%), 2 – ст. 112 КК України (0,4%), 18 – ст. 113 КК України (3,6%),

9 – ст. 114 КК України (1,7%) та 7 – ст. 114-1 КК України (1,3%). Відтак, найбільш поширеними у 2021 році виявилися державна зрада та посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, а найменш поширеним – посягання на життя державного чи громадського діяча та перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань.

Із 520 виявлених посягань проти основ національної безпеки України 254 були тяжкими кримінальними правопорушеннями, в провадженнях щодо яких 75 особам було оголошено про підозру (14,4%), 149 кримінальних правопорушень середньої тяжкості, серед яких щодо 36 винних осіб, які їх вчинили було оголошено підозру (7%), 106 кримінальних правопорушень було невеликої тяжкості, де 42 особам було оголошено про підозру (8,1%).

Окрім того, за 2021 рік до суду було скеровано 124 кримінальних провадження, з яких 94 – з обвинувальним актом та 30 з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності. На кінець звітного періоду 58 кримінальне провадження було закрито, а щодо 372 не було прийнято рішення.

У 2022 році було зафіксовано 362 636 кримінальних правопорушень, з яких 17 422 посягання проти основ національної безпеки Однак, лише в 2 158 кримінальних провадженнях особам було оголошено підозру про вчинення кримінального правопорушення, що склало лише 12,4%.

Із вказаної кількості було вчинено 118 посягань, кримінальну відповідальність за яке передбачено ст. 109 КК України, 10 487 – ст. 110 КК України, 246 – ст. 110-2 КК України, 1 957 – ст. 111 КК України, 3 851 – ст. 111-1 КК України, 379 – ст. 111-2 КК України, 2 – ст. 112 КК України, 64 – ст. 113 КК України, 40 – ст. 114 КК України, 76 – ст. 114-1 КК України та 202 – ст. 114-2 КК України. У першу чергу, варто відмітити, що загальна кількість виявлених кримінальних правопорушень значно виросла, але показники найбільш поширених діянь особливих змін не зазнала. Так, найчастіше в даному звітному періоді вчинялися посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, колабораційна діяльність та державна зрада, а найменш вчинюваними були – посягання на життя державного чи громадського діяча та шпигунство.

Із загальної кількості 12 387 кримінальних правопорушень були тяжкими, у 1 027 кримінальних провадженнях щодо яких було оголошено особам про підозру (5,9%), 2 630 – кримінальних правопорушень середньої тяжкості, серед яких 577 особам було оголошено про підозру (3,3%), 1 447 – нетяжких кримінальних правопорушень, де 239 особам оголошено про підозру (1,4%) та 949 кримінальних поступки, серед яких в 314 кримінальних проваджень було оголошено особам підозру (1,8%).

1 196 кримінальних проваджень було направлено до суду, з яких 1 154 з обвинувальним актом, 38 з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності та 4 – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру. На кінець 2022 року 477 кримінальних проваджень було закрито, в 15 511 кримінальних провадженнях процесуального рішення прийнято не було.

За період 2023 року було зареєстровано 475 595 кримінальних правопорушень, з яких 6 270 кримінальних правопорушень було вчинено проти основ національної безпеки України. Із вказаної кількості лише в 2 274 кримінальних проваджень особам було оголошено підозру.

Так, за вказаний рік було вчинено 108 кримінальних правопорушень, кримінальну відповідальність за які передбачені ст. 109 КК України, 614 – ст. 110 КК України, 128 – ст. 110-2 КК України, 1 169 – ст. 111 КК України, 3 207 – ст. 111-1 КК України, 619 – ст. 111-2 КК України, 3 – ст. 112 КК України, 33 – ст. 113 КК України, 38 – ст. 114 КК України, 159 – ст. 114-1 КК України, 192 – ст. 114-2 КК України. Таким чином, найбільш часто вчинюваним кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки стала колабораційна діяльність та державна зрада, а найменш – посягання на життя державного чи громадського діяча та диверсія.

За 2023 рік було вчинено 2 821 тяжке кримінальне правопорушення проти основ національної безпеки, серед яких в 921 кримінальних провадженнях було оголошено особі про підозру (14,7%), 1 780 – середньої тяжкості, серед яких 628 особам оголошено про підозру (10%), 944 – невеликої тяжкості, де підозру

оголошено в 372 кримінальних провадженнях (6%), 709 кримінальних проступків, серед яких в 344 провадженнях оголошено особі підозру (5,5%).

До суду у 2023 році до суду було направлено 1 673 кримінальних провадження, з яких 1 654 з обвинувальним актом, 13 – з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності та 6 – з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру. Закрито за рік 153 кримінальних провадження, а в 4 194 провадженнях рішення на кінець звітного періоду не прийнято.

За період січень-вересень 2024 року було виявлено та зареєстровано 382 235 кримінальних правопорушення, з яких 4 997 посягань проти основ національної безпеки України. У 1 795 кримінальних провадженнях із них особам оголошено підозру.

За вказаний період було вчинено 67 кримінальних правопорушень, кримінальна відповідальність за яке передбачено ст. 109 КК України (1,3%), 434 – ст. 110 КК України (8,7%), 69 – ст. 110-2 КК України (1,4), 915 – ст. 111 КК України (18,3%), 2 142 – ст. 111-1 КК України (42,7%), 420 – ст. 111-2 КК України (8,4%), 0 – ст. 112 КК України, 165 – ст. 113 КК України (3,3%), 27 – ст. 114 КК України (0,5%), 584 – ст. 114-1 КК України (11,9%), 174 – ст. 114-2 КК України (3,5%). З чого вбачається, що найбільш поширеним кримінальним правопорушенням проти основ національної безпеки є колабораційна діяльність та державна зрада, а найменш поширеним – посягання на життя державного чи громадського діяча та шпигунство.

Висновки. Проведене дослідження аналізованих кількісних та якісних показників кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України надало можливість виявити окремі особливості. У першу чергу, перелік кримінальних правопорушень, передбачених в Розділі І Особливої частини КК України було доповнено двічі, у порівнянні з редакцією 2001 року – з початком періоду АТО (2014 рік) та внаслідок повномасштабного вторгнення до нашої країни (2022 рік). Для проведення аналізу було наведено емпіричні дані за період з 2019 року до вересня 2024 року включно, на основі чого приходимо до висновку, що за весь час спостерігається стабільно висока тенденція даного виду кримінальних правопорушень, однак особливо збільшилася ця кількість саме в 2022 році.

Найбільш поширеними за вказаний період є колабораційна діяльність, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України та державна зрада, а найменш – посягання на життя державного чи громадського діяча, диверсія та шпигунство. Окрім того, у структурі кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України переважають тяжкі кримінальні правопорушення. Частина кримінальних проваджень у яких оголошується підозра особі не досягає й 30% від загальної кількості, до суду надходить не більше 20% кримінальних проваджень щодо виявлених посягань проти основ національної безпеки, а також значний відсоток кримінальних проваджень залишаються без відповідного процесуального рішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ліпкан В.А., Ліпкан О.С. Національна і міжнародна безпека у визначеннях та поняттях: словник,. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. К.: Текст. 2008. 400 с.

2. Мосейко А.Г. Національна безпека України як об’єкт публічного адміністрування. Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. 2019. Вип. 2 (86). С. 42–52.

3. Беззубов Д.О. Проблеми теорії публічного адміністрування в сфері забезпечення національної безпеки. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія : Право. 2018. Вип. 5. С. 45–49.

4. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

5. Сиволап Л.А. Теоретичні аспекти національної безпеки країни та вплив на неї економічної безпеки. *Вісник Приазовського державного технічного університету.* Серія : Економічні науки. Маріуполь. 2014. Вип. 27. С. 55–62.

6. Василевич В.В. Поняття кримінологічної характеристики насильницьких злочинів. *Право України.* 1997. № 12. С. 82-84.

7. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів: навч. посіб. Київ: Правник, 1997. 44 с.

9. Зелінський А.Ф. Кримінологія. Харків: Рубікон. 2000. 240 с.

9. Боднар В.Є. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері службової діяльності працівників правоохоронних органів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 3 (99). 2016. С. 144-153.

10. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора. ГКД: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2

11. Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір : монографія. Одеса : ОДУВС, 2014. 416 с.

12. Бабенко А. М. Територіально-просторовий аналіз злочинності у населених пунктах Одеської області. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2(9). URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/11_Babenko.pdf

13. Бабенко А.М. Тактико-психологічні, кримінально-процесуальні, адміністративно-правові та оперативно-розшукові заходи профілактики і запобігання кримінальним правопорушенням. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. 2021. С. 14–22.

УДК 343.178
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-14

Дерев'янко М. І.,
кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального процесу та криміналістики Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, адвокат адвокатського об'єднання «Дерев'янко та партнери»

Ільченко С. Ю.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України, адвокат адвокатського об'єднання «Дерев'янко та партнери»

НЕВИКОНАННЯ УХВАЛИ СЛІДЧОГО СУДДІ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

FAILURE TO COMPLY WITH THE DECISION OF THE INVESTIGATING JUDGE: TOPICAL ISSUES OF LEGAL RESPONSIBILITY

У статті розкриваються основи соціально-правової природи судових рішень у сфері кримінального судочинства, а саме – ухвал суду та судового слідчого. Автори публікації виходили із того, що ухвала слідчого судді є окремою процесуальною формою імперативного рішення про проведення, або відмову у проведенні під час досудового розслідування певних процесуальних дій, які пов'язані із обмеженням конституційних прав та свобод осіб. Також бралося до уваги, що ухвала слідчого судді, за своєю сутністю, є актом застосування норм процесуального права, спрямованим на вирішення скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора у кримінальному процесі. Актуальність публікації обумовлена потребою розробки проблемних питань, пов'язаних із притягненням до кримінальної відповідальності осіб за вчинення ними кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК України, с саме – через невиконання ухвал слідчих суддів.

Метою публікації було розкриття та оприлюднення загальної характеристики таких судових рішень, якими є ухвали слідчого судді, а також встановлення правових підстав настання юридичної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК України – саме через невиконання таких ухвал. Передумовами до формування вказаної мети стали проблеми, які виникають перед судовими та правоохоронними органами, пов'язані із невиконанням судових рішень.

Роботу проведено на підставі використання загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Із загальнонаукових, зокрема, використовувалися системно-структурний метод, методи функціонального аналізу та історизму, а із спеціальних – формально-юридичний, логіко-процесуальний методи, метод порівняльного правознавства. Проаналізовано основні законодавчі норми, які стосуються тематики публікації, а також судову практику.

У статті зауважено, що ухвала слідчого судді та ухвала суду є різними видами судового рішення, про що, зокрема, свідчить одночасне вживання відповідних термінів у положеннях КПК України. Також звернуто увагу на тому, що притягнення особи, яка не виконала ухвалу слідчого судді, до кримінальної відповідальності за ст. 382 КК України може відбуватися внаслідок розширювального тлумачення терміну «ухвала суду», що, відповідно до частини 3, 4 ст. 3 КК України, є неприпустимим.

Ключові слова: *невиконання судового рішення, поза розумним сумнівом, слідчий суддя, суд, судове рішення, ухвала слідчого судді, ухвала суду.*

The article reveals the foundations of the socio-legal nature of judicial decisions in the field of criminal justice, namely – the decisions of the court and the judicial investigator. The authors of the publication proceeded from the fact that the decision of the investigating judge is a separate procedural form of an imperative decision to carry out or refuse to carry out certain procedural actions during the pre-trial investigation, which are associated with the restriction of the constitutional rights and freedoms of individuals. It was also taken into account that the decision of the investigating judge, by its essence, is an act of applying the norms of procedural law, aimed at resolving complaints about the decisions, actions or inaction of the pre-trial investigation bodies or the prosecutor in the criminal process. The relevance of the publication is due to the need to develop problematic issues related to bringing persons to criminal liability for committing a criminal offense under Art. 382 of the Criminal Code of Ukraine, namely – due to failure to comply with

© Дерев'янко М. І., Ільченко С. Ю., 2024

the decisions of the investigating judges.

The purpose of the publication was to disclose and publicize the general characteristics of such court decisions, which are the rulings of the investigating judge, as well as to establish the legal grounds for the occurrence of legal liability for the commission of a criminal offense, provided for in Article 382 of the Criminal Code of Ukraine – precisely due to the failure to comply with such rulings. The prerequisites for the formation of the specified goal were the problems that arise before judicial and law enforcement agencies related to the failure to comply with court decisions.

The work was carried out on the basis of the use of general scientific and special methods of scientific knowledge. Of the general scientific ones, in particular, the system-structural method, methods of functional analysis and historicism were used, and of the special ones – formal-legal, logical-procedural methods, the method of comparative jurisprudence. The main legislative norms related to the topic of the publication, as well as judicial practice, were analyzed.

The article notes that the ruling of the investigating judge and the ruling of the court are different types of judicial decisions, as evidenced, in particular, by the simultaneous use of the relevant terms in the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine. Attention is also drawn to the fact that the criminal liability of a person who has not complied with the ruling of the investigating judge under Art. 382 of the Criminal Code of Ukraine can occur exclusively through an expansive interpretation of the term "court ruling", which, according to Part 3, 4 of Art. 3 of the Criminal Code of Ukraine, is unacceptable.

Key words: *non-compliance with a court decision, beyond reasonable doubt, investigating judge, court, court decision, ruling of the investigating judge, court decision.*

Постановка проблеми та актуальність її вирішення. Положеннями статті 382 Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за невиконання або за перешкоджання виконанню судового рішення, що набрало законної сили. У диспозиції вказаної статті йдеться про такі судові рішення, як: вироки, рішення, ухвали та постанови суду (ч. 1 ст. 382 КК України) [1]. При цьому серед цих рішень не зазначені ухвали слідчих суддів. Водночас аналіз положень ч. 1 ст. 132, ч. 2 ст. 144, ч. 2 ст. 159, та ч.ч. 3, 4 ст. 532 Кримінального процесуального кодексу України надає підстави стверджувати, що й такі ухвали відзначаються законодавцем як окремий вид судових рішень.

У Зузку із тим, що ухвали слідчих суддів безпосередньо не передбачені положеннями ст. 382 КК України, виникає питання: чи існують підстави для притягнення особи до кримінальної відповідальності за невиконання нею таких ухвал? На практиці це питання не отримало однозначної відповіді.

Так 29 квітня 2024 року у судовій справі № 757/18022/24 слідчим суддею Печерського районного суду м. Києва було постановлено ухвалу, якою відмовлено адвокату у задоволенні його скарги на постанову слідчого ДБР про закриття кримінального провадження № 62023100120000792, внесеному до Єдиного реєстру досудових розслідувань за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 382 КК України. В ухвалі слідчий суддя зазначив, що погоджується із доводами слідчого, викладеними в оскаржуваній постанові про відсутність матеріального складу злочину, адже у розумінні ст. 382 КК України ухвала слідчого судді не є судовим рішенням, що й виключає об`єктивну сторону кримінального правопорушення [2]. В іншому судовому рішенні було оприлюднено протилежну правову позицію суду з цього приводу.

Так в ухвалі Київського апеляційного суду від 01 вересня 2022 року, постановленій у справі № 757/499/21-к зазначено, що слідчий ТУ ДБР м. Києва лише через рік після отримання виконав ухвалу слідчого судді, якою його було зобов'язано внести відомості до ЄРДР про вчинення іншим слідчим кримінальних правопорушень. Колегія суддів зазначила, що у такому випадку у діях слідчого є склад кримінального правопорушення передбачений ч. 2 ст. 382 КК України [3].

Очевидно, що виявлена неоднозначність у правозастосуванні зумовлена різним тлумаченням термінів «ухвала суду» та «ухвала слідчого судді» і дискусією щодо можливості їх ототожнення. Зважаючи на це актуальною є розробка проблемних питань, пов'язаних із притягненням до кримінальної відповідальності осіб за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК України, с саме – через невиконання ухвал слідчих суддів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукової літератури з проблем запобігання невиконанню судових рішень надало змоги відзначити праці Богонюка Г.І., Голові-

на А.С., Головчука В.А., Лагоди К.О., Луганського В.І., Матвєєвої Ю.І., Мінченка С.І., Погороцького М.А., Чорної О.В., Шаблистого В.В., Шумила М.Є. та інших вчених. Простудійовані наукові роботи значно допомогли в осмисленні досліджуваного питання та підсилили впевненість у необхідності подальшої розробки способів по його ефективному вирішенню.

Метою даної статті є розкриття і оприлюднення загальної характеристики таких судових рішень, якими є ухвали слідчого судді, та встановлення правових підстав настання юридичної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК України, – через невиконання таких ухвал.

Виклад основного матеріалу. Аналіз змісту ст.ст. 110, 369-374 КПК України надає підстави стверджувати що під ухвалою слідчого судді слід розуміти окрему процесуальну форму імперативного рішення щодо проведення, або відмови у проведенні під час досудового розслідування певних процесуальних дій, які пов'язані із обмеженням конституційних прав та свобод осіб [4]. Ухвала слідчого судді, за своєю сутністю, ще є й актом застосування норм процесуального права, спрямованим на вирішення скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора у кримінальному процесі. Ухвала суду має дещо інший зміст, повне розкриття якого неможливе без встановлення співвідношення між поняттями «суд» та «слідчий суддя».

Для встановлення правової сутності визначень «суд» та «слідчий суддя», у розумінні диспозиції ч. 1 ст. 382 КК України, слід проаналізувати вжиту у кримінальному процесуальному законодавстві відповідну термінологію. Так, статтею 110 КПК України визнається, що всі рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду є – процесуальними рішеннями.

У свою чергу ст. 369 КПК України наводиться перелік та вказується зміст судових рішень: «1. Судове рішення, у якому суд вирішує обвинувачення по суті, викладається у формі вироку. 2. Судове рішення, у якому слідчий суддя, суд вирішує інші питання, викладається у формі ухвали». З метою забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності процесуальним законом гарантується право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому цим Кодексом.

Для з'ясування послідовності та уніфікованості у застосуванні термінів «суд» та «слідчий суддя» у КПК України, слід звернути увагу на приклади використання вказаних термінів при формулюванні нормативних положень.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 42 КПК України підозрюваний, обвинувачений має право оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому цим Кодексом. У свою чергу ч. 7 ст. 42 КПК України вказує на обов'язок підозрюваного, обвинуваченого підкорятися законним вимогам та розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду. Таким чином у положеннях КПК України міститься відмежування поняття «слідчого судді» від поняття «суду».

Таке ж розмежування міститься і в положеннях ст.ст. 56 та 64-1 КПК України, під час закріплення прав на оскарження потерпілого та представника юридичної особи, а також у багатьох інших статтях Кодексу.

Зокрема у ч. 4 статті 44 КПК України вказується, що у разі якщо дії чи інтереси законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник замінюється іншим з числа осіб, зазначених у частині другій цієї статті.

Відповідно до частини 3 статті 81 КПК України питання про відвід вирішується в нарадчій кімнаті вмотивованою ухвалою слідчого судді, судді (суду).

Статтею 107 КПК України визначено, що виконання ухвали слідчого судді, суду про проведення обшуку в обов'язковому порядку фіксується за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів.

Заходи забезпечення кримінального провадження застосовуються відповідно до ч. 1 статті 132 КПК України на підставі ухвали слідчого судді або суду, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом.

Частиною 1 статті 117 КПК України закріплено, що пропущений із поважних причин строк має бути поновлений за клопотанням

заінтересованої особи ухвалою слідчого судді, суду.

Статтею 144 КПК України акцентовано увагу на різних стадіях та підставах постановлення ухвали слідчим суддею та судом, зокрема передбачено, що грошове стягнення накладається: під час досудового розслідування – ухвалою слідчого судді за клопотанням слідчого, прокурора чи за власною ініціативою, а під час судового провадження – ухвалою суду за клопотанням прокурора чи за власною ініціативою.

Системний аналіз норм Кримінального процесуального кодексу України дає підстави стверджувати, що законодавцем свідомо здійснений змістовний розподіл процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду та слідчих суддів як суб'єктів, які забезпечують відмінні між собою аспекти кримінального процесу на різних його стадіях.

Відтак, з точки зору принципу уніфікації та єдності термінології кримінального процесуального законодавства, слід констатувати, що шляхом використання термінів «суд» та «слідчий суддя», в положеннях КПК України закріплено два різних суб'єкти, які уповноважено вести процес, відповідно до специфіки кожного із них.

Так за суб'єктами та стадіями прийняття ухвала слідчого судді постановлюється виключно на стадії досудового розслідування, під час здійснення функції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні. У свою чергу ухвала суду приймається під час судових стадій кримінального провадження, в межах реалізації судом функції правосуддя.

Крім того, положеннями ч. 2 ст. 24 КПК України, гарантується право на перегляд ухвали суду, що стосується прав, свобод чи інтересів особи, судом вищого рівня в порядку, передбаченому цим Кодексом, незалежно від того, чи брала така особа участь у судовому розгляді. В той же час значна кількість ухвал слідчого судді оскарженню не підлягає, а проти них лише можуть бути подані заперечення під час підготовчого провадження в суді (ч. 3 ст. 309 КПК України).

Зважаючи на обмежені можливості по оскарженню, зрозумілою є позиція законодавця, який передбачив у ч. 2 ст. 21 КПК України положення про те, що лише вирок та ухвала суду, що набрали законної сили в порядку, визначеному цим Кодексом, є обов'язковими і підлягають безумовному виконанню на всій території України. Так і у ч. 1 ст. 533 КПК України передбачено, що вирок або ухвала суду, які набрали законної сили, обов'язкові для осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, а також для усіх фізичних та юридичних осіб, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх службових осіб, і підлягають виконанню на всій території України.

Таким чином обов'язковий характер та безумовне виконання не є ознаками, притаманними для судового рішення, яке приймається у формі ухвали слідчого судді. Підтвердженням цьому є й характер юридичних наслідків, настання яких передбачено чинним законодавством за таке невиконання, зокрема у: ст. 144 *(«Загальні положення накладення грошового стягнення»),* ст. 166 («*Наслідки невиконання ухвали слідчого судді, суду про тимчасовий доступ до речей і документів»*) КПК України, ч. 2 ст. 179 («*Особисте зобов'язання»*) КПК України, ч. 8 ст. 182 *(«Застава»)* КПК України, п. 3 ч. 4 ст. 183 *(«Тримання під вартою»*) КПК України.

Притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка не виконала ухвалу слідчого судді за ст. 382 КК України може відбуватися виключно завдяки розширювальному тлумаченню терміну «ухвала суду» шляхом включення до його змісту значення іншого терміну – «ухвали слідчого судді». Водночас розширювальне тлумачення передбачає розповсюдження дії норми закону на аналогічні випадки, які законом не врегульовані, тобто по суті є застосуванням закону за аналогією. У свою чергу, кримінальним законодавством України передбачено, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки КК України, а застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено (частини 3, 4 ст. 3 КК України).

Свою позицію з цього приводу висловив у своєму рішенні і Конституційний Суд України у справі за конституційним зверненням громадянина Гулеватого Олександра Івановича про офіційне тлумачення частини другої статті 164

Кримінального кодексу України 1960 року (справа про службових осіб підприємств, установ та організацій): «Надавши розширювальне тлумачення положень частини другої статті 164 в редакції Указу від 12 січня 1983 року, Суд фактично застосував аналогію закону, що є неприпустимим у кримінальному праві, а відповідно до частини четвертої статті 3 Кримінального кодексу України 2001 року застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено» [5].

Постановою Касаційного кримінального суду 28 червня 2023 року у справі № 210/4031/17 визначено, що за змістом ст. 62 Конституції України під час розгляду кримінальних проваджень має суворо додержуватись принцип презумпції невинуватості, згідно з яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком [6]. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. При цьому обвинувальний вирок може бути постановлений судом лише в тому випадку, коли вина обвинуваченої особи доведена поза розумним сумнівом.

Стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що сукупність обставин, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розуміння пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, що інкримінований злочин був учинений і обвинувачений є винним у вчиненні цього злочину. Для дотримання стандарту доведення поза розумним сумнівом законодавець вимагає, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надало обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, – та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винуватою за пред`явленим обвинуваченням [7, С. 15]. Тобто, дотримуючись засад змагальності, та виконуючи свій професійний обов`язок, передбачений ст. 92 КПК, сторона обвинувачення має довести перед судом за допомогою належних, допустимих та достовірних доказів, що існує єдина версія винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, щодо якого їй пред`явлено обвинувачення [8, С 231].

Згідно з вимогами ст. 91 КПК доказуванню у кримінальному провадженні підлягає, зокрема, подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення), а також винуватість обвинуваченої особи у вчиненні кримінального правопорушення. Обов`язок доказування зазначених обставин покладається на слідчого, прокурора та, в установлених КПК випадках, – на потерпілого.

Крім того на сьогоднішній день в Єдиному державному реєстрі судових рішень містяться близько 650 вироків судів постановлених за останні п’ять років за ст. 382 КК України, які набрали законної сили (https://reyestr.court.gov.ua/). При чому приблизно 15% із цих вироків стосувалося невиконання судових рішень у кримінальних провадженнях. Варто зауважити, що із моменту воєнного нападу російської федерації на нашу країну було постановлено більше 400 вироків у кримінальних провадженнях про вказаний злочин, що свідчить про тенденцію до зростання кількості кримінальних проваджень, внесених до ЄРДР за ст. 382 КК України. Так лише у 2023 році досудове розслідування за ст. 382 КК України здійснювалося у 2065 кримінальних провадженнях, в яких 415 особам повідомлялося про підозру, а до суду з обвинувальними актами було направлено 321 провадження. Таким чином досудові розслідування через невиконання судового рішення здійснюються доволі часто. При цьому аналіз змісту вироків надає змоги встановити, що суб`єктом зазначеного кримінального правопорушення може бути лише особа, на яку законом або судовим актом покладено обов`язок по виконанню судового рішення і вона мала реальну можливість це здійснити. Крім того серед таких невиконаних судових рішень відсутні ухвали слідчих суддів.

З огляду на викладене невиконання ухвали слідчого судді не містить ознак об’єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 382 КК України, про що свідчить судова практика.

Висновки. Аналіз змісту ч. 2 ст. 110, ч. 2 ст. 369 та інших положень КПК України надав змоги встановити, що як ухвала слідчого судді, так і ухвала суду є різними судовими рішеннями. Про це, зокрема, свідчить і одночасне вживання відповідних термінів у положеннях КПК України. У разі з'ясування причин невиконання судових рішень та ініціювання настання за це юридичних наслідків, слід обов'язково враховувати, що поняття «ухвала слідчого судді» та «ухвала суду» не є тотожними, а тому притягнення особи, яка не виконала ухвалу слідчого судді, до кримінальної відповідальності за ст. 382 КК України може відбуватися виключно завдяки використанню розширювального тлумачення терміну «ухвала суду», шляхом безпідставного включення до його змісту значення іншого терміну – «ухвали слідчого судді». Водночас таке розширювальне тлумачення зумовлює застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією, що, відповідно до частини 3, 4 ст. 3 КК України, заборонено.

Крім того варто пам'ятати, що Кримінальний кодекс України було прийнято 05 квітня 2001 року, і в той час законодавець не міг припускати, що Кримінальним процесуальним кодексом України, який прийнято 13 квітня 2012 року, буде передбачатися ще й таке судове рішення, як ухвала слідчого судді.

Таким чином для сфери кримінального судочинства актуальними лишаються проблеми, пов'язані із невиконанням або зволіканням із виконанням ухвал слідчих суддів. Під час їх вирішення на практиці питання дотримання законності не завжди були в пріоритеті, а тому напрацювання ефективних способів забезпечення виконання судових рішень лишається актуальним для вчених у їх подальших розвідках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001, № 2341-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 25.11.2024).

2. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 29 квітня 2024 року, постановлена у судовій справі № 757/18022/24-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119171735 (дата звернення: 25.11.2024).

3. Ухвала Київського апеляційного суду від 01 вересня 2022 року, постановлена у справі № 757/499/21-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106139153 (дата звернення: 25.11.2024).

4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012, № 4651-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 25.11.2024).

5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Гулеватого Олександра Івановича про офіційне тлумачення частини другої статті 164 Кримінального кодексу України 1960 року (справа про службових осіб підприємств, установ та організацій), від 30 жовтня 2003 року № 18-рп/2003 // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-03#top (дата звернення: 25.11.2024).

6. Постанова Касаційного кримінального суду від 28 червня 2023 року, постановлена у справі № 210/4031/17. Верховний Суд: правові позиції: https://lpd.court.gov.ua/adjudication/31130 (дата звернення: 25.11.2024).

7. Степаненко А.С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 / А.С. Степаненко; Нац. ун-т «Одес.юрид. акад.». – Одеса, 2017. – 20 с.

8. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : Монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с.

УДК 343.35:334.722]:004.6]:351.746.1
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-15

Макаренков О. Л.,
доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник
Науково-дослідної частини Запорізького національного університету

ВЕРИФІКАЦІЯ БЕЗТОВАРНИХ ОПЕРАЦІЙ ФІКТИВНИХ ПРАВОЧИНІВ ЗА ДАНИМИ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

VERIFICATION OF NON-COMMODITY TRANSACTIONS OF FICTITIOUS CONTRACTS BASED ON DATA FROM CRIMINAL JUSTICE INFORMATION SYSTEMS

У статті досліджено верифікацію безтоварних операцій фіктивних правочинів за даними інформаційних систем органів кримінальної юстиції. Встановлено, що фіктивні правочини підприємців частина концепту «шахрайство» – відносин, де потерпілим є нація, публічний інтерес якої порушено приватними інтересами підприємців, яких вони у вигляді прибутку від завищення витрат не мали, відповідно до чинних законів держави. Управлінський нон-комплайнс фіктивних правочинів у порушенні фактичними керівниками підприємств принципу добросовісності відносно публічного інтересу та перевищенні своїх повноважень.

Наголошено, що кіберпростір зумовив для керівників підприємств як можливості приховувати порушення своїх фідуціарних обов'язків, так і робити це швидше. По суті цифровий простір створив додаткову до матеріальної правову реальність для фінансових операцій і комунікації організованої корупційної злочинності, чим ускладнив їхнє відслідковування на фоні перманентного відставання цифрових юрисдикційних спроможностей і/або корумпованості органів кримінальної юстиції і/або публічної адміністрації низки держав. Варіативність їхньої винахідливості вимагає цифрових інструментів для обробки комерційних і персональних даних підприємців правоохоронними підрозділами податкової служби.

Визначено, що потрібний для виявлення підприємницького шахрайства обсяг даних, їхня присутність та швидкість обігу у кіберпросторі мінімізували ефективність традиційних моделей обробки даних та актуалізували широке застосування цифрових інструментів, які спроможні протидіяти зазначеній загрозі та мультиплікованій нею суміжній злочинності: тероризму, війнам тощо. Методи глибокого машинного навчання, а також алгоритми і моделі інших підмножин ШІ дозволяють обробляти численні, мінливі, складні, багатовимірні дані про підприємництво та наявність у ньому ознак зазначеної злочинності, виявляти її нелінійні взаємозв'язки і передбачати подальшу логіку розвитку. Робота інформаційних систем з перемінними відомостями про наявні персонал, сировину, склади, обладнання, транспорт та його логістичні маршрути, виробничі приміщення, релевантні товарам види економічної діяльності та інші дані підприємств перетворює їх на величини, про які кількісно і якісно відомо достеменно усе, змінними залишаються тільки щоденні оновлення цих величин, за наслідками обробки програмним забезпечення нових даних, зокрема й великих обсягів звітності, повідомлень та інших текстів, а також за усі періоди економічної активності підприємства і його контрагентів.

Ключові слова: *безтоварні операції, дані, комплайнс, підприємець, податкова служба, фіктивний правочин, фінанси, шахрайство.*

The article reveals the verification of non-commodity transactions of fictitious contracts using data from the information systems of criminal justice authorities. It is established that fictitious contracts in entrepreneurship are part of the concept of "fraud" – relationships where the victim is the nation, whose public interest is violated by the private interests of entrepreneurs. Managerial non-compliance of fictitious contracts involves violations by actual enterprise managers of the principle of good faith concerning public interest and exceeding their authority.

It is emphasized that cyberspace has provided business leaders both with the opportunity to conceal breaches of their fiduciary duties and to do so more swiftly. Essentially, the digital space has created an additional legal reality for financial operations and communications of organized corrupt criminality, complicating their tracking due to the permanent lag in digital jurisdictional capabilities and/or corruption in criminal justice agencies and/or public administration in some countries. The variability in their ingenuity necessitates the use of digital tools for processing data of entrepreneurs by law enforcement units of the tax service.

© Макаренков О. Л., 2024

It is determined that the volume of data necessary for detecting entrepreneurial fraud, their presence, and the speed of circulation in cyberspace have minimized the effectiveness of traditional data processing models and highlighted the widespread use of digital tools capable of countering this threat and its associated crimes: human trafficking, terrorism etc. Large language models and other deep machine learning methods, as well as algorithms and models from other subsets of AI, allow for the processing of numerous, changing, complex, multidimensional data about entrepreneurship and the presence of signs of the specified criminality, detecting its nonlinear relationships, and predicting its future development. The operation of information systems with variable data about available personnel, raw materials, warehouses, equipment, transport and its logistics routes, production facilities, relevant types of economic activities related to goods, and other enterprise data transforms them into quantities about which everything is known both qualitatively and quantitatively. The only variable remains the daily updates of these quantities as a result of software processing of new data, including large volumes of reports, as well as all periods of economic activity of the enterprise.

It is concluded that collectively, information and communication systems, provided they prevent leaks of confidential data due to software code flaws, enhance the capabilities of tax authorities to neutralize fictitious contracts of entrepreneurs and their predictability for other crimes detrimental to national security. The source of data on money and other assets should be income declarations of entrepreneurs and anyone else whose assets were involved in the execution of a fictitious contract. Other financial sanctions for fictitious contracts of entrepreneurs aim to compensate for the losses caused by the concealment of profits by entrepreneurs, which were detrimental to educational, healthcare, digital, and other social infrastructure.

Key words: *non-commodity transactions, data, compliance, entrepreneur, tax service, fictitious contract, finance, fraud.*

Постановка проблеми. Фіктивні правочини (вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином) популярний вид порушень публічного інтересу у комерційних та інших цивільних майнових відносинах. Поряд з ними сторонами вчиняються удавані правочини для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили. В практиках обох видів охороною публічного інтересу займаються податкові й митні органи. Камеральні (без будь-якого розпорядження про перевірку, в межах рутинної роботи, що передбачає аналіз, порівняння та інші способами вивчення наявних звітних даних підприємців), документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки вірності обліку бухгалтерами господарських операцій залишаються найбільш ефективними методами цих органів. Водночас інколи публічний інтерес вбачається податковими органами за межами його обсягу, тобто вже безпосередньо у приватному інтересі, де їхня юрисдикція не існує. Причина і/або мотив такого помилкового визначення є корупційними, догматичними, інфантильними і/або іншого роду викривленням правової реальності.

Будь-який інструмент права в антикорупційному ландшафті телеологічно призначений однозначно. Однак в умовах глибинної корупції функціонал антикорупційного інституту під сумнівом. Його дисфункція криється там, де досвідчений корупціонер вже використовує його у власних інтересах, але у складнішій схемі корупційно викривлених відносин. Наприклад, наглядова рада (ревізійної комісії), яка призначена для контролю органу управління організацією, стає інструментом збору грошей і/або інших ресурсів від менеджерів. Ключова умова роботи такої схеми у тому, щоб до складу наглядового органу увійшла близька особа корупціонера (друг, давній товариш по корупції тощо). Інший приклад: не можна одній особі перебувати на посаді керівника двох підприємств, які беруть участь у конкурсних торгах публічних закупівель, інакше виникає конфлікт інтересів і конкурс за визначенням не виникає. Корупціонери змінюють керівника одного з таких підприємств на формально іншого, тоді формально корупції не виникає, але по суті і змісту вона зберігається.

Мета статті – розкрити верифікацію безтоварних операцій фіктивних правочинів за даними інформаційних систем органів кримінальної юстиції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження порушеної у цій роботі проблеми розглянуті вченими-юристами в межах різних правничих наук, а також фахівцями з програмування, економіки, менеджменту та суміжних наук, як у національній, так й у зарубіжній науковій доктринах. Так, Белмонт Д. дослідив управління ризиком контрагента в нестабільній фінансовій системі; Владімірова Н. – реформування державного фінансового контролю

в контексті забезпечення фінансової безпеки суб'єктів господарювання; Войтович І. – кримінологічні засади протидії корупції у сфері воєнної безпеки; Дом Р., Кастерс А., Девенпорт С., Прічард В. – інновації в податковій звітності; Коновалова І. – запобігання шахрайству у сфері електронної торгівлі; Кругман П. – причини економічних депресій та криз; Шапер Т., Вебер П. – шахрайство у малому бізнесі; Ройзен Е., Стаутхуйсен К. – роль імітації системи управлінського контролю в ланцюгах постачання; Торглер Б. – податкову звітність і податкову мораль; Фільо М. – фіскальні інститути мінімізації податкових втрат; Фрагомені М., Контадор С., Мітідіеро К., Сатіро В. – склад зв'язків між підприємствами, що діють у мережі бізнесу; та ін. Водночас низка питань залишилася неповно розкритими, що актуалізувало розробки заявленої теми дослідження.

Основний зміст роботи. Усі ілюстрації корупції означають межу антикорупційної інфраструктури, яка задається намірами самого населення, головним чином тих, хто концертує політичну і/або економічну владу. Адже зрозуміло, що система контролю кожного над кожним не безмежна. Як правило вона дво- чи трирівнева: внутрішній контроль в організації і зовнішній контроль (аудиторів, ієрархічно вищої адміністрації тощо) над організацією, зокрема її фінансами. Зокрема «безтоварні чи безгрошові операції … повинні бути виявленні при проведенні внутрішнього контролю та/чи аудиту» [1, с. 142]. «Перевірена фінансова звітність, високі кредитні рейтинги, історія дотримання нормативних вимог і наявність внутрішнього контролю не роблять кредитний ризик контрагента більш прозорим і не дають інвесторам своєчасних попереджень. У випадках службових зловживань або порушень фідуціарних обов'язків (fiduciary duty) нормативні акти та внутрішній контроль виявляються недостатніми для захисту інвесторів від збитків… Важлива оцінка здатності менеджерів керувати ризиком контрагента … це не є тривіальним завданням через складність відносин із контрагентами, документації, яка їх регулює, і систем, необхідних для вимірювання та відстеження ризиків» [2, с. 15]. Третій рівень це спеціалізовані антикорупційні органи різного масштабу від агенції до судів. «Сталість реформ вимагає, щоб вони ґрунтувалися на тривалих політичних та адміністративних удосконаленнях» [3, с. 302]. Якщо бажання керуватися власними чеснотами заради публічного інтересу у політиків і підприємців немає, то жодна складність і масштаб антикорупційної інфраструктури проблему не вирішують. Навпаки, оскільки корупція триває, то частина цієї інфраструктури втягується у неї. У цих зв'язках підприємці ухиляються від податків, нарощуючи собі витрати за рахунок фіктивних угод з безтоварними операціями. Роблять вони це вільно за рахунок можливостей корупційно зацікавити податківців, службовців національної безпеки та інших.

Високий рівень корупції корелює із запереченням соціальної норми про обов'язок сплачувати податки, хоча, наприклад, релігійність має значний позитивний вплив на податкову мораль. Країни з більшою корупцією мають вищу частку неофіційної економіки. Корупція загалом підриває податкову мораль громадян, які розчаровуються. Крім того, серед податкових адміністраторів може виникнути ефект витіснення моралі, коли є велика кількість корумпованих колег. Платники податків почуватимуться ошуканими, якщо будуть вірити, що корупція широко поширена, а їхній податковий тягар витрачається неналежним чином. Корумпована бюрократія надаватиме послуги не найефективнішим виробникам, а виробнику, який пропонує більші хабарі. Таким чином, корупція знижує ефективність розподілу коштів і створює затримки в транзакціях для отримання додаткових платежів [4, с. 113, 125, 138]. З власної юридичної практики ілюстрації протидії помилкам податкової (митної) служби полягали у спростуваннях тверджень податківців про «фінансову допомогу», які вони вбачали у передплатах за договорами поставки. Низка прикладів стосувалася спорів про безтоварність операцій і фіктивність правочинів. У таких справах підприємці навіть від власних юристів приховують справжність чи фіктивність правочинів, хоча регулярність цих спорів і добра обізнаність юристів з усією композицією «комплайнс-менеджменту» підприємницьких структур з часом вже й не потребувала щирості від підприємців, оскільки істина ставала достеменно зрозуміла тим, хто забез-

печував юридичне супроводження такого роду підприємницької діяльності. Пізнавальним був випадок 2011 року. Митники склали два документи з назвою, яка, як і в цілому податкові законодавчі норми в Україні, не вирізнялася браком плеоназму, «податкові повідомлення-рішення»: одне про нарахування ПДВ й друге про штраф за його несплату. За строками вони вклалися у 3 роки від моменту, коли ними було ухвалено рішення про розмитнення товару за «0» ПДВ і тим самим підтверджено, що імпортер виконав усі визначені у законах зобов'язання. Товар являв собою розібраний млин, який виготовило Alapala Makina Gıda San. ve Tic. A.Ş. (İstanbul, Türkiye). Якщо на момент розмитнення у 2008 р. митники визначили цей товар як млин, то вже у 2011 р. вони класифікували частини млину як окремі механізми, що можуть незалежно функціонувати поза єдиної системи млина. Дійсно, з цим важко не погодитись, адже циліндричні сталеві корпуси можна використати як музичний інструмент, конусні ємності – для збору дощової води тощо. Перемога позивача в обох справах означала покриття з публічного бюджету витрат на цей процес.

Субінститути фіктивних, удаваних та інших обманних правочинів онтологічно феномен кримінального права у цивільних відносинах. Це частина його підгалузі «шахрайства», де основний мотив злочинця заволодіти матеріальними благами інших в оманний спосіб. «Шахрайство – ситуація, коли жертва виникає внаслідок дії на неї тих чи інших форм введення в оману та оманливої поведінки; …домовленість, пропозиція чи інша діяльність, яка так чи інакше має сумнівну цінність або репутацію; … хитрість або трюк, пов'язаний із довірою, а також засіб отримати (щось) від когось правдоподібним обманом; … акт переконання, заснований на спотворенні… помилка – лідерська або оманлива бізнес-практика, коли ви отримуєте небажаний або незапрошений контакт і даються фальшиві обіцянки… Шахрайство може приймати різноманітні форми» [5, с. 334-335, 353]. Варіативність деталей способу вчинення і предмету посягання шахрая зумовлює різновиди злочинів, їхні композиції в межах субінститутів (хабарництва, реального конфлікту інтересів тощо) та інститутів кримінального права (корупції, обманних нікчемних правочинів).

Верховний Суд визначив, що відображена у фіктивному правочині воля сторін тільки імітується і не підтверджується правовою реальністю, де виражена їхня справжня воля і наміри, які приховуються. Відповідно, вчиняючи цей правочин, сторони знають заздалегідь, що він не буде виконаний і не матиме відображених у ньому правових наслідків, окрім публічно-правових податкових, які випливають з такого правочину, адже нація, в особі податкової служби та інших уповноважених органів публічної влади, введена в оману щодо фактичних обставин правочину і дійсних намірів учасників (постанови від 18.07.2018 у справі № 750/2728/16-ц; від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц). Безтоварні операції дивергентна ознака фіктивного правочину підприємців.

Свідченням безтоварності / нереальності операцій фіктивних правочинів є: відсутність у постачальників фізичних (зокрема, земельних ділянок сільськогосподарського призначення достатньої площі для вирощування продуктів в обсягах постачання), технічних, технологічних умов, кваліфікованого персоналу, об'єктивно необхідних для постачання насіння соняшника на адресу платника; відсутність у перевізників, зазначених у товарнотранспортних накладних, найманих працівників та транспортних засобів для здійснення перевезень; дефекти змісту первинних документів, виписаних на оформлення господарських операцій; відсутність реального (законного) джерела походження насіння, щодо постачання та перевезення якого складені документи (відсутнє дійсне формування цього активу). Сертифікати якості (відповідності) не є первинними документами щодо господарської операції з придбання (постачання). Усі ці факти унеможливлюють перевірку ланцюга постачання від контрагентів безпосередньо до платника.

Й навпаки сукупно з іншими доказами реальність / товарність комерційних правочинів підтверджується господарськими договорами (купівлі-продажу, поставки, перевезення, складського зберігання та інші) і додатками до них (специфікаціями, актами здачі-прийняття робіт / послуг тощо), складськими квитанціями, товарно-транспортними накладними, видатковими накладними, подат-

ковими накладними, платіжними дорученнями та іншими достовірними первинними бухгалтерськими документами, складеними на господарські операції, що вчинені у межах цих договорів та на підставі яких було сформовано дані бухгалтерського та податкового обліку платника, відповідно до чинних законів. Доведення недостовірності будь-якого з цих документів; обізнаності платника щодо недостовірності даних про постачальників товарів в первинних документах, на підставі яких було сформовано показники податкового обліку сум доходу та податкового кредиту, і/або відсутності реального джерела походження товару покладається на контролюючий орган. При цьому його посилання на відомості про третіх осіб, з якими платник податків не мав договірних відносин та за діяльність яких не несе жодної відповідальності є неналежними доказами (постанови КАС ВС від 05.05.2023 року у справі № 160/15514/20; від 16.02.2023 року у справі № 804/27/17) [6, с. 23, 28].

Фіктивні зовнішньоекономічні операції, фальсифікація документів, виписування фіктивних накладних, використання неіснуючих іноземних партнерів, реалізація товарно-матеріальних цінностей за цінами, нижчими від вартості придбання, безтоварні операції призводять до незаконного відшкодування ПДВ і, як наслідок, значних втрат державного бюджету [7, с. 43]. Негайного реагування з боку державних інституцій потребують тіньовий сектор економіки, який живиться фіктивними фірмами, використанням підставних осіб, проведенням безтоварних операцій [8, с. 226]. Основне функціональне навантаження елімінації загроз економічним інтересам нації виконують фіскали (митники, податківці), аудитори та, беручи до уваги масштаб, органи економічної і національної безпеки (далі усі органи з цим функціоналом – органи податкової служби / безпеки). Ономастичні номінації для органів такого функціоналу виключно технічні несуттєві питання. Це можуть бути багаторазові змінені назви «органів доходів і зборів», «податкової служби», «фіскальної служби», «ревізорів», «аудиторів» тощо. Організаційно так само не принципово, що це «бюро», «поліція», «міліція», «філерська служба», «департамент», «детективи» тощо. Заяви топ-менеджменту країни про ліквідацію таких органів виключно шкодять правопорядку, законності, верховенству права, адже функціонально орган залишається, змінюється тільки назва, інколи, але завжди частково, змінюється штат, форма одягу і автомобілі для працівників цих органів, розпізнавальні знаки, гасла, привітання. Фокус уваги на такого роду технічних питаннях, а не на функціональному призначенні і організаційній функціональності, злочинна диверсія, яка жодним чином не вирішує проблему втрат надходжень до публічних фондів від злочинних афер підприємців. Наприклад, далека від юридично влучної назва «Бюро економічної безпеки України», завдання якого протидіяти правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави, за ч. 1 ст. 1 Закону України (далі – ЗУ) «Про Бюро економічної безпеки України» від 28.01.2021 № 1150-IX. Ще менше розуміння гарантує відсутність як у цьому законі, так й в ЗУ «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII чи будь-якому іншому законі визначення поняття «економічна безпека». Яким чином Бюро визначає себе у цьому понятті й що входить до обсягу поняття «функціонування економіки держави», а також місце у цьому цифрового програмного середовища, де «Широкі цифрові навички повинні побудувати суспільство, яке може виявляти дезінформацію та спроби шахрайства …» (аб. 4 п. 3.1) [9]. Наразі зміст такого безпекового функціоналу швидше за все не більше ніж «Бюро протидії економічним злочинам». Відсутність юридично формалізованого предмету діяльності «Бюро економічної безпеки України» виключає можливості створення юридичних алгоритмів протидії фіктивним, удаваним, та іншим шахрайським злочинам, які можна було б відобразити у програмних кодах комп'ютерних програм верифікації і недопущення цих злочинів, невідворотного покарання за них. Описані дефекти законів особливо шкодять нації в умовах надшвидких процесів «цифрової економіки, що характеризується впровадженням інновацій та інформаційно-комунікаційних технологій в комерційну діяльність – апаратного і програмного забезпечення, телекомунікацій, Інтернету, мобільних й сенсорних мереж, безпілотних транспортних засобів, 3D-друку, передової робототехніки,

нанотехнологій, біотехнологій, штучного інтелекту та ін.» [10, с. 37, 38]. За економічну безпеку також відповідає антимонопольний комітет і публічна адміністрація – органи з економічного, агропромислового розвитку та фінансів. Перші два у жорсткому протиріччі з останнім. Завданням Міністерства економіки є максимізація підприємництва, приваблення інновацій та інвестицій у країну. Іншими словами воно піклується про тепличні умови для підприємців. Водночас Міністерство фінансів зі своїми податківцями переймається тільки тим, щоб стягнути побільше податків (зборів) з усіх цих підприємців.

Робота органів публічної влади з верифікації фіктивних правочинів являє собою «правоохоронний комплайнс», зокрема й у співпраці з міжнародними партнерами. За період з 01.09.2023 р. до 03.09.2024 р. в Україні створено 21 нову спільну слідчу групу (joint investigative teams) з іноземними державами, у тому числі 15 з державами-членами ЄС [11, с. 46]. Обсяг даних, якими пронизано правопорушення безтоварних фіктивних правочинів експоненційно зростає й мультиплікується у кіберпросторі. Темпорально охоплення даних не обмежено, чим за більш тривалий строк здійснюється аналіз, тим вище вірогідність відслідкувати корупційні викривлення, які засновані на майнових, родинних, дружніх і тому подібних зв'язках людей. Відповідно ефективна протидія правопорушенням у сфері господарської діяльності на рівні забезпечення економічних інтересів нації у складі її національної безпеки, нині детермінована повсюдним використанням машинного навчання (machine learning), глибокого навчання (deep learning), великих мовних моделей (large language model) та інших підмножин ШІ. Серед таких цифрових новаторів перші, як правило, підприємницькі структури, які, наприклад, досягають «ефективності управління міжфірмовими відносинами за рахунок використання належних систем управлінського контролю (MCS – management control systems) та економіки транзакційних витрат (TCE – transaction cost economics)» [12, с. 22].

Обсяг охоплених даних наявних державних реєстрів корелює з масштабом програм, які використовують податківці для виявлення фіктивних правочинів. Майже завжди така робота матиме правозахисний, але не правоохоронний ефект, оскільки відбуватиметься вона вже після вчинення фіктивних угод підприємцями, що не дозволяє попереджати ці правопорушення. Відомості про це у наявних реєстрах даних відсутні і бути не можуть. Вони отримуються зі звітної документації підприємств. Вочевидь, що безтоварні фіктивні правочини стають джерелом незаконного збагачення підприємців, але контроль за джерелами їхнього збагачення складніший, ніж комплайнс доходів з витратами у працівників органів публічної влади. На відміну від них, у підприємців домінуючий мотив примноження власного прибутку. Складнощі у верифікації різних типів формальних і/або фактичних господарських операцій, які призвели до примноження прибутку підприємства і його власників. Фокус уваги системи правових норм та їхнього вмілого застосування саме на тому, щоб таке збагачення не відбувалося за рахунок публічного інтересу, шляхом порушення чинного законодавства тощо. Обман підприємців фіскали встановлюють у нон-комплайнсі фіктивного правочину з «трансакційними витратами (transaction costs) на пошук товарів, налагодження комерційних зв'язків та укладення договору, моніторинг витрат на виконання договору» [13, с. 99]. Серед методів виявлення шахрайства підприємців, окрім дієвого примусу, актуальними залишаються стимули, щоб «допомогти платникам податків отримати можливість взаємодіяти та вести переговори з державою, тим самим підвищуючи ймовірність того, що оподаткування вийде за межі примусу та сприятиме зміцненню суспільного договору й ширшому добробуту» [3, с. 303].

Єдина корисна база даних, що сприяє профілактичні роботі з протидії фіктивним угодам, у реєстрі судових рішень, де вже було зафіксовано факти участі підприємців у цих угодах. Ці дані не дозволяють напевно стверджувати, що таким підприємцям іманентно брати участь у фіктивних угодах для власного збагачення. Водночас такого роду факти цілком достатні підстави для формування оперативної певності і правоохоронної пильності, позбавлення хибних ілюзій і контпродуктивних припущень у слідчих податкової служби відносно природи зазначених підприємців. У націях з епічни-

ми масштабами, складністю і конфігурацією корупційних відносин такі слідчі долучаються до шахрайських схем підприємців: за неправомірну вигоду попереджають їх про обушки, діляться оперативною інформацією і таємницею слідства, допомагають уникати відповідальності за фіктивні правочини тощо.

Безтоварні та інші фіктивні правочини є формою ухилення від сплати податків, ознакою тіньової економіки та викривлення чесної економічної конкуренції, суміжних для корупції явищ, що виключають соціальне забезпечення, інновації, цифровий формат інформаційних систем, конкурентоспроможність на світових ринках та економічний прогрес. Одержимість цими формами перверсії підприємництва зумовлює економічні зв'язки тільки з націями, які відтворюють аналогічний рівень економічних правопорушень і перманентно відстають від інноваційних економік, заснованих не режимі верховенства права. «Існує сильна статистична кореляція між інтенсивністю соціально-економічних зв'язків і ступенем конкурентоспроможності компаній» [13, с. 107]. Наприклад, такі практики десятки років виправдовувалися політиками і підприємцями в Україні для власної самопоблажливості, інерції і мінімального напруження, яких вимагали співробітництво з корумпованими країнами колишнього СРСР й іншими подібними економічними середовищами, замість здорових інноваційних амбіцій, спрямованих на висококапіталізовані конкурентні ринки ЄС, США, Японії, Сінгапуру тощо. У якості фінансової відповідальності від таких підприємців законодавчо має вимагатися: 1) доплата їхнім працівникам до посадового окладу у розмірі 10% за кожне судове рішення, яким встановлено факт участі у фіктивному правочині; 2) доплата за медичні послуги для такого підприємця та членів його сім'ї у розмірі 10% від ціни таких послуг; 2) щомісячний збір у розмірі 10% від ціни фіктивної угоди до фонду цифровізації роботи органів кримінальної юстиції впродовж 1-5 років. Усі ці санкції визначаються у резолютивній частині рішення суду, яким угоду підприємців визнано фіктивною, що посилить превентивну функцію права відносно «цих приємних історій, що були підкріплені бухгалтерським шахрайством» [14, с. 131].

Вищезазначене також серед пріоритетів ЄС у сфері злочинності: 1) виявлення та знищення злочинних мереж високого ризику, що діють в ЄС, таких як мафіозні, етнічні та сімейні організації та інші структуровані мережі, а також осіб, які відіграють важливу роль у цих мережах, з особливим наголосом щодо тих злочинних мереж, які підривають верховенство права шляхом використання корупції, тих, хто вчиняє акти насильства, включаючи залякування, і використовує вогнепальну зброю для просування своїх злочинних цілей і тих, хто відмиває свої злочинні доходи через паралельну підпільну фінансову систему (п. 1); 2) боротьба зі злочинними мережами та особами-злочинцями, які залучені до злочинних фінансів і відмивання грошей, а також сприяння поверненню активів з огляду на ефективну конфіскацію злочинних прибутків, зокрема шляхом підтримки автоматичного запуску фінансових розслідувань, розвитку культури повернення активів шляхом навчання та обміну фінансовою інформацією, орієнтуючись на синдикати з відмивання грошей, які пропонують послуги з відмивання грошей (включаючи гроші мули та відмивання грошей на основі торгівлі) і ті злочинні мережі, які широко використовують нові методи для відмивання доходів (пп. е) п. 7) [15].

Висновки. Отже, угоди підприємців з безтоварними операціями є різновидом фіктивних правочинів і шахрайства, де потерпілим стає нація, публічний інтерес якої порушено приватними інтересами підприємців. Зміст порушення у тому, що підприємці, відповідно до чинних вимог законів держави, не тільки не мали права на свій приватний інтерес у вигляді отримання відшкодування з державного бюджету ПДВ та несплати податків на прибуток, але й природно не могли його мати, оскільки переслідували його через викривлення природного права, вираженого у формально визначеній законами держави правовій реальності. Управлінський нонкомплайнс безтоварних фіктивних правочинів у порушенні фактичними керівниками підприємств (реально відповідальними за управління) принципу добросовісності відносно публічного інтересу та перевищенні повноважень.

Кіберпростір зумовив для керівників підприємств як можливості приховувати порушення своїх фідуціарних обов'язків, так і робити це швидше. По суті цифровий простір створив додаткову до матеріальної правову реальність для фінансових операцій і комунікації організованої корупційної злочинності, чим ускладнив їхнє відслідковування на фоні перманентного відставання цифрових юрисдикційних спроможностей і/або корумпованості органів кримінальної юстиції і/або публічної адміністрації низки держав. Варіативність їхньої винахідливості вимагає обробки комерційних і персональних даних підприємців правоохоронними підрозділами податкової служби. Окрім відомостей державних реєстрів, визначенню безтоварності фіктивних правочинів допомагає аналіз системи електронного обміну даними підприємців (electronic data interchanged), інформації з крипторинків, дарктнету та інших джерел релевантних предмету розслідування відомостей.

Потрібний для виявлення підприємницького шахрайства обсяг даних, їхня присутність та швидкість обігу у кіберпросторі мінімізували ефективність традиційних моделей обробки даних (з паперових носіїв, зі свідчень, державних реєстрів тощо) та актуалізували широке застосування цифрових інструментів, які спроможні протидіяти зазначеній загрозі та мультиплікованій нею суміжній злочинності: насильств над людьми, тероризму, війнам, диверсіям, шпигунству та іншим формам зради національних інтересів. Великі мовні моделі та інші методи глибокого машинного навчання, а також алгоритми і моделі інших підмножин ШІ дозволяють обробляти численні, мінливі, складні, багатовимірні дані про підприємництво та наявність у ньому ознак зазначеної злочинності, виявляти її нелінійні взаємозв'язки і передбачати подальшу логіку розвитку. Робота інформаційних систем з перемінними відомостями про наявні персонал, сировину, склади, обладнання, транспорт та його логістичні маршрути, виробничі приміщення, релевантні товарам (роботам, послугам) види економічної діяльності та інші дані підприємств перетворює їх на величини, про які кількісно і якісно відомо достеменно усе, змінними залишаються тільки щоденні оновлення цих величин, за наслідками обробки програмним забезпечення нових даних, зокрема й великих обсягів звітності, повідомлень та інших текстів, а також за усі періоди економічної активності підприємства і його контрагентів. Сукупно інформаційно-комунікаційні системи, за умови попередження витоку з них конфіденційних даних внаслідок вад програмних кодів, нарощують спроможності податківців з нейтралізації фіктивних правочинів підприємців, їхньої предикативності для інших злочинів.

Джерелом даних про гроші та інше майно мають стати декларації про доходи підприємців й будь-кого іншого, якщо його майно залучалося для здійснення фіктивного правочину. Фінансова відповідальність за неподання такої декларації у періоди після винесення судом рішення по такого роду справі має дорівнювати вартості цього майна. Інші фінансові санкції за фіктивні правочини підприємців спрямовані на компенсацію втрат від приховування підприємцем своїх прибутків, які були завдані освітній, медичній, дорожній, цифровій та іншій соціальній інфраструктурі, політиці інновацій і сталого економічного розвитку внаслідок відсутності надходжень до публічних фондів від оподаткування таких прибутків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Владімірова Н. П. Реформування державного фінансового контролю в контексті забезпечення фінансової безпеки суб'єктів господарювання. Дис. к.е.н. спец. 08.00.08. ХНЕУ ім. С. Кузнеця. Харків. 2017. 324 с.

2. Belmont D. Managing Counterparty Risk in an Unstable Financial System. Commonfund Institute. 2012. 20 p. URL: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED559302.pdf

3. Dom R., Custers A., Davenport S., Prichard W. Innovations in Tax Compliance: Building Trust, Navigating Politics, and Tailoring Reform. Washington: World Bank. 2022. 306 p.

4. Torgler B. Tax Compliance and Tax Morale: A Theoretical and Empirical Analysis. Cheltenham: EE Publishing Ltd. 2007. 317 p.

5. Schaper, T. M., Weber, P. Understanding small business scams. Journal of Enterprising Culture. 2012. Vol. 20. No. 3. P. 333–356. doi:10.1142/S0218495812500148

6. Щодо оцінки реальності господарських операцій: огляд судової практики КАС у складі ВС. вересень 2018 р. – червень 2023 р. 34 с. URL: supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Ohliad_otsinka_realnosti_KAS.pdf

7. Фільо М. М. Фіскальні інститути мінімізації податкових втрат. Дис. к. е. н. за спец. 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит». ТНЕУ. Тернопіль. 2017. 287 с.

8. Войтович І. І. Кримінологічні засади протидії корупції у сфері воєнної безпеки. Дис. докт. юрид. наук за спец. 12.00.08. ДДУВС. Київ. 2021. 394 с.

9. 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade. Communication from the Commission to the EU parliament, the Council, the EUES Committee and the Committee of the regions. 09.03.2021. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0118

10. Коновалова І. О. Запобігання шахрайству у сфері електронної торгівлі. Дис. докт. філос. спец. 081 «Право». НЮУ ім. Я. Мудрого. Харків. 2023. 220 с.

11. Ukraine 2024 Report. Communication on EU enlargement policy: Commission staff working document. 30.10.2024. SWD (2024) 699. 105 p. URL: neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/2024-communication-eu-enlargement-policy_en

12. Reusen E., Stouthuysen K. Misaligned control: The role of management control system imitation in supply chains. Accounting, Organizations and Society. 2017. Vol. 61. P. 22-35. doi.org/10.1016/j.aos.2017.08.001

13. Fragomeni M. A., Contador J. S., Mitidiero M. C., Satyro W. C. Composto dos vínculos entre empresas que atuam em rede de negócio. Internext. 2024. Vol.19. n. 2. P. 96-115. doi.org/10.18568/internext.v19i2.775

14. Krugman P. R. The return of depression economics and the crisis of 2008. New York: W. W. Norton & Company, Inc. 2009. 224 p.

15. On setting the EU's priorities for the fight against serious and organised crime for EMPACT 2022-2025: Council conclusions. 09.03.2023. no. 7101/23. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7101-2023-INIT/en/pdf

УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-16

Тарасюк С. М.,
доктор філософії, доцент кафедри кримінального права і процесу
Національного авіаційного університету

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: КЛАСИФІКАЦІЙНІ ПІДХОДИ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

ENSURING HUMAN RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: CLASSIFICATION APPROACHES AND CURRENT CHALLENGES

Стаття присвячена комплексному дослідженню сутності та класифікації прав і свобод людини, а також аналізу специфіки їх забезпечення в кримінальному процесуальному законодавстві України. У контексті євроінтеграційних процесів підкреслено важливість наукового переосмислення традиційних підходів до розуміння прав людини та необхідність їх адаптації до міжнародних правових стандартів. Зазначено, що права людини є не лише юридичною категорією, але й багатогранним соціально-філософським феноменом, що визначає базові умови життєдіяльності людей і гарантує їх захист від свавільного втручання з боку державних органів та інших суб'єктів владних повноважень. Розглянуто роль держави як суб'єкта, відповідального за їх захист, повагу та належне гарантування. Права людини в кримінальному процесі визначені як основні процесуальні гарантії, що мають на меті забезпечення правопорядку та захист прав учасників кримінального провадження, включаючи підозрюваних, обвинувачених та потерпілих. Акцентовано увагу на необхідності розширення класифікації прав людини, включаючи процесуальні та цифрові права, а також права, пов'язані з сучасними глобальними викликами, такими як біоетика, кібербезпека. Також детально розглянуто два суперечливі підходи щодо класифікації прав: традиційний, який сприяє глибшому осмисленню природи прав і свобод, та альтернативний, що критикує надмірну диференціацію прав і вважає її недоцільною. Підкреслено необхідність забезпечення балансу між правами особи і суспільними інтересами, що є особливо важливим для формування ефективної політики захисту прав людини. Акцентовано увагу на більш глибшому розумінню взаємозв'язків між правами людини, їхньою реалізацією та забезпеченням захисту в кримінальному провадженні, а також необхідності формуванню підходів щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства у відповідності до міжнародних стандартів прав людини.

Ключові слова: *права та свободи людини, класифікація прав, кримінальне провадження, органи досудового розслідування, учасники кримінального провадження.*

The article is dedicated to a comprehensive study of the nature and classification of human rights and freedoms, as well as to the analysis of the specifics of their ensuring in the criminal procedure legislation of Ukraine. In the context of European integration processes, the author emphasises the importance of scientific rethinking of traditional approaches to understanding human rights and the need to adapt them to international legal standards. The author notes that human rights are not only a legal category, but also a multifaceted socio-philosophical phenomenon which determines the basic conditions of human life and guarantees their protection from arbitrary interference by public authorities and other subjects of power. The author considers the role of the State as an entity responsible for their protection, respect and proper guarantee. Human rights in criminal proceedings are defined as the main procedural guarantees aimed at ensuring law and order and protecting the rights of participants to criminal proceedings, including suspects, accused persons and victims. Attention is focused on the need to expand the classification of human rights, including procedural and digital rights, as well as rights related to modern global challenges, such as bioethics and cybersecurity. The author also examines in detail two controversial approaches to the classification of rights: the traditional one, which contributes to a deeper understanding of the nature of rights and freedoms, and the alternative one, which criticises excessive differentiation of rights and considers it inappropriate. The author emphasises the need to ensure a balance between individual rights and public interests, which is particularly important for the development of an effective human rights protection policy. Attention is focused on a deeper understanding of the relationship between human rights, their implementation and protection in criminal proceedings, as well as the need to develop approaches to improving criminal procedure legislation in accordance with international human rights standards.

Key words: *human rights and freedoms, classification of rights, criminal proceedings, pre-trial investigation authorities, participants of criminal proceedings.*

© Тарасюк С. М., 2024

Постановка проблеми. Утвердження пріоритету прав та свобод людини є основою розвитку України як держави. Їх проголошення, а також практичне забезпечення створює підґрунтя для гідного існування кожної людини, сприяє взаємоповазі та встановленню конструктивних відносин між людиною й державою. Права та свободи людини виступають гарантом захисту від свавільного втручання з боку держави, визначають межі допустимого впливу держави на суспільні процеси та слугують основним засобом протидії безпідставному обмеженню прав. Фактично права та свободи людини інтегровані в суспільні відносини, є нормативною основою для регулювання зв'язків між особами, координації їхньої діяльності, попередження конфліктів і суперечностей. Вони нормативно визначають ті засади та механізми життєдіяльності, які є критично важливими для гармонійного функціонування людини, суспільства та держави, формуючи підґрунтя для правопорядку і соціальної стабільності.

Разом з тим, сучасні виклики, зокрема процеси євроінтеграції та адаптація національного законодавства до міжнародних стандартів, вимагають переосмислення підходів до розуміння прав та свобод людини, їх класифікації, а також до забезпечення цих прав у контексті кримінального провадження. Це зумовлює необхідність подальших наукових досліджень з цих питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні зазначені питання вивчали З. В. Бакула, В.С. Бліхар, І. П. Варава, Н. А. Загребельна, Т. В. Каменчук, Ю. С. Кононенко, А. М. Кучук, О. М. Макеєва, А. О. Осауленко, О. В. Прієшкіна, А. О. Рябошапченко та ін. Разом з тим дослідження національного законодавства, літературних джерел дозволяє стверджувати, що сучасний етап правового регулювання прав та свобод людини, їх класифікації, визначення меж допустимого впливу державних інститутів на суспільні процеси вимагає якісно нових підходів щодо їх розуміння.

Мета статті полягає в дослідженні сутності та класифікації прав та свобод людини, виокремленні особливостей чинного кримінального процесуального законодавства України щодо їх забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Права та свободи людини є як юридичним, так і соціально-філософським феноменом, який охоплює різноманітні аспекти людської життєдіяльності. З одного боку, права та свободи людини можна тлумачити як природні можливості особи, а з іншого – як правові гарантії, закріплені в Конституції та інших нормативних актах. Багатогранність підходів до розуміння прав людини зумовлена тим, що вони одночасно є і юридично закріпленими, і такими, що походять від самої природи людини, а також виконують функцію забезпечення захисту від зловживань владою.

Суб'єктом, який наділений першочерговим зобов'язанням поважати, захищати, гарантувати права і свободи людини, є держава. Виконання цих зобов'язань є основоположним для забезпечення належного правопорядку та правової стабільності, а також є запорукою демократичного розвитку суспільства.

Повага до прав і свобод людини виявляється у тому, що держава та її органи повинні утриматися від застосування будь-яких заходів неправомірного втручання в реалізацію прав особи. Передусім таке твердження означає, що держава має забезпечити невтручання в права людини, окрім випадків, передбачених законодавством, і лише за умов виправдання цих дій та забезпечення необхідного захисту суспільних інтересів чи національної безпеки. Владні суб'єкти зобов'язані уникати дій, що можуть негативно вплинути на реалізацію людиною своїх прав і свобод.

Захист прав і свобод людини передбачає виконання державою активних дій, які будуть запобігати будь-яким порушенням таких прав і свобод як з боку інших осіб, так і з боку державних органів. Це означає, що держава має створити ефективні правові інструменти, інституційні механізми і систему правосуддя, що дозволить попереджати та протидіяти порушенням прав людини. Ключовими заходами захисту прав особи є забезпечення ефективного правосуддя, встановлення механізмів відповідальності за порушення прав та здійснення належного контролю.

Гарантування прав і свобод людини передбачає створення правових умов, які забезпечать захист прав людини від можливих порушень,

передусім це запровадження законодавчих гарантій, що чітко визначають права і засоби їх захисту, а також упровадження ефективних механізмів для забезпечення дотримання цих прав. Ключову роль у реалізації зазначених гарантій відіграють правозастосовні та судові органи, оскільки вони здійснюють контроль за дотриманням законності під час реалізації прав і свобод людини, а також запобігають їхньому порушенню завдяки правозахисній практиці.

Н. А. Загребельна з цього приводу слушно зауважила, що виконання державою вищезазначених обов'язків залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема: природи самих прав; сфери суспільних відносин, у якій вони реалізуються; статусу суб'єктів-носіїв прав; ставлення держави до значущості соціальних та індивідуальних потреб, що відображається в правах; розуміння і поваги державою ідеї прав людини. Це підкреслює важливість державної ролі у сфері забезпечення прав людини [1, с. 27].

Звернемо увагу, що права та свободи людини не є довільним переліком її соціально-правових можливостей. Вони є структурованим і системним утворенням. Їх обґрунтована структуризація не відокремлює одну групу прав штучно від іншої, а навпаки дає можливість проаналізувати специфіку взаємопов'язаних соціально-юридичних благ і виявити закономірності юридичного закріплення певної сукупності прав, а також підвищує ефективність виконання правозахисних функцій уповноваженими суб'єктами.

Т. В. Каменчук слушно зауважив, що залежно від наукових підходів, обраних критеріїв та особливостей концепцій щодо прав людини всю систему прав людини можна класифікувати як звичайне розмежування прав на окремі складові, так і на складні моделі взаємозалежних прав людини [2, с. 37].

На сьогодні науковці розрізняють два суперечливі підходи до питання класифікації прав людини. Представники традиційного підходу вітчизняної юридичної науки важливість класифікації прав людини вбачають у можливості глибоко і всебічно дослідити права і свободи людини, а також уточнити їх змістовну сутність. Згідно з цим підходом класифікація дозволяє детальніше вивчити кожне право, його роль у правовій системі, а також упорядкувати існуючий правовий простір. Такий підхід дозволить ідентифікувати загальні риси і специфіку окремих прав, що сприяє більш глибокому розумінню механізмів їх реалізації та захисту. Характерною ознакою традиційного підходу є тенденція до постійного розширення класифікаційного ряду прав людини, що дозволяє враховувати соціальні, правові, економічні та культурні зміни, які впливають на розвиток прав людини [3, с. 167].

Прибічники альтернативного підходу класифікацію прав людини вважають юридично недоцільною і навіть шкідливою. На їх думку, поділ прав на різні види може створювати додаткові перешкоди для їх розуміння та вивчення, а також може призвести до непотрібної диференціації та фрагментації правового простору, що ускладнить формування єдиного, узгодженого підходу до захисту і реалізації прав людини [4, с. 636-645]. Вони наголошують, що надмірне подрібнення прав і свобод призведе до виникнення складних або навіть суперечливих категорій, які ускладнюють правозастосування і можуть спотворювати вихідну концепцію прав людини. Головна небезпека полягає в тому, що надмірна диференціація прав може порушувати універсальний характер цих прав і створювати бар'єри для їх розуміння, що в кінцевому підсумку ускладнить їх реалізацію та захист.

На нашу думку, між зазначеними підходами важливо знайти баланс. Вважаємо, що класифікація прав є корисною для аналітичних й наукових цілей, оскільки дозволяє глибше зрозуміти взаємодію різних прав між собою та з іншими суспільними процесами. Крім того, класифікація допоможе зрозуміти окремі аспекти прав і допомогти у формуванні політики захисту прав людини.

Проведений нами аналіз наукових підходів різних класифікацій прав людини також засвідчив про їх неоднозначність. Зокрема, А. О. Осауленко, О. І. Осауленко, О. М. Макеєва, З. В. Бакула, А. О. Рябошапченко ядром системи прав і свобод людини та громадянина традиційно вважають громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи людини та громадянина [5, с. 72; 6, с. 38; 7, с. 210]. Цей підхід відображає різні аспекти

життя людини та різні потреби, що виникають у процесі соціальної взаємодії. Він забезпечує комплексне розуміння прав, дозволяє виокремити специфіку реалізації кожної категорії прав та їхнє значення для окремих груп населення.

І. П. Катеринчук, І. П. Варава, Д. Є. Птиця, В. С. Бліхар, Ю. С. Кононенко, С. В. Джолос, зважаючи на можливість чи неможливість обмеження прав людини, поділяють їх на відносні та абсолютні [8, с. 6; 9, с. 22; 10, с. 413, 414; 11, с. 23]. В. Л. Федоренко конституційні права та свободи людини класифікує за сутністю або за походженням, за предметом або змістом, за суб'єктами, за віковою приналежністю [12, с. 22].

Найпоширенішим способом класифікації прав людини є концепція поколінь: громадянські та політичні права (права першого покоління), соціальні, економічні та культурні права (права другого покоління), права солідарності (права третього покоління) [13, с. 112]. Разом з тим розвиток інформаційних технологій, біоетики, глобалізації призвів до перегляду традиційних підходів щодо класифікації, що сприяє забезпеченню більш ефективного захисту прав людини та адаптації правової системи до сучасних реалій.

О. С. Мельничук вважає, що міжнародні інструменти дозволяють розширювати каталог прав людини, додаючи нові права, які відповідають змінам у суспільстві, такі як права у сфері Інтернету (право на конфіденційність та безпеку інтернеткомунікацій), екології (право на доступ до інформації про екологічний стан) та ін. Ці інструменти визначають права в умовах сучасних викликів, таких як кібербезпека (право на кібербезпеку та захист від кіберзлочинності), біотехнології (право на інформованість у біотехнологічних дослідженнях), глобальне потепління (право на участь у регулюванні глобального потепління), а також дозволяють вивчати як права людини адаптуються до нових реалій [14, с. 43]. Крім того, розрізняють четверте покоління прав людини, а саме права, що виникли внаслідок розвитку медицини, біології, техніки та зміни в загальній моралі [15, с. 145; 16, с. 44; 17, с. 72].

Ф. П. Шульженко та О. М. Гришко вважають доречним виокремити п'яте покоління прав людини, які по'вязані з появою штучного інтелекту та цифровою трансформацію суспільства (упровадження електронного документообігу; доступ до Інтернету; розвиток телекомунікацій; упровадження національних електронних інформаційних ресурсів; надання електронних послуг у всіх сферах суспільного життя; здійснення електронної ідентифікації тощо) [18, с. 7].

Крім того, на формування нових груп прав людини також вплинуло рішення ЄСПЛ у справі «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» (Vinter and others v. the United Kingdom), у результаті прийняття якого в науковий правничий дискурс було введено поняття «права на надію» [19]. У цьому прецедентному рішенні Суд уперше роз'яснює, що особа, засуджена до довічного ув'язнення, від самого початку строку позбавлення волі має право знати, які умови та вимоги необхідно виконати для можливості претендувати на звільнення, а також коли і за яких обставин може бути проведено перегляд її покарання або коли можна клопотати про такий перегляд.

Слід також зазначити, що на сьогодні активно точаться наукові дискусії щодо впровадження нового права на забуття. Зважаючи на це, А. М. Кучук та А. В. Пекарчук стверджують, що сучасна специфіка Інтернету значно ускладнює вилучення інформації з мережі або взагалі робить це неможливим. На даний час таке право переважно стосується осіб, які в минулому вчинили кримінальні правопорушення, але вважаються несудимими через погашення судимості і які бажають уникнути оприлюднення даної інформації. Проте ці відомості зберігаються в Інтернеті, і кожен може легко отримати до них доступ [20, с. 23].

Загалом можна зазначити, що сучасний правовий дискурс спрямований на розширення спектру прав людини, наголошення на динамічний характер еволюції прав, відповідно до змін у суспільстві, технологіях, а також на появу нових викликів, з якими стикається людство. Доведено, що права розвиваються у відповідь на науково-технічний прогрес і зміни в суспільних відносинах.

На основі дослідження сучасних підходів до класифікації прав людини можна дійти висновку, що існує широкий спектр класифікаційних концепцій, кожен з яких має як переваги, так

й недоліки. На наш погляд, класифікація прав людини являє собою важливий інструмент для глибшого їх розуміння, упорядкування та ефективного застосування. Розмежування й розподіл прав за певними критеріями дозволяє краще усвідомити їх природу, а також визначити механізми захисту, які необхідно застосувати для забезпечення реалізації цих прав.

Разом з тим вважаємо, що нові сучасні виклики вимагають переосмислення традиційних підходів щодо прав і свобод людини та їх класифікації. Як зазначили Ю. С. Кононенко та С. В. Джолос, права людини не є постійною, абсолютною чи «священною» категоріями. Права залежать від матеріальних і духовних умов, що формуються в результаті історичного розвитку суспільства і держави. Вони постійно адаптуються до змін у соціальному, економічному, культурному, юридичному середовищі, відображаючи конкретні потреби і цінності кожного періоду розвитку людства [11, с. 26]. На нашу думку, класифікація прав людини має бути доповнена процесуальними та цифровими правами, оскільки вони пов'язані з еволюцією правового регулювання та сучасними викликами, що постають перед суспільством. Крім того, гарантування зазначених прав стане важливим кроком для забезпечення ефективного захисту прав людини в умовах змін, викликаних технологічним розвитком та новими вимогами до правових процедур. Включення процесуальних прав до класифікації дозволить чіткіше визначити механізми їх реалізації, що також особливо важливе для забезпечення справедливого судового розгляду і кримінального провадження загалом.

Отже, на підставі аналізу норм Конституції України, з точки зору забезпечення правової визначеності, охоплення всіх аспектів захисту прав людини, пропонуємо наступну класифікацію прав та свобод людини: 1) основні (природні) права і свободи, а саме: на життя (ст. 27), на повагу до гідності (ст. 28), на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), на недоторканність житла (ст. 30), на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32); 2) громадянські та політичні права: на свободу думки і слова (ст. 34), на об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36), на мирні збори (ст. 39), на участь в управлінні державними справами (ст. 38); 3) економічні, соціальні та культурні права: на працю та належні умови праці (ст. 43), на соціальний захист (ст. 46), на освіту (ст. 53), на користування досягненнями культури (ст. 54); 4) процесуальні права: на справедливий суд (ст. 55), на професійну правничу допомогу (ст. 59), на презумпцію невинуватості (ст. 62); 5) цифрові права (безпосередньо не закріплені в Конституції, але актуальні в сучасному правовому просторі): на доступ до інформації (ст. 34), що в тому числі передбачає й доступ до інформації в цифровому вигляді; на захист персональних даних (ст. 32); 6) екологічні права: на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), на відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічних норм (ст. 50).

Слід відмітити, що такі основні права і свободи людини, як право на повагу гідності, право на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, а також право володіти, користуватися і розпоряджатися власністю, є фундаментальними елементами правової системи, що відіграють особливо важливу роль у кримінальному провадженні. Забезпечення цих прав і свобод людини спрямоване на підтримання балансу між ефективним кримінальним правосуддям і захистом прав особи. Зазначені права і свободи мають свою специфіку, оскільки, з одного боку, вони встановлюють межі дій для органів досудового розслідування та суду, а з іншого – забезпечують можливість особи активно захищати власні інтереси. Вони є інтегративним елементом правової системи, що забезпечує баланс між необхідністю ефективного кримінального правосуддя та дотриманням основоположних прав і свобод особи. У контексті кримінального процесуального законодавства забезпечення зазначених прав і свобод людини покликане обмежити вплив державного примусу, запобігти свавіллю з боку правоохоронних органів та встановити чіткі норми використання примусових заходів. Прикладом, право на повагу гідності передбачає, що під час кримінального провадження особа має бути захищена від будь-яких форм приниження, нелюдського або жорстокого поводження. Така вимога забезпечує гуманне ставлення

до всіх учасників провадження, незалежно від їхнього процесуального статусу.

Право на свободу та особисту недоторканність гарантує, що тримання особи під вартою, її затримання або обмеження в здійсненні права на вільне пересування чи в інший спосіб через підозру даної особи або обвинувачення в учиненні кримінального правопорушення мають запроваджуватися виключно на законних підставах і лише за рішенням суду. Ці гарантії спрямовані на захист особи від свавільних обмежень свободи та свідчать про необхідність дотримання засад пропорційності під час застосування примусових заходів.

Недоторканність житла чи іншого володіння особи гарантує захист приватного життя особи. Проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку можливе лише з дозволу суду або у виняткових передбачених законом випадках. Це право спрямоване на запобігання свавільному втручанню в приватне життя громадян з боку органів розслідування.

Право на володіння, користування і розпорядження власністю забезпечує захист економічних інтересів особи та обмежує можливість держави свавільно вилучати або знищувати майно. У кримінальному провадженні примусове вилучення майна допускається тільки за умови дотримання законодавчих вимог, що гарантує пропорційність та обґрунтованість обмежень майнових прав.

Забезпечення цих прав і свобод у кримінальному провадженні має ключове значення для гарантування справедливості правосуддя, захисту від зловживань з боку сторони обвинувачення і підтримання довіри до судової системи. Дані права встановлюють межі допустимості державного втручання в права особи, сприяючи таким чином ефективній реалізації засади верховенства права.

Визначальну роль у забезпеченні цих прав і свобод людини в кримінальному провадженні відіграють органи державної влади, які мають відповідні повноваження. У цьому контексті чимале значення мають суди, які здійснюють розгляд матеріалів кримінальних проваджень та забезпечують реалізацію прав підозрюваних, обвинувачених, потерпілих та інших учасників провадження. Особливого значення набуває роль слідчого судді, який повинен контролювати законність дій органів досудового розслідування, зокрема шляхом надання дозволів на застосування примусових заходів та проведення процесуальних дій.

Органи прокуратури покликані забезпечувати організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішувати відповідно до закону інші питання під час кримінального провадження, здійснювати нагляд за слідчими діями органів розслідування, підтримувати публічне обвинувачення в суді. Національна поліція України та інші правоохоронні органи, а саме такі, як ДБР, СБУ, НАБУ, здійснюючи передбачені законом функції, також несуть відповідальність за дотримання прав і свобод учасників кримінального провадження.

Важливо зазначити, що права та свободи людини формують зміст і спрямованість роботи кожного органу розслідування, прокуратури та суду, установлюють межі їх діяльності і визначають основи здійснення повноважень у межах закону. У разі порушення певним учасником провадження закону відповідні владні суб'єкти мають право застосовувати заходи примусу та притягувати винних до відповідальності.

Ю. С. Размєтаєва, досліджуючи сутність прав та свобод, зазначила, що вони є ідентичні за юридичною природою, визнанням, закріпленням в нормативно-правових актах і системою гарантій. Поняття «свобода людини» покликане розкрити більш широкі можливості індивідуального вибору, не визначаючи конкретного його результату. Поняття «право людини» відповідає більш конкретним можливостям, реалізованим насамперед за участі держави [21, с. 43]. Вважаємо, що під час кримінального провадження права та свободи особи є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Їх взаємозв'язок забезпечує дотримання законності, правопорядку та недопущення зловживань сторони обвинувачення і суду.

У межах кримінального провадження права людини являють собою конкретні юридичні можливості особи, що спрямовуються на реалізацію та захист її інтересів під час кримінального переслідування. Водночас свободи характеризуються як певний обсяг самостійності, визнаний і гарантований державою, що

забезпечує особі можливість вибору поведінки без незаконного примусу з боку влади.

Доречно звернути увагу, що поняття свободи має як правовий, так і процесуальний характер, а також охоплює кілька важливих аспектів, таких як: свобода в кримінальному провадженні передбачає право на фізичну свободу та особисту недоторканність, тобто жодна особа не може бути затримана або ув'язнена інакше, ніж у порядку, передбаченому законом. Примусові заходи у вигляді затримання або тримання під вартою вважаються безпосереднім обмеженням фізичної свободи, отже, вони допускаються виключно за умови суворого дотримання законодавчих вимог; свобода від свавільного втручання передбачає, що будь-яке обмеження прав особи має бути законним, обґрунтованим та пропорційним. Застосування примусових заходів у кримінальному провадженні, таких як, прикладом, обшук чи тримання під вартою, можуть проводитися чи застосовуватися виключно на підставі дозволу суду й лише за наявності реальної необхідності виконання завдань кримінального провадження. Держава, зі свого боку, зобов'язана забезпечити доступ до правових механізмів захисту, зокрема, можливості оскарження рішень слідчих органів та інших суб'єктів правозастосування; свобода в контексті процесуальних гарантій полягає у праві кожної особи вільно обирати спосіб свого захисту в межах кримінального провадження. Передусім це право відмовитися від надання показань або пояснень стосовно себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, а також право на вибір захисника.

Слід також зауважити, що свободи є основоположною передумовою для реалізації прав особи. Наприклад, особиста свобода є необхідною для ефективного користування правом на захист, а незаконне позбавлення свободи ускладнює реалізацію права на справедливий судовий розгляд та отримання правової допомоги. Таким чином, права та свободи в кримінальному провадженні взаємодіють, забезпечуючи баланс між захистом прав особи та ефективним правосуддям.

Звернемо увагу, що основні права та свободи відображаються в нормах КПК України, які конкретизують порядок їх реалізації та визначають правові механізми, що забезпечують гарантії законності обмеження цих прав і свобод у кримінальному провадженні. На жаль, сьогодні норми КПК України характеризується певною нестабільністю, що автоматично позначається на забезпеченні прав учасників кримінального провадження. Останнім часом науковці та практичні працівники цій проблемі приділяють особливу увагу. Так, Д. Г. Іллящук зазначив, що недосконалість та нестабільність правового регулювання кримінальної процесуальної діяльності, яке постійно зазнає змін і доповнень, впливають на забезпечення прав учасників кримінального провадження [22, с. 1]. На думку А. Славицької, часті зміни норм КПК України зводять нанівець будь-який судовий контроль над процесами слідства, а це, у свою чергу, нівелює забезпечення прав особи [23]. Т. О. Лоскутов вважає, що за такого інтенсивного нормотворчого процесу щодо «удосконалення» змісту КПК України стосовно регулювання кримінального провадження в період воєнного стану не може взагалі йтися про стабільність та прогнозованість кримінальних процесуальних приписів, правову визначеність та забезпечення прав і свобод людини в кримінальному процесі, а відтак – про захист правової довіри в царині кримінального судочинства за умов воєнного стану [24, с. 96].

Ми підтримуємо вищезазначену позицію науковців та вважаємо, що неналежне реформування кримінального процесуального законодавства України на сьогодні стає ключовим чинником, який негативно впливає на забезпечення прав і свобод людини під час кримінального провадження. Постійні зміни законодавства стають причиною правової невизначеності, оскільки органи досудового розслідування, суди та захисники зіштовхуються з труднощами в правильному застосуванні нових норм. Це, у свою чергу, спричиняє порушення прав людини під час проведення та застосування процесуальних заходів. Для досягнення ефективності в цій сфері необхідно забезпечити стабільність законодавства, підвищити інституційну спроможність правоохоронних органів, судової системи та інших суб'єктів, що здійснюють кримінальне провадження. Крім того, важливо налагодити довгострокове планування реформ, орієнтованих

на постійний розвиток кримінальної юстиції, а також широке публічне обговорення законодавчих ініціатив із залученням експертів, правозахисників та громадськості.

Таким чином права та свободи людини є основоположним елементом, який формує зміст кримінальних процесуальних норм і технологій, що, у свою чергу, забезпечує ефективність кримінального правосуддя, сприяє захисту прав особи та зміцнює довіру громадян до судової системи. Повага сторони обвинувачення до інших учасників провадження викликає в останніх повагу до держави, тому дотримання прав і свобод кожного учасника провадження є своєрідним критерієм оцінювання ефективності діяльності сторони обвинувачення та суду.

Висновок. Сутність прав та свобод людини, їх еволюція, нові наукові підходи до класифікації відображають складний та довготривалий процес становлення сучасних правових категорій. Цей процес є результатом як історичних трансформацій, так і постійної боротьби за гідність, свободу та соціальну справедливість. На сьогодні права та свободи людини зберігають свою базову функцію та активно адаптуються до новітніх викликів, зокрема у сфері кримінального провадження. Особливо важливою є потреба у забезпеченні чітких процесуальних гарантій, що регламентують використання заходів примусу та одночасно гарантують захист прав людини. Права людини в кримінальному процесуальному законодавстві України слід розглядати як основні процесуальні гарантії, що спрямовані на захист прав учасників кримінального провадження та забезпечення правопорядку, а їх чітка класифікація має сприяти більш глибокому розумінню ролі прав та свобод людини у кримінальному провадженні, а також визначенню специфіки реалізації кожної категорії прав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загребельна Н. А. Аналіз основних причин неефективного виконання урядом України взятих на себе зобов'язань у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 27-30.

2. Каменчук Т. В. Права людини: традиційні та сучасні підходи : дис. … д-ра філософії. Харків, 2023. 227 с.

3. Чушенко В. І., Заєць І. Я. Конституційне право України: підручник. Київ: Ін Юре, 2007. 488 с.

4. Головатий С. Про людські права: лекції. Київ: Дух і літера, 2016. i-xxiv, 760 с.

5. Осауленко А. О., Осауленко О. І. Конституційні права та свободи людини і громадянина та їх вплив на формування кримінально-виконавчої системи України (історико-правовий аспект). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 71-74.

6. Макеєва О. М., Бакула З. В. Права людини: сучасні виклики. *V Міжнародний молодіжний науковий юридичний форум*: [Матеріали форуму, м. Київ, Національний авіаційний університет, 19-20 травня 2022 р.] Том 1. Тернопіль: Вектор, 2022. С. 37-39.

7. Рябошапченко А. О. Права і свободи людини: філософсько-етичні та політико-правові засади. *Права людини – пріоритет сучасної держави : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Одеса, 10 груд. 2021 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 205-210.

8. Катеринчук І. П. Права людини під час війни (за практикою Європейського суду з прав людини). *Південноукраїнський правничий часопис*. 4-2022, Ч. 2. С. 3-7.

9. Варава І. П., Птиця Д. Є. Теорія і практика забезпечення захисту прав людини в умовах сучасних викликів і загроз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 22-26.

10. Бліхар В. С. Конституційні права та свободи людини як основний критерій конституційності й легітимності публічної влади. Modern researches: progress of the legislation of Ukraine and experience of the European union: Collective monograph. Riga: Baltija Publishing, 2020. Том 1. С. 410-425.

11. Кононенко Ю. С., Джолос С. В. Абсолютизація прав людини як загроза державності і добробуту суспільства. Частина І. Загальнотеоретичні засади концепції прав людини: критичний погляд. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 76: частина 1. С. 20-29.

12. Федоренко В. Л. Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні : монографія / В.Л. Федоренко. Київ: Видавництво Ліра, 2020. 138 с.

13. Адашис Л. І. Права людини у глобалізованому світі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*: Науковий журнал. 2018. Спеціальний випуск № 3 (94) «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти». С. 110-114.

14. Мельничук О. С. Доктрина прав людини та методологія юриспруденції: сучасні виклики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 41-44.

15. Кучинська О. П., Іванов М. С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 142-148.

16. Байрачна Л. К., Волкова Д. С. Четверте покоління прав людини в просторі судової полеміки (на прикладі рішень Європейського суду з прав людини). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Випуск 3(28). Том 1. С. 44-49.

17. Мартинюк О. В., Шеремет Я. С. Правова природа четвертого покоління прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 72-75.

18. Шульженко Ф. П., Гришко О. М. Права людини в умовах цифрової трансформації суспільства: теоретико-правовий аналіз. *Київський часопис права*. 2021. № 1. С. 5-10.

19. Case of Vinter and others v. the United Kingdom, Application nos 66069/09, 130/10, 3896/10, Council of Europe: European Court of Human Rights, 9 July 2013. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122664

20. Кучук А. М., Пекарчук А. В. Теорія людських прав: концептуальні зміни на межі століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 21-23.

21. Размєтаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О. О., 2018. 364 с.

22. Іллящук Д. Г. Кримінальна процесуальна діяльність прокурора у забезпеченні прав особи на стадії досудового розслідування : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Кропивницький, 2024. 20 с.

23. Славицька А. Коли кількість не означає якість: скільки ще змін витримає КПК? Закон і бізнес. 19.07.2022. URL: https://zib.com.ua/ua/152163-koli_kilkist_ ne_oznachae_yakist_skilki_sche_zmin_vitrimae_kp.html?fbclid=IwAR1fFC9ARSV6l5Jyh0GEk986-9JDdSE1FSMAbD32C0Lfaw-k-rqujuYV6Cs.

24. Лоскутов Т. О. Засада захисту правової довіри у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 82: частина 3. С. 94-98.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 341.3
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-17

Вилков С. В.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
НДЦ «Інститут соціально-правових та політичних досліджень імені Олександра Яременка»
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ У ВІДПОВІДНОСТІ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ

PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL ARMED CONFLICT IN ACCORDANCE WITH THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS

Стаття присвячена комплексному аналізу захисту права власності в умовах міжнародного збройного конфлікту, ґрунтуючись на положеннях статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Автор досліджує особливості правового регулювання майнових відносин у ситуаціях збройного протистояння, включаючи неправомірне вилучення, пошкодження або знищення майна, а також проблематику забезпечення належного рівня захисту порушених прав. Підкреслюється, що міжнародні правові стандарти та практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) відіграють ключову роль у встановленні балансу між інтересами держав і правами постраждалих осіб.

У статті детально аналізується правова природа права власності та його захист у межах міжнародного гуманітарного права. Розглянуто норми Четвертої Женевської конвенції 1949 року та Додаткового протоколу I 1977 року, які забороняють знищення цивільного майна без воєнної необхідності, а також регулюють заборону мародерства, незаконної реквізиції та інших форм депривації власності.

Автор аналізує прецедентну практику ЄСПЛ, зокрема справу «Akdivar та інші проти Туреччини», де Суд звертає увагу на необхідність дотримання принципів належної правової процедури, пропорційності заходів втручання та забезпечення справедливої компенсації, що дозволяє встановити уніфіковані стандарти захисту майнових прав, які можуть застосовуватися у контексті збройного конфлікту.

Розглянуто досвід міжнародних інституцій, таких як Компенсаційна комісія ООН, створена відповідно до Резолюції Ради Безпеки ООН 687 (1991), як ефективного інструменту централізованого розгляду претензій щодо майна.

У підсумку запропоновано низку рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання. Серед них – гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, створення спеціалізованих міжнародних трибуналів для вирішення майнових спорів, розробка ефективних механізмів компенсації та реституції, а також забезпечення прозорого доступу постраждалих до правосуддя. Такі заходи сприятимуть відновленню довіри до системи правосуддя та сталому постконфліктному розвитку.

Ключові слова: *право власності, міжнародне гуманітарне право, Європейська конвенція з прав людини, збройний конфлікт, реституція, компенсація.*

The article is devoted to a comprehensive analysis of the protection of property rights in the context of international armed conflict, based on the provisions of Article 1 of Protocol 1 to the European Convention on Human Rights (ECHR). The author examines the peculiarities of legal regulation of property relations in situations of armed confrontation, including unlawful seizure, damage or destruction of property, as well as the issues of ensuring an adequate level of protection of violated rights. It is emphasized that international legal standards and the case law of the European Court of Human Rights (ECHR) play a key role in establishing a balance between the interests of states and the rights of victims.

The article analyzes in detail the legal nature of property rights and their protection under international humanitarian law. The author considers the provisions of the Fourth Geneva Convention of 1949 and Additional Protocol I of 1977, which prohibit the destruction of civilian property without military necessity, and also regulate the prohibition of looting, unlawful requisitioning and other forms of property deprivation.

© Вилков С. В., 2024

The author analyzes the case law of the ECHR, in particular the case of Akdivar and Others v. Turkey, where the Court emphasizes the need to comply with the principles of due process, proportionality of intervention measures and fair compensation, which allows establishing unified standards for the protection of property rights that can be applied in the context of armed conflict.

The experience of international institutions, such as the UN Compensation Commission established pursuant to UN Security Council Resolution 687 (1991), as an effective tool for centralized consideration of property claims is considered.

As a result, a number of recommendations for improving legal regulation are proposed. These include harmonizing national legislation with international standards, establishing specialized international tribunals to resolve property disputes, developing effective mechanisms for compensation and restitution, and ensuring transparent access to justice for victims. Such measures will help restore confidence in the justice system and promote sustainable post-conflict development.

Key words: *property rights, international humanitarian law, European Convention on Human Rights, armed conflict, restitution, compensation.*

На сучасному етапі розвитку міжнародного права значення прав людини та механізмів їхнього захисту набуває особливої актуальності, зокрема у зв'язку з повномасштабним вторгненням рф на територію України. Право власності як одне з фундаментальних прав людини потерпає в умовах військової агресії та окупації, що виявляється у неправомірному вилученні майна, його знищенні чи пошкодженні. У цьому контексті постає проблема ефективності міжнародно-правових гарантій, зокрема тих, що передбачені статтею 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини.

Гарантії захисту права власності, закріплені у статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини, мають особливу вагу в умовах збройного конфлікту, адже вони не тільки підтверджують майновий статус фізичних та юридичних осіб, але й забезпечують захист від безпідставного втручання. Відповідно до положень цієї статті, кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Нікого не може бути позбавлено його майна інакше, ніж в інтересах суспільства та на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [6].

Таким чином, Конвенція встановлює не лише формальні засади захисту права власності, а й визначає умови, за яких можливі його правомірні обмеження, що, у свою чергу, вимагають дотримання принципів пропорційності, законності та належної процедури.

Взаємозалежність положень статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ із іншими нормами Конвенції та міжнародного гуманітарного права є фундаментальною. Принцип поваги до власності не може існувати відокремлено від загальної заборони дискримінації, вимог справедливого розгляду справ (стаття 6 ЄКПЛ) та ефективних засобів правового захисту (стаття 13 ЄКПЛ) [4].

У ситуації збройного конфлікту порушення майнових прав – шляхом мародерства, незаконної реквізиції чи націоналізації – нерідко поєднуються з дискримінаційними практиками щодо певних груп чи осіб. Міжнародне гуманітарне право (зокрема, стаття 53 Женевської конвенції 1949 року) встановлює чіткі обмеження щодо вилучення або знищення цивільного майна та вимагає від сторін конфлікту утримуватися від будь-якої безпідставної шкоди власності мирного населення [5].

Практика Європейського суду з прав людини відіграє ключову роль у визначенні змісту та меж права власності під час збройних конфліктів. Суд приділяє особливу увагу питанням пропорційності втручання, наявності публічного інтересу та дотриманню належної правової процедури під час позбавлення власності або обмеження можливості користування нею. Така судова практика формує правові орієнтири для національних органів та сприяє гармонізації стандартів захисту права власності в умовах збройного протистояння.

У контексті збройного конфлікту право власності охоплює широкий спектр об'єктів, що включають не лише матеріальні ресурси – нерухомість, рухоме майно, грошові активи та виробничі засоби, – але й нематеріальні блага, такі як корпоративні права, інтелектуальна власність, права вимоги чи інші форми активів, що мають економічну цінність. В умовах збройного конфлікту межі цього права можуть бути розмитими, оскільки традиційні правові

конструкції власності піддаються впливу військових дій, переміщень населення, окупаційних режимів та інших надзвичайних обставин.

Особливий характер набуває захист нерухомого майна, яке є відносно стаціонарним і зазнає безпосереднього впливу фізичних руйнувань. Будівлі, земельні ділянки та інші об'єкти нерухомості стають мішенню чи інструментом збройного протистояння. При цьому, навіть якщо формально-юридичний титул на нерухоме майно залишатиметься незмінним, його фактична економічна і соціальна корисність може бути зведена нанівець унаслідок руйнувань, загальної небезпеки або відсутності доступу. Водночас рухоме майно, включно з технікою, транспортом чи цінностями, може виявитися легшою ціллю для протиправного вилучення, привласнення або знищення, що ускладнює ефективний захист власників.

Міжнародно-правові стандарти захисту цивільного майна під час збройного конфлікту базуються на інтеграції норм міжнародного гуманітарного права (МГП) та прав людини, враховуючи специфіку застосування сили і виняткові умови воєнного стану. Зокрема, Четверта Женевська конвенція 1949 року у статті 53 визначає, що будь-яке знищення окупаційною державою рухомого чи нерухомого майна, яке належить окремим особам, групам осіб чи державі, а також громадським чи кооперативним організаціям, забороняється, якщо тільки таке знищення не викликане воєнною необхідністю [5].

Аналогічний підхід відображений у положеннях Додаткових протоколів до Женевських конвенцій. Зокрема, згідно зі статтею 52(1) Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1977 року, цивільні об'єкти не повинні бути об'єктом нападу або репресалій. Цивільними об'єктами є всі об'єкти, які не є військовими цілями [3]. Таким чином, учасники конфлікту зобов'язані утримуватися від неправомірного вилучення, пограбування та навмисного руйнування цивільного майна, дотримуватися принципу пропорційності й уживати максимальних зусиль для уникнення зайвої шкоди цивільним об'єктам, забезпечуючи збереження структури власності, що існувала до початку конфлікту.

Одним з ключових проявів цього захисту є заборона мародерства, незаконних конфіскацій, примусових реквізицій без належної компенсації та інших форм депривації майна, які не мають легітимної підстави. Окупуюча держава не може вільно розпоряджатися цивільною власністю, оскільки її статус є тимчасовим і обмежується загальновизнаними нормами та принципами права збройних конфліктів. Неправомірне заволодіння приватною власністю, її використання для військових потреб без справедливої компенсації або навмисне знищення розцінюються як воєнні злочини, які можуть бути предметом міжнародної кримінальної відповідальності.

Практика Європейського суду з прав людини, оцінюючи відповідність втручання у право власності стандартам статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, послідовно підкреслює необхідність дотримання критеріїв законності, пропорційності й належної процедури. Як зазначено у справі «Akdivar та інші проти Туреччини» (№ 21893/93, рішення від 16 вересня 1996 року), навіть в умовах збройного конфлікту дії держави не повинні бути свавільними чи невиправданими. Суд бере до уваги легітимну мету, яку прагнуть досягти владні органи, оцінює обсяг втручання та його вплив на індивідуальні права, а також вимірює пропорційність між суспільним інтересом та майновими правами постраждалої особи. Такий підхід спрямований на збереження збалансованості між безпековими потребами держави під час воєнних дій та фундаментальними правами людини, включно з правом мирно володіти своїм майном [7].

Проблематика ефективного захисту права власності під час збройного конфлікту полягає у складнощах застосування традиційних правових засобів у ситуаціях дестабілізації, відсутності дієздатних національних інституцій та неможливості власників доступитися до суду. Індивідуальні механізми, такі як позови до національних судів про відшкодування шкоди або вимога реституції майна, нерідко виявляються недієвими, коли держава не може забезпечити необхідної правової охорони. Колективні механізми, які передбачають створення спеціальних програм компенсації чи органів для вирішення спорів про право власності,

можуть стати альтернативою, що дозволить одночасно розглянути велику кількість вимог та виробити узгоджені підходи до відновлення порушених прав.

Доступність національних правових засобів захисту під час конфлікту суттєво ускладнюється відсутністю незалежної судової влади, руйнуванням інфраструктури правосуддя, відмовою від визнання рішень органів влади попереднього періоду та втратою доказової бази. Після припинення активної фази бойових дій, складність у застосуванні ефективних національних засобів захисту може полягати у надмірній завантаженості судів, тривалості проваджень, нестачі фінансових ресурсів та недостатній правовій ясності щодо регулювання реституційних питань. В таких умовах національні юрисдикції потребують інституційного зміцнення, спеціальної законодавчої бази та технічної підтримки з боку міжнародної спільноти.

Міжнародні органи, зокрема спеціальні комісії, арбітражні інстанції та трибунали, здатні відігравати важливу роль у відновленні порушених майнових прав, коли національні судові системи не можуть забезпечити належний рівень правосуддя. Наприклад, створена відповідно до Резолюції Ради Безпеки ООН 687 (1991) Компенсаційна комісія ООН розглядала претензії, пов'язані з шкодою, заподіяною під час збройного конфлікту в Перській затоці (1990–1991 роки), забезпечуючи стандартизовані процедури, прозорий розгляд вимог та уніфікований підхід до оцінки доказів [11].

Спираючись на міжнародно-правові стандарти та практику Європейського суду з прав людини, такі інституції гарантують об'єктивність і послідовність при вирішенні складних майнових спорів, поступово відновлюють довіру до системи правосуддя і сприяють реінтеграції постраждалих власників до мирного правового простору.

Практичний досвід реалізації права власності у контексті збройних конфліктів значною мірою відображений у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини. У низці справ Суд розглядав питання втрати, пошкодження чи неможливості користування майном унаслідок бойових дій, окупації чи інших форм воєнних деструкцій. Важливим є те, що ЄСПЛ не обмежується формальним аналізом юридичних аспектів справи, а комплексно оцінює фактичні обставини, характер втручання, наявність легітимної мети та пропорційності заходів держави.

Зокрема, у численних випадках, пов'язаних з руйнуванням житла, неможливістю доступу до нерухомості або втратою рухомого майна, Суд вимагає від відповідачів надання ефективних засобів правового захисту, належного відшкодування та розробки механізмів відновлення порушених прав. Такий підхід сприяє формуванню уніфікованих стандартів у сфері захисту права власності під час збройних конфліктів, а також окреслює критерії, за якими національні системи повинні оцінювати схожі ситуації.

Досвід держав, що пройшли крізь збройні конфлікти, свідчить: відновлення майнових прав після припинення активних бойових дій вимагає застосування цілісних і системних правових підходів. Як засвідчують приклади у країнах Західних Балкан, реалізовані після Дейтонських мирних домовленостей, там було створено спеціальні органи з реституції житла та майна, а також механізми для прискореного розгляду спорів про право власності [12].

Натомість у деяких інших юрисдикціях істотні перешкоди становлять системні недоліки судової системи, брак фінансових ресурсів для забезпечення компенсацій і відсутність належної узгодженості з міжнародними стандартами. Порівняльний аналіз засвідчує, що ефективність захисту права власності безпосередньо залежить від законодавчих реформ, зміцнення інституцій, а також від урахування рекомендацій міжнародних організацій і практики Європейського суду з прав людини. Інтегрований підхід до розв'язання цих проблем сприяє відновленню довіри до державних інституцій, зменшенню соціальної напруги та закладає підвалини для сталого розвитку постконфліктних суспільств.

З метою удосконалення механізмів захисту права власності в умовах збройного конфлікту доцільно вжити комплексні заходи, які охоплюватимуть нормативно-правову, інституційну та практичну сфери. На національному рівні державам рекомендовано здійснити гармонізацію внутрішнього законодавства з міжнародними

стандартами, передбаченими ЄКПЛ та супутніми документами, а також з нормами міжнародного гуманітарного права. Такий підхід вимагає чіткого визначення стандартів належної процедури, запровадження гарантій справедливої та своєчасної компенсації, формування єдиних критеріїв для встановлення факту порушення права власності.

Для поліпшення доступу постраждалих до правового захисту важливо забезпечити прозорі та спрощені механізми подання скарг і позовів, розробити пільгові або безоплатні консультаційні юридичні сервіси, а також удосконалити систему правової допомоги. Доцільним є створення спеціальних інформаційних ресурсів та гарячих ліній, які надаватимуть потерпілим оперативну правничу підтримку. Такий підхід сприятиме підвищенню довіри до правової системи, стимулюватиме використання юридичних механізмів захисту власності та сприятиме формуванню стійкої правової культури, заснованої на дотриманні міжнародно-правових стандартів та захисті фундаментальних прав людини.

Висновки. Право власності за умов міжнародного збройного конфлікту є вразливим до різноманітних форм посягань, пов'язаних зі знищенням, пошкодженням чи незаконним вилученням майна. Попри наявність міжнародно-правових стандартів та гарантій, насамперед визначених у статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ і нормах міжнародного гуманітарного права, реальна ефективність захисту часто ускладнюється практичними перешкодами. Досвід Європейського суду з прав людини свідчить про важливість збалансованого підходу, що враховує інтереси як держави, так і потерпілих власників, вимагаючи пропорційності, справедливого характеру процедур та належного обґрунтування втручання у майнові права.

Перспективними напрямами подальших наукових пошуків є глибше вивчення механізмів інтеграції міжнародних стандартів у національні правові системи, пошук оптимальних шляхів взаємодії між міжнародними органами та національними судами, а також дослідження найефективніших моделей реституції та компенсації. Подальше удосконалення правового регулювання вимагатиме чітких і зрозумілих процедур, що забезпечать своєчасний доступ до правосуддя, прозорість вирішення спорів про право власності та максимальне наближення до міжнародних стандартів. Створення спеціалізованих міжнародних інститутів або трибуналів, підвищення рівня підготовки суддів та юристів, а також формування комплексної політики правової допомоги постраждалим можуть стати важливими кроками на шляху посилення захисту права власності у конфліктних та постконфліктних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуйван П. Д. Щодо реформування судової системи в україні. South ukrainian law journal. 2019. Т. 1, № 4. С. 20–24. URL: https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.1.5 (дата звернення: 10.12.2024).

2. Денисов В. Н., Фалалєєва Л. Г. Громадянські права людини крізь призму відступу україни від зобов'язань в умовах збройного конфлікту та тимчасової окупації частини її території. Права людини в україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації. 2020. С. 136–160. URL: https://doi.org/10.36059/978-966-397-210-7/136-160 (дата звернення: 10.12.2024).

3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року (укр/рос) : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 10.12.2024).

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.12.2024).

5. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.12.2024).

6. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : Протокол Ради Європи від 20.03.1952 : станом на 17 лип. 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 10.12.2024).

7. Рада Європи / Європейський суд з прав людини. Посібник зі статті 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини. 2023. 107 с. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Guide_Articte%201_ECHR_Ukrainian.pdf.

8. Романюк Я. М. Захист права власності в умовах окупації та проведення АТО: сучасні віклики для України. Вісник верховного суду україни. 2016. № 7 (191). С. 3–9.

9. Швецова Л. А. Застосування ст 1 першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини при розгляді цивільних справ. Судова практика. 2014. № 6. С. 77–93.

10. Ярмак А., Шарович Д. Особливості та специфіка тлумачення і застосування національними судами положень єкпл та практики єспл. Молодий вчений. 2021. № 4 (92). С. 284–287. URL: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-4-92-62 (дата звернення: 10.12.2024).

11. Commission U. N. C. Documents of the united nations compensation commission. New York : United Nations, 2001.

12. Official Document System – UN. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g05/146/95/pdf/g0514695.pdf (дата звернення: 10.12.2024).

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-18

Коваль Т. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Лубко І. М.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

СТАНДАРТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТІВ У ДОКУМЕНТАХ РАДИ ЄВРОПИ

LAWYERS' PROFESSIONAL ACTIVITY STANDARDS IN THE DOCUMENTS OF THE COUNCIL OF EUROPE

У статті охарактеризовано стандарти професійної діяльності юристів, що містяться в актах Ради Європи. Встановлено, що вказані документи приймаються статутними органами організації – Комітетом Міністрів та Парламентською Асамблеєю – та мають різні назви: хартії, рекомендації, резолюції. З'ясовано, що найбільша частина аналізованих документів присвячена діяльності суддів. Це, зокрема, Європейська хартія про статус суддів 1998 р.; Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки 2010 р.; Рекомендація Rec (2004) 4 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці 2004 р., Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя 1981 р. та ін. Стандарти прокурорської діяльності визначено у таких документах, як: Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі прокуратури у системі кримінального судочинства 2000 р.; Рекомендація CM/Rec (2012) 11 Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі прокуратури поза межами системи кримінального правосуддя, Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1604 (2003) про роль прокуратури у демократичному правовому суспільстві» 2003 р. та ін. Вимоги щодо діяльності адвокатів та їх професійних об'єднань містяться у Рекомендації № R (2000) 21 Комітету Міністрів Ради Європи державам-учасницям про свободу професійної діяльності адвокатів 2000 р.

У висновках підкреслено, що, попри різні суб'єкти дії, документи Ради Європи визначають спільні принципи, важливі для всіх правників: незалежність, справедливість, об'єктивність, неупередженість, законність, дотримання принципу верховенства права, повага до професії тощо. У значній частині аналізованих актів наголошується на важливості розробки та прийняття кодексів поведінки (етичних кодексів), а також підвищення якості юридичної освіти та взаємодії з інститутами громадянського суспільства.

Ключові слова: *Рада Європи, юридична професія, стандарти діяльності, незалежність, законність, об'єктивність.*

The article characterizes the lawyers' professional activity standards contained in the acts of the Council of Europe. It is noted that these documents are adopted by the statutory bodies of the organization – the Committee of Ministers and the Parliamentary Assembly – and have different names: charters, recommendations, resolutions. It is found that most of the analyzed documents are devoted to the activities of judges. These are, in particular, the European Charter on the Statute of Judges (1998), Committee of Ministers Recommendation CM/Rec (2010) 12 to Member States on Judges: Independence, Efficiency and Responsibilities (2010), Committee of Ministers Recommendation Rec (2004) 4 to Member States on the European Convention on Human Rights in University Education and Professional Training (2004), Committee of Ministers Recommendation № R (81) 7 on Measures Facilitating Access to Justice (1981), etc. Standards of prosecutorial activity are defined in the following Council of Europe documents: Committee of Ministers Recommendation Rec (2000) 19 to Member States on the Role of Public Prosecution in the Criminal Justice System (2000), Committee of Ministers Recommendation CM/Rec (2012) to Member States on the Role of Public Prosecutors outside the Criminal Justice System (2012), Committee of Ministers Recommendation 1604 (2003) to Member States on the Role of the Public Prosecutor's Office in a Democratic Society Governed by the Rule of Law (2003) and so on. The requirements for the activities of lawyers and their professional associations are contained in Committee of Ministers Recommendation № R (2000) 21 to Member States on the Freedom of Exercise of the Profession of Lawyer (2000).

© Коваль Т. В., Лубко І. М., 2024

The conclusions emphasize that, despite the different subjects, the Council of Europe documents define common principles that are important for all legal professionals: independence, fairness, objectivity, impartiality, legality, adherence to the rule of law, respect for the profession, etc. Many of the analyzed acts emphasize the importance of developing and adopting codes of conduct (codes of ethics), as well as improving the quality of legal education and interaction with civil society institutions.

Key words: *Council of Europe, legal profession, standards of activity, independence, legality, objectivity.*

Постановка проблеми. Впровадження європейських стандартів у професійну юридичну діяльність є важливою частиною євроінтеграційного поступу України. Сталі демократичні традиції, дієва система захисту прав і свобод людини і громадянина, дотримання принципу верховенства права, незалежність та повага до професії є незмінними орієнтирами для національної юридичної спільноти вже не один рік поспіль. Тому й недивно, що сучасні програми підготовки юристів передбачають, окрім іншого, вивчення європейської системи деонтологічних вимог до правничої діяльності. Вагому роль у її формуванні відіграла Рада Європи (далі – РЄ) – найстарша європейська регіональна організація, метою якої є розвиток співробітництва держав-учасниць на базі спільних принципів та ідеалів, а також сприяння їхньому економічному і соціальному прогресу [1]. Її договірно-правова база нараховує десятки документів, присвячених різним аспектам суспільного життя, в тому числі діяльності юристів-професіоналів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Очевидно, що акти, схвалені під егідою РЄ, так чи інакше згадувалися у навчальній та науковій юридичній літературі. Так, загальну систему вимог до правників та їх діяльності досліджували С. Сливка, О. Петришин, Р. Кацавець, А. Бабенко, О. Борисова, І. Логвиненко, Ю. Безуса та ін. Рекомендації щодо конкретних спеціалістів (суддів, прокурорів, адвокатів, представників правоохоронних органів) вивчали П. Рудик, О. Саленко, А. Лапкін, Л. Чорновол, Є. Попович, Р. Мазурик, Т. Вільчик, О. Святоцька, С. Бандурка, О. Можайкіна та ін. Втім, окремого дослідження, у якому було б проаналізовано відповідні документи РЄ, немає.

Мета статті полягає в тому, щоб охарактеризувати стандарти професійної діяльності юристів, що міститься у документах РЄ.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні акти, в яких закріплено стандарти професійної юридичної діяльності, прийнято класифікувати за різними критеріями: юридичною силою (обов'язкові та рекомендаційні), поширеністю дії (універсальні та регіональні), суб'єктом (загальні та спеціальні) та ін. [2, с. 97]. Водночас, документи, ухвалені під егідою РЄ, мають свою специфіку. По-перше, вони можуть мати як імперативний, так і рекомендаційний характер. По-друге, вони автоматично не імплементуються до національних правових систем і не підлягають прямому застосуванню за відсутності відповідних механізмів. По-третє, їх виконавцями можуть бути як держави в-цілому, так і професійні асоціації та фізичні особи. По-четверте, вони відіграють важливу роль в узгодженні спільних європейських позицій щодо стандартів роботи правників [3, с. 260-261].

Як правило, вказані акти приймаються керівним органом РЄ – Комітетом Міністрів, до складу якого входять міністри закордонних справ держав-учасниць та їх представники. Назви документів можуть різнитися: хартії (приміром, Європейська хартія про статус суддів), рекомендації (до прикладу, Рекомендація щодо ролі прокуратури поза межами кримінального судочинства), резолюції (наприклад, Резолюція про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах) та ін. Окремі акти можуть ухвалюватися не Комітетом Міністрів, а Парламентською Асамблеєю, як-от: Рекомендація 1604 (2003) «Роль прокуратури у демократичному правовому суспільстві». Звісно, не слід забувати і про дорадчі органи РЄ, зокрема Європейську комісію «За демократію через право» (Венеційську (Венеціанську) комісію), яка у своїх доповідях систематично звертає увагу на різні аспекти професійної юридичної діяльності. Втім, на нашу думку, підготовлені нею доповіді мають становити предмет окремого дослідження.

Чи не найбільше документів РЄ аналізованого формату присвячено суддям, незалежність та неупередженість яких є основою не лише їх

професійної діяльності, а й висхідним принципом організації й функціонування правової держави. Так, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейській конвенції з прав людини) 1950 р. вказано: «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом» [4]. Основні вимоги до суддівського корпусу містяться у таких актах РЄ, як: Європейська хартія про статус суддів 1998 р.; Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів РЄ державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки 2010 р.; Рекомендація Rec (2004) 4 Комітету Міністрів РЄ державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці 2004 р.; Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів РЄ державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя 1981 р.; Рекомендація № R (84) 5 Комітету Міністрів РЄ державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя 1984 р. тощо.

Найвиразніше комплекс деонтологічних вимог до служителів Феміди сформульовано у Європейській хартії про статус суддів, ухваленої 10 липня 1998 р. Базовими якостями, необхідними для успішного виконання суддівських обов'язків, визначено високий рівень компетентності, неупередженість, незалежність, широта світогляду, відкритість, здатність до професійного вдосконалення та ін. Так, відповідно до п. 1.5 документу, суддя повинен виявляти повагу до осіб, що звертаються до нього, та пильно стежити за підтриманням високого рівня компетентності, якого вимагає винесення рішень у справах, від яких залежить гарантія захисту прав людини, та за збереженням конфіденційності інформації, яку їм довірено в ході судового розгляду [5, с. 28]. Окрему увагу авторів хартії присвячено етичним основам суддівської діяльності, які, приміром, повинні утримуватися від будь-якої поведінки, дій або висловлювань, що можуть серйозно вплинути на переконання громадськості в їхній неупередженості та незалежності [5, с. 29].

Вказані вимоги конкретизовано у Рекомендації CM / Rec (2010) 12 Комітету Міністрів РЄ державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки, ухваленій 17 листопада 2010 р. Наріжним каменем діяльності осіб, що здійснюють судочинство, визначено незалежність, яка має бути закріплена на найвищому правовому рівні. На думку авторів документу, ця незалежність не є прерогативою чи привілеєм, наданим для задоволення власних інтересів суддів. Вона надається в інтересах верховенства права та осіб, які домагаються та очікують неупередженого правосуддя [5, с. 43-44]. Важливо, що у документі сформульовано низку обов'язків, які повинні виконували судді. Наприклад, під час проведення судового розгляду судді повинні захищати права та свободи всіх осіб однаково, поважаючи їхню гідність; під час розгляду всіх справ судді мають діяти незалежно та неупереджено, забезпечувати сторонам можливість бути об'єктивно вислуханими, пояснювати за потреби процедурні питання; судді повинні розглядати кожну справу з належною ретельністю та впродовж розумного терміну, а також мають заохочувати сторони досягати мирного врегулювання спору. Окрім того, у рекомендації наголошено на важливості прийняття етичних кодексів суддів, що сприятимуть підвищенню довіри громадськості до судової влади.

Стандарти прокурорської діяльності визначено у таких документах РЄ, як: Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів РЄ щодо ролі прокуратури у системі кримінального судочинства 2000 р.; Рекомендація CM/Rec (2012) 11 Комітету Міністрів РЄ щодо ролі прокуратури поза межами системи кримінального правосуддя, Рекомендація Парламентської Асамблеї РЄ 1604 (2003) про роль прокуратури у демократичному правовому суспільстві» 2003 р. та ін.

На думку більшості дослідників, основним актом, що предметно присвячений стандартам діяльності прокурорів, є Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів РЄ щодо ролі прокуратури у системі кримінального судочинства, прийнята 6 жовтня 2000 р. [6, с. 72]. У ній, зокрема, охарактеризовано функції прокурорів, особливості їх взаємовідносин з представниками законодавчої, виконавчої та судової влади, працівниками правоохоронних органів, фізичними особами тощо. Основною вимогою до прокурорської діяльності визначено незалеж-

ність прокурорів, що повинна забезпечуватися об'єктивною процедурою добору кадрів, просування по службі, притягнення до дисциплінарної відповідальності, гарантування безпеки тощо [7].

У світлі деонтологічних вимог найбільш вагомими видаються наступні положення: прокурори повинні справедливо, неупереджено й об'єктивно виконувати свої функції, поважати і намагатися захищати права людини, гарантувати якнайшвидшу дієвість системи кримінального судочинства. Вони мають утримуватися від дискримінації, що ґрунтується на таких ознаках, як стать, раса, колір шкіри, мова, релігія, політичні або інші переконання, національне або соціальне походження, приналежність до національних меншин, майно, народження, здоров'я, інвалідність або інший статус. Прокурори повинні намагатися захищати принцип рівності перед законом, а саме, за допомогою розкриття іншим сторонам – зберігаючи в інших випадках, де це передбачено законом – будь-якої інформації, якою вони володіють і яка може вплинути на справедливість судового розгляду. Важливо, щоб при виконанні своїх обов'язків прокурори були пов'язані з «кодексами поведінки», порушення яких зумовлювало б відповідні санкції [7].

Ще одним важливим документом, в якому містяться вимоги до прокурорської діяльності, є Рекомендація CM/Rec (2012) 11 Комітету Міністрів РЄ щодо ролі прокуратури поза межами системи кримінального правосуддя. Ухвалена 19 вересня 2012 р., вона стала результатом численних дискусій, пов'язаних із місцем та роллю прокуратури у різних правових системах. Втім, незалежно від характеру повноважень (в галузі кримінального, цивільного, адміністративного права або інших галузей), Рекомендація зобов'язує прокурорів виконувати їх незалежно, прозоро та у повній відповідності до принципу верховенства права [8, с. 9]. Програмним положенням акту є те, що органи прокуратури мають виробити такий підхід до своєї роботи, який буде максимально прозорим і відкритим, наскільки це можливо, за повного дотримання обов'язків щодо забезпечення конфіденційності.

Аналіз актів РЄ щодо стандартів прокурорської діяльності був неповним без згадки про Рекомендацію 1604 (2003) про роль прокуратури у демократичному правовому суспільстві, схваленої Парламентською Асамблеєю РЄ 27 травня 2003 р. У ній йдеться, зокрема, про необхідність досягнення згоди між державами та їх правовими системами для того, щоб протистояти викликам міжнародної злочинності. Водночас, у документі наголошено, що мета діяльності органів прокуратури полягає у забезпеченні верховенства права, захисту прав і свобод від злочинних посягань, а також нагляду за належним функціонуванням органів, відповідальних за розслідування злочинів [9].

У документах РЄ також містяться вимоги щодо діяльності адвокатів та їх професійних об'єднань. Найбільш показовою в цьому контексті є Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів РЄ державам-учасницям про свободу професійної діяльності адвокатів від 25 жовтня 2000 р. По-перше, у ній підкреслена засаднича роль, яку адвокати відіграють у забезпеченні захисту прав людини і основоположних свобод. По-друге, вказано на необхідність вжиття державами всіх заходів для забезпечення поваги до професії адвоката, її захисту та сприяння її свободі без дискримінації та без неналежного втручання влади чи широкого загалу. По-третє, детально регламентовано умови, за яких можлива адвокатська діяльність. Фундаментом для неї слугує належна юридична освіта, у якій не можна відмовляти, зокрема, на підставі статі, статевих преференцій, раси, кольору шкіри, релігії, політичних чи інших переконань, етнічного або соціального походження, належності до національної меншини, майнового статусу, народження або фізичної вади. Юридична освіта, включаючи програми підвищення кваліфікації, має зміцнювати юридичні навички, забезпечувати краще розуміння питань етики і прав людини та вчити адвокатів поважати, захищати і відстоювати права та інтереси їхніх клієнтів і підтримувати належне відправлення правосуддя [5, с. 537].

Серед обов'язків адвокатів, виокремлено, до прикладу, інформування клієнтів про їхні законні права і обов'язки, а також про вірогідні результати та наслідки справи, включаючи фінансові витрати; прагнення, насампе-

ред, дійти дружнього врегулювання справи; звернення до суду задля захисту, додержання і забезпечення прав та інтересів своїх клієнтів; уникнення конфлікту інтересів; уникнення роботи, більшої за розумні обсяги навантаження на адвоката. Згадується також про важливість розробки професійних стандартів і кодексів поведінки адвокатів.

Вважаємо, що в умовах сьогодення огляд європейських стандартів діяльності юристів був би неповним без врахування ще одного програмного акту РЄ – Плану дій для України на 2023–2026 рр. «Стійкість, відновлення та відбудова», в якому окреслено заходи, спрямовані на підтримку процесу відбудови та економічного відновлення в Україні. Так, на думку авторів документу, посилення стійкості українських державних установ, демократичного управління і верховенства права, захист основоположних прав громадян передбачає, окрім іншого, і зміцнення професійної спроможності юристів, підвищення якості юридичної освіти, підтримку юридичних асоціацій та громадських організацій [10].

Висновки. У підсумку відзначимо, що Рада Європи (поряд із Європейським Союзом) відіграла виняткову роль у формуванні системи регіональних стандартів професійної юридичної діяльності. Ухвалені під її егідою документи, що містять вимоги до етики та поведінки правників, вже не один рік поспіль є незмінним орієнтиром для держав-учасниць. Попри те, що вказані акти стосуються представників різних юридичних професій (суддів, прокурорів, адвокатів), вони визначають загальні принципи, важливі для всіх правників: незалежність, справедливість, об'єктивність, неупередженість, законність, дотримання принципу верховенства права тощо. У значній частині аналізованих документів наголошується на важливості розробки та прийняття кодексів поведінки (етичних кодексів), а також підвищення якості юридичної освіти та взаємодії з інститутами громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/994_001?lang=uk#Text (дата звернення: 15.11.2024)

2. Юридична деонтологія: підручник / С. Погребняк, О. Уварова, Г. Христова, та ін.; за заг. ред. О. Петришина. Х. : Право, 2014. 248 с.

3. Попко Є. Основні тенденції розвитку права Ради Європи. *Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică.* 2014. № 3. С. 258–262.

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 16.11.2024)

5. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. К., Проект Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Справедливе правосуддя». Проект ЄС «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні» 2015. 708 с. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/EU_Standarts_book_web-1.pdf (дата звернення: 18.11.2024)

6. Лапкін А. Міжнародні стандарти прокуратури як орієнтир європейської інтеграції. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. № 4. Ч. 2. С. 70–76.

7. The Role of Public Prosecution in the Criminal Justice System. Recommendation Rec (2000)19, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 6 October 2000. URL: https://search.coe.int/cm?i=09000016804be55a (дата звернення: 18.11.2024)

8. The Role of Public Prosecutors outside the Criminal Justice System. Recommendation CM/Rec (2012), adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 19 September 2012 and explanatory memorandum. Strasbourg. Council of Europe Publishing, 39 p. URL: https://rm.coe.int/16807096c5 (дата звернення: 20.11.2024)

9. Role of the Public Prosecutor's Office in a Democratic Society Governed by the Rule of Law. Recommendation 1604 (2003), adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on 27 May 2003 URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17109& (дата звернення: 20.11.2024)

10. План дій Ради Європи для України на 2023-2026 роки «Стійкість, відновлення та відбудова», затверджений Комітетом Міністрів Ради Європи 14 грудня 2022 р. URL: https://rm.coe.int/action-plan-ukraine-2023-2026-ukr/1680aa8282 (дата звернення: 22.11.2024)

УДК 341.456(4)
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-19

Маілунц А. Е.,
аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА МІЖНАРОДНИМИ СУДАМИ

THE LEGAL BASIS OF INTERPRETATION OF CUSTOMARY INTERNATIONAL LAW BY INTERNATIONAL COURTS

В статті розглядаються правові підстави, на яких міжнародні судові та квазісудові органи здійснюють тлумачення міжнародного права. Наголошується, що міжнародне звичаєве право активно застосовується в практиці міжнародних судів, які можуть посилатися на нього як безпосередньо, так і опосередковано, використовуючи його як в якості допоміжного, так і в якості основного джерела права. Це робиться з прямою опорою на статутні документи міжнародних судів, які можуть передбачати використання звичаєвого права в практиці конкретного суду, так і без такого посилання, якщо статутний документ конкретного суду не згадує про можливість застосування судом міжнародного звичаєвого права. В такому випадку, звичай, як правило, не застосовується безпосередньо, а посилання на нього робиться для цілей тлумачення міжнародних норм.

Розглядаються статутні документи міжнародних судових та квазісудових органів, в тому числі, Міжнародного Суду ООН, Міжнародного кримінального суду, гібридних кримінальних судів, міжнародних судів з прав людини, міжнародних арбітражів. Досліджуються конвенції з прав людини, що застосовуються судами за прав людини. Розглядається практика даних судових та квазісудових органів з метою виявлення порядку застосування ними посилань на свої статутні документи щодо тлумачення міжнародного звичаєвого права, встановлюються тенденції такої практики, які полягають, в тому числі, у визнанні певних міжнародних норм такими, що набули звичаєвого статусу.

Встановлюється, що тлумачення норм міжнародного звичаєвого права здійснюють всі без виключення міжнародні суди. Досліджуються підходи, що застосовуються міжнародними судовими та квазісудовими органами для тлумачення звичаєвих норм, в тому числі, дедуктивний та індуктивний. Простежуються переваги та недоліки кожного підходу для пояснення порядку тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судами. Характеризується застосування цих підходів Комісією міжнародного права ООН при підготовці нею висновків щодо ідентифікації міжнародного звичаєвого права. Робиться висновок про практичну значущість тлумачення міжнародного звичаєвого права для практики міжнародних судів.

Ключові слова: *тлумачення міжнародного права, способи тлумачення, міжнародне звичаєве право, міжнародний звичай, міжнародні суди.*

The article examines the legal grounds on which international judicial and quasi-judicial bodies interpret international law. It is emphasized that international customary law is actively used in the practice of international courts, which can refer to it both directly and indirectly, using it both as an auxiliary and as the main source of law. This is done with direct reference to the statutory documents of international courts, which may provide for the use of customary law in the practice of a particular court, and without such a reference, if the statutory document of a particular court does not mention the possibility of the court applying international customary law. In such a case, custom is usually not applied directly, and reference is made to it for the purposes of interpreting international norms.

The statutory documents of international judicial and quasi-judicial bodies, including the UN International Court of Justice, the International Criminal Court, hybrid criminal courts, international human rights courts, and international arbitrations are considered. Human rights conventions applied by human rights courts are studied. The practice of these judicial and quasi-judicial bodies is considered in order to identify the procedure for their application of references to their statutory documents regarding the interpretation of customary international law, the trends of such practice are established, which consist, among other things, in the recognition of certain international norms as having acquired customary status.

It is established that the interpretation of norms of customary international law is carried out by all international courts without exception. The approaches used by international judicial and quasi-judicial bodies for the interpretation of customary norms, including deductive and inductive, are studied. The advantages and disadvantages of each approach to explaining the order of interpretation of customary international law by international courts are traced. The application

© Маілунц А. Е., 2024

of these approaches by the UN International Law Commission when preparing its conclusions on the identification of customary international law is characterized. A conclusion is made about the practical significance of the interpretation of customary international law for the practice of international courts.

Key words: *interpretation of international law, methods of interpretation, international customary law, international custom, international courts.*

Постановка проблеми. Тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судовими та квазісудовими інституціями представляє собою прикметну проблему з точки зору юридичної науки. Неможна поставити під сумнів здатність міжнародних судів тлумачити право, так само як не можна поставити під сумнів застосування ними міжнародного звичаєвого права, що прямо відображено в якості джерела права в їхніх статутах, або фактично використовується незалежно від його згадок у статутних документах. Однак, якщо питання тлумачення договірного права не становлять значної проблеми з точки зору юридичної науки, то питання тлумачення звичаєвого права становлять значний виклик, в першу чергу, через їхній неписаний характер. Встановлення характеру та порядку тлумачення звичаєвих норм міжнародними судами представляє собою велику та багатогранну тему наукового дослідження. В цій статті ми спробуємо вказати на одне з питань, що виникає в рамках даної проблематики, а саме на правові підстави здійснення тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судами.

Метою дослідження є встановлення правових підстав здійснення міжнародними судовими та квазісудовими органами тлумачення норм міжнародного звичаєвого права в статутних документах таких органів та в нормах міжнародного права в цілому.

Стан опрацювання проблематики тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судами відносно добрий в іноземній юридичній науці. Можна виділити роботи Г. Шварценбергера, А. Блекмана, Р. Кольба. В вітчизняній науці питань тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судами торкалися А.І. Андреків та Ю.В. Щокін. Водночас, ця тема ніколи не була предметом безпосереднього наукового дослідження вітчизняними фахівцями.

Виклад основного матеріалу. Практика міжнародних судів та трибуналів, а також квазісудових органів та інших органів вирішення спорів рясніє посиланнями на міжнародне звичаєве право, тлумачення міжнародного звичаєвого права [1], тлумачення звичаєвих норм та стандартів [2] або, навіть коли немає прямої згадки про процес тлумачення, на пошук змісту та обсягу звичаєвої норми чи стандарту [3]. Однак, як в практиці, так і в літературі вказується на розбіжності у застосуванні терміну «тлумачення», що використовується для посилання на практику держав чи на opinio juris. Як пише професор Гарвардського університету Л. Фуллер, «центральною проблемою «тлумачення» звичаєвого права. Проблема знання того, коли слід читати норму щодо акту чи набору повторюваних актів, як обов'язкову в тому сенсі, який можна надати обіцянці, напряму озвученій словами» [4, с. 16]. Подібним чином, Н. Петерсен зауважує, що «формування звичаєвого права є складним завданням, що вимагає певного ступеню гнучкості від юриста та судді, який вдається до тлумачення практики держав та opinio juris та придання ним правового значення» [5, с. 116].

Не потребує доведення той факт, що міжнародне звичаєве право відіграє важливу роль в практиці міжнародних судових та квазісудових органів. Це випливає зі статутів, договорів та інших нормативно-правових актів, на підставі яких утворюються ці органи. В багатьох з них міститься пряме посилання на міжнародне звичаєве право як на джерело права. Однак, навіть там. Де це посилання відсутнє, міжнародні звичаї все ж враховуються як допоміжне джерело права, або для цілей тлумачення права, що застосовується. При розгляді застосовності міжнародного звичаєвого права в міжнародних та інтернаціоналізованих органах вирішення спорів, слід, в першу чергу, звернути увагу на установчі документи цих інституцій, які прямо вказують на міжнародне звичаєве право. По-друге, слід розглянути такі установчі документи судів, що роблять посилання на міжнародне звичаєве право приховано. Нарешті, слід звернути увагу на такі статутні документи, які не посилаються на міжнародне звичаєве право,

однак в яких спостерігається його застосування на практиці.

Стаття 38 Статуту Міжнародного Суду ООН вказує міжнародне звичаєве право в переліку джерел права, що застосовуються судом, а також визначає міжнародний звичай як «свідчення загальної практики, що визнається в якості права» [6]. Аналогічні формулювання міститься в статті 20 Протоколу [7] Африканського суду справедливості та статті 31 Протоколу Африканського суду справедливості і прав людини [8]. Стаття 61 Африканської конвенції з прав людини і народів згадує звичаєве право серед джерел, якими користується Африканська комісія з прав людини і народів, причому говорить про нього як про допоміжне джерело для визначення принципів права [9]. Це означає, що звичай не застосовується безпосередньо, а виконує функцію подібну до функції судових рішень за Статутом МС ООН.

Більшість міжнародних та гібридних кримінальних судів також згадують міжнародне звичаєве право явно чи приховано. Так, Спеціалізовані палати по Косово (далі – СПК), які є гібридним судом, створеним відповідно до національного законодавства, «застосовують міжнародне звичаєве право та матеріальне кримінальне законодавство Косово в тій мірі, в якій воно відповідає міжнародному звичаєвому праву» [10]. Тут міжнародні звичаєві норми відіграють подвійну роль: вони одночасно є правом, що застосовуються, та мірилом, до якого звертаються при застосуванні національного кримінального права. Згадується міжнародне звичаєве право і в статутах інших інтернаціоналізованих судів, наприклад, Надзвичайних палат в судах Камбоджі (далі – НПСК) [11] та Надзвичайних африканських палат (далі – НАП) [12]. Так, стаття 2 Закону про утворення НПСК встановлює, що вони притягають до правосуддя тих, хто вчинив серйозні порушення міжнародного гуманітарного звичаєвого права та звичаїв. Це формулювання подібне до норми статті 3 Статуту Трибуналу по колишній Югославії, відповідно до якої Трибунал має юрисдикцію для засудження осіб за порушення законів чи звичаїв війни [13]. Так само, частина перша статті 3 Статуту НАП надає Палаті юрисдикцію щодо осіб, які є відповідальними «за злочини та серйозні порушення міжнародного права, звичаєвого міжнародного права та міжнародних конвенцій».

Якщо звернутися до Статуту Міжнародного кримінального суду, то в ньому можна виділити другу частину статті 21, відповідно до якої Суд застосовує «міжнародні договори, принципи і норми права, у тому числі, загальновизнані принципи міжнародного права збройних конфліктів» [14]. Останні, очевидно, можуть бути виведені, зокрема, з міжнародного звичаєвого права.

Аналогічний підхід можна простежити в статутних документах деяких гібридних кримінальних трибуналів. Наприклад, Регламент про утворення Спеціальних колегій по Східному Тимору (далі – СКСТ) – гібридного суду, створеного Перехідною адміністрацією ООН в Східному Тиморі використовує термінологію подібну до Римського статуту, відповідно до якої Колегії застосовують «договори та визнані принципи і норми міжнародного права» [15]. Інший приклад – Угода між ООН та Сьєрра-Леоне про утворення Спеціального суду по Сьєрра-Леоне, яка визначає, що Суд має юрисдикцію щодо злочинів проти людяності, порушень спільної статті 3 Женевських Конвенцій і Додаткового протоколу II, інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права та деяких діянь, що вважалися злочинами за законодавством Сьєрра-Леоне, що не входять до числа вже описаних злочинів [16]. Враховуючи те, що норми міжнародного гуманітарного права можуть існувати у вигляді норм звичаєвого права, посилання на інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права слід розуміти як таке, що включає міжнародне звичаєве право.

Імовірно єдиним серед міжнародних та інтернаціоналізованих міжнародних кримінальних судів, що не згадує прямо чи непрямо міжнародне звичаєве право, є Спеціальний трибунал по Лівану (далі – СТЛ). Відповідно до статті 2 його Статуту, Трибунал покликаний застосовувати ті частини Кримінального кодексу Лівану, які встановлюють покарання за акти тероризму, злочини чи правопорушення проти життя та особистої гідності, злочинні об’єднання, та неповідомлення про злочини чи правопорушення, в тому числі, визначають матеріальні елементи злочину, злочинної спі-

вучасті чи змови, а також застосовувати закон Лівану від 11 січня 1958 року щодо заколотів, громадянської війни та міжрелігійних конфліктів [17].

На відміну від кримінальних судів, суди з прав людини, як уявляється, застосовують більш обмежений підхід до права, що в них застосовується, в тому числі, міжнародного звичаєвого права. Статути чи установчі договори цих судових інституцій не містять прямих посилань на те, що в них може застосовуватися міжнародне звичаєве право. Найбільш відомим прикладом цього є Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Відповідно до статті 32 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), юрисдикція суду «поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї» [18]. Подібним чином, частиною третьою статті 62 Американської конвенції з прав людини визначається, що Міжамериканська комісія з прав людини (далі – МКПЛ) та Міжамериканський суд з прав людини (далі – МСПЛ) застосовується до «всіх справ, що стосуються тлумачення та застосування цієї Конвенції, що подані до нього, за умови, що держави-учасниці спору визнають чи визнали таку юрисдикцію спеціальною декларацією…чи спеціальною угодою» [19]. Так само, Протокол до Африканської хартії прав людини і народів щодо створення Африканського суду з прав людини і народів (далі – АСПЛН) статтею 7 обмежує право, що застосовується, «положеннями Хартії та інших релевантних документів з прав людини, що ратифіковані державами, які є сторонами спору» [20].

Водночас, якщо поглянути на практику даних судів, можна зробити висновок що суди з прав людини та міжнародні кримінальні трибунали, чиї установчі документи містять пряме чи непряме посилання на застосування міжнародного права, та ті, чиї статути не містять такого посилання, неодноразово посилалися на міжнародне звичаєве право в своїй практиці. Наприклад, хоча Статут МСПЛ не посилається прямо чи непрямо на міжнародне звичаєве право як на джерело права, він, тим не менш, розглядав питання міжнародного звичаєвого права в багатьох справах. Наприклад, у справі Кастільо-Паез проти Перу Суд підкреслив, що «Американська конвенція кодифікує правило звичаєвого права, яке є одним з фундаментальних принципів існуючого міжнародного права та відповідальності держав» [21]. Також Суд застосовував посилання на міжнародний звичай щодо права міжнародних договорів у справах, в яких держава не була стороною Віденської конвенції про право міжнародних договорів [22]. Також МСПЛ в різних справа встановив звичаєвий характер ряду прав та обов'язків, зокрема обов'язку розслідувати порушення прав людини [23], підтвердження звичаєвості заборони катувань [24], звичаєве правило, відповідно до якого держави, що ратифікували договір про права людини, мають обов'язок змінити своє внутрішнє законодавство аби забезпечити дотримання цього договору [25], звичаєву норму щодо права ув'язненого іноземного громадянина комунікувати з консулом своєї країни [26]. У справі Лас-Пальмерас проти Колумбії Міжамериканська комісія з прав людини дійшла висновку, що справу слід вирішувати «у світлі норм, які містяться як в Американській конвенції, так і в звичаєвому міжнародному гуманітарному праві, що застосовується до внутрішніх збройних конфліктів та виражене в спільній статті 3 Женевських конвенцій» [27], та що Суд має компетенцію застосовувати ці правила.

Простежується ця тенденція і в практиці інших міжнародних судів. Наприклад, ЄСПЛ у справі Міланковича встановив, що правило щодо командної відповідальності за злочини проти людяності та воєнні злочини набуло звичаєвого характеру, тому не мало значення чи закріплене це правило у внутрішньому законодавстві Хорватії [28]. АСПЛН у справі Мтікіла проти Танзанії застосував звичаєві норми щодо відповідальності держав [29], а у справі Омарі проти Танзанії визнав, що Загальна декларація прав людини набула статусу звичаєвого міжнародного права [30]. СТЛ, попре відсутність в його установчих документах згадок про звичаєве право, зрештою визнав у справі Аяша, що «інкорпорація звичаєвих норм законодавство Лівану є автоматичною» [31].

Нарешті, неможна оминути увагою міжнародних арбітражних органів. Наприклад, міжнародне звичаєве право не застосовується автоматично до арбітражів, що відбуваються

під егідою Міжнародного центру вирішення інвестиційних спорів (далі – ISCID). Зокрема, відповідно до частини першої статті 42 Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами, «арбітраж розглядає спір згідно норм права, відповідно до згоди сторін. У випадку відсутності згоди сторін Арбітраж застосовує право Договірної держави, що виступає як сторона в спорі, а також норми міжнародного права, які можуть бути застосовані» [32]. Це виглядає як непряма відсилка до міжнародного звичаєвого права. І дійсно, ISCID розглядав питання міжнародного звичаєвого права в ряді справ, прикладом чого може бути справа Ліон Мексико Консолідейтед проти Мексики, в якій Центром було досліджено звичаєві норми щодо поводження з іноземцями [33].

Отже, всі міжнародні суди здійснюють тлумачення норм звичаєвих норм міжнародного права, незалежно від того, чи закріплено це в їхніх статутних документах. При цьому, навіть у тих випадках, коли міжнародне звичаєве право зазначається в якості джерела права, що застосовується конкретним судом, статути не надають вказівок щодо того, як воно визначається. Так, при розробці Статуту ППМП, на якому, значною мірою, базується і Статут Міжнародного Суду ООН, питання визначення міжнародного звичаєвого права взагалі не розглядалося. Як пишуть А. Циммерман та К. Тамс, «в світлі travaux preparatoires до параграфу 2, це положення не предписує заздалегідь визначеного методу для «відкриття» звичаєвих норм. Його метою було просто дозволити Суду застосовувати такі правила, без будь-яких спроб описати конкретний процес» [34].

Однак, як було згадано вище, дискусія щодо належного методу ідентифікації норм міжнародного звичаєвого права була розпочата Г. Шварценбергером, який розвивав індуктивний підхід на противагу дедуктивному підходу в виявленні міжнародного звичаєвого права. Шварценбергер критикував дедуктивний метод як такий, що призводить до довільних результатів, відзначаючи, що індуктивний метод є більш підходящим та таким, що призводить до більшої правової визначеності [35].

Цього підходу дотримувалася КМП ООН при підготовці проекту висновку щодо ідентифікації міжнародного звичаєвого права. Відповідно до цього висновку, «для визначення існування та змісту норми міжнародного звичаєвого права необхідно встановити чи наявна загальна практика, що визнається в якості права (opinio juris)» [36]. Це відповідає індуктивному методу Шварценбергера, а отже КМП ООН сама звернулася до індукції. Водночас, Комісія зазначає, що вона не виключає можливості встановлення звичаю з використанням дедуктивного підходу, щонайменше в деяких ситуаціях.

Висновки. Правові підстави для тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судами можна поділити на статутні та нестатутні. Статутні прямо випливають з права суду застосовувати міжнародне звичаєве право, що може передбачатися його статутом, нестатутні можуть непрямо випливати зі статутних документів, або інших норм міжнародного права, якими послуговується конкретний суд, наприклад, норм міжнародного права прав людини. Фактично, тлумачення міжнародного звичаєвого права здійснюють всі суди, незалежно від правової підстави, якою це обґрунтовується. Це призводить до висновку про те, що тлумачення міжнародного звичаєвого права є нормальною діяльністю міжнародних судових та квазісудових органів, здійснення якої не залежить від формальних правових підстав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Obligations concerning Negotiations relating to Cessation of the Nuclear Arms Race and to Nuclear Disarmament (Marshall Islands v the United Kingdom) (Preliminary Objections), 2016. ICJ Rep 833 Dissenting Opinion of Judge Trindade. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/160/160-20161005-JUD-01-06-EN.pdf (дата звернення: 26.10.2024).

2. “Ara Libertad” (No 2) (Argentina v Ghana) (Provisional Measures, Order of 15 December 2012, Joint Separate Opinion of Judge Wolfrum and Judge Cot, ITLOS Reports 2012. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no.20/published/C20_Order_151212.pdf (дата звернення: 26.10.2024).

3. Nuclear Tests Case. Joint Dissenting Opinion of Judges Onyeama, Dillard, Jiménez de Aréchaga and Sir Humphrey Waldock. URL: https://www.icj-cij.org/index.php/node/140724 (дата звернення: 26.10.2024).

4. Fuller L.L. Human Interation and the Law. *American Journal of Jurisprudence*. 1969. No 15. P. 1-36.

5. Petersen N. The Role of Consent and Uncertainty in the Formation of Customary International Law. *Reexamining Customary International Law*. B. Legard (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2017. P. 111-178.

6. Statute of the International Court of Justice, 1945. URL: https://www.icj-cij.org/statute (дата звернення: 23.10.2024).

7. Protocol of the Court of Justice of the African Union. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36395-treaty-0026_-_protocol_of_the_court_of_justice_of_the_african_union_e.pdf (дата звернення: 26.10.2024).

8. Protocol on the Statute of the African Court of Justice and Human Rights. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36396-treaty-0035_-_protocol_on_the_statute_of_the_african_court_of_justice_and_human_rights_e.pdf (дата звернення: 26.10.2024).

9. African Charter on Human and Peoples' Rights, 1981. URL: https://au.int/en/treaties/african-charter-human-and-peoples-rights (дата звернення: 26.10.2024).

10. On Specialist Chambers and Specialist Prosecutor's Office. Law No.05/L-053. URL: https://www.scp-ks.org/sites/default/files/public/05-l-053_a.pdf (дата звернення: 26.10.2024).

11. Agreement between the United Nations and the Royal Government of Cambodia Concerning the Prosecution Under Cambodian Law of Crimes Committed During the Period of Democratic Kampuchea, Phnom Penh, 6 June 2003, 2329 UNTS 41723. URL: https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=080000028007c9d0 (дата звернення: 26.10.2024).

12. The Agreement on the Establishment of the Extraordinary African Chambers within the Senegalese Judicial System Between the Government of the Republic Of Senegal and the African Union and the Statute of the Chambers, 2013. URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/Additional%20Agreement%20to%20the%20Statute%20of%20the%20Extraordinary%20African%20Chambers%20%28July%2024%2C%202014%29.pdf (дата звернення: 26.10.2024).

13. Updated Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, 2009. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf (дата звернення: 26.10.2024).

14. Римський статут Міжнародного кримінального суду, 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 26.10.2024).

15. Regulation No 2000/15 on the Establishment of Panels with Exclusive Jurisdiction over Serious Criminal Offences, 6 June 2000. URL: https://www.legal-tools.org/doc/c082f8/pdf (дата звернення: 26.10.2024).

16. Agreement between the United Nations and the Government of Sierra Leone on the Establishment of a Special Court for Sierra Leone, 2000. URL: https://www.rscsl.org/Documents/scsl-agreement.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

17. Statute of the Special Tribunal for Lebanon, 2006. URL: https://www.onlinelibrary.iihl.org/wp-content/uploads/2021/04/Statute-ICTL-EN.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 27.10.2024).

19. American Convention on Human Rights, 1969. URL: https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20 1144/volume-1144-i-17955-english.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

20. Protocol to the African Charter on Human and People's Rights on the Establishment of an African Court on Human and People's Rights. URL: https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/10/2-PROTOCOL-TO-THE-AFRICAN-CHARTER-ON-HUMAN-AND-PEOPLES-RIGHTS-ON-THE-ESTABLISHMENT-OF-AN-AFRICAN-COURT-ON-HUMAN-AND-PEOPLES-RIGHTS.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

21. Castillo-Páez v Peru (Reparations and Costs) IACtHR Series C No. 34 (27 November 1998). URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_43_ing.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

22. Hilaire, Constantine and Benjamin et al v Trinidad and Tobago (Merits, Reparations, and Costs) IACtHR Series C No. 9 (21 June 2002). URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_94_ing.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

23. Perozo et al v Venezuela (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs) IACtHR Series C No. 195 (28 January 2009). URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_195_ing.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

24. Juridical Conditions and Rights of Undocumented Migrants (Advisory Opinion OC-18/03) IACtHR Series A No. 18 (17 September 2003), Concurring Opinion of Judge Trindade. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_25_ing.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

25. "The Last Temptation of Christ" (Olmedo Bustos et. al) v Chile (Merits, Reparations and Costs) IACtHR Series C No. 73 (5 February 2001). URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_73_ing.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

26. The Right to Information on Consular Assistance in the Framework of the Guarantees of the Due Process of Law (Advisory Op OC-16/99) IACtHR Series A No. 16 (1 October 1999). URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_16_ing.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

27. Las Palmeras v Colombia (Merits) IACtHR Series C No. 67 (6 December 2001). URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_90_ing.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

28. Milanković v. Croatia (application no. 33351/20, 20.01.2022), Judgment of 20 February 2022. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22sort%22:[%22kpdate%20Descending%22],%22itemid%22:[%22001-215180%22]} (дата звернення: 27.10.2024).

29. Mtikila v Tanzania, ACtHPR, Ruling on Reparations 011/2011 of 13 June 2014. URL: https://www.worldcourts.com/acthpr/eng/decisions/2014.06.13_Mtikila_v_Tanzania.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

30. Omary v Tanzania, ACtHPR, Ruling 001/2012 of 28 March 2014. URL: https://afchpr-commentary.uwazi.io/en/entity/1che1tq0620uow29 (дата звернення: 27.10.2024).

31. Prosecutor v Ayyash (Interlocutory Decision on the Applicable Law: Terrorism, Conspiracy, Homicide, Perpetration, Cumulative Charging of 16 February 2011) STL Appeals Chamber, STL- II-01/I.. URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/stl/2011/en/77425 (дата звернення: 27.10.2024).

32. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами, 1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_060#Text (дата звернення: 27.10.2024).

33. Lion Mexico Consolidated v. United Mexican States. ISCID Case No ARB(AF)/15/2. URL: https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw10824.pdf (дата звернення: 27.10.2024).

34. Zimmermann A., Oellers-Frahm K., Tomuschat C., Jams C.J. The Statute of the International Court of Justice: A Commentary. Oxford: Oxford University Press, 2012. 1808 p. P. 813.

35. Schwarzenberger G. The Inductive Approach to International Law. *Harvard Law Review*. 1947. No 60(4). P. 539-570.

36. ILC. UN Doc A/73/10. Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, with Commentaries. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_13_2018.pdf (дата звернення: 20.10.2024).

УДК 341.4
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-20

Саух А. С.,
аспірант
Київського університету права Національної академії наук України
https://orcid.org/0009-0004-6283-0728

ВІДМІННІСТЬ ГЕНОЦИДУ У ФОРМІ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПЕРЕДАЧІ ДІТЕЙ З ОДНІЄЇ ОХОРОНЮВАНОЇ ГРУПИ ДО ІНШОЇ ВІД ПОДІБНИХ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ПЕРЕМІЩЕННЯМ ДІТЕЙ

THE DIFFERENCE OF GENOCIDE IN THE FORM OF FORCING THE TRANSFER OF CHILDREN FROM ONE PROTECTED GROUP TO ANOTHER FROM SIMILAR CRIMES RELATED TO THE MOVEMENT OF CHILDREN

Дана наукова стаття присвячена дослідженню специфічної форми геноциду, що полягає в насильницькому переміщенні дітей з однієї охоронюваної групи до іншої. Автор порівнює цей тип злочину з іншими формами насильницького переміщення дітей, що відбуваються в умовах війни та збройних конфліктів. Стаття акцентує увагу на злочинах, скоєних росією проти українських дітей в контексті російсько-української війни, починаючи з 2014 року та особливо після початку повномасштабного вторгнення в 2022 році.

У роботі детально аналізується політика росії, яка полягає в цілеспрямованому переміщенні та депортації українських громадян, зокрема тисяч дітей, без супроводу дорослих, на територію рф. Дослідження зосереджене на наслідках цієї практики, що має не тільки гуманітарні, але й політичні та культурні наслідки для України. Одним із ключових мотивів такого переміщення є здійснення русифікації українських громадян, що є частиною ширшої стратегії демографічної зміни в росії, яка переживає скорочення населення. У статті висвітлюється, як ця тактика співвідноситься з більш традиційними методами насильницької асиміляції, а також з анексією українських територій.

Особливу увагу приділено тому, як з 2014 року, а особливо після 2022 року, відбувається організоване переміщення українських дітей з окупованих територій, зокрема з Криму та Донецької та Луганської областей, на територію росії. Попри те, що інформація про ці злочини почала активно циркулювати в медіа лише після 2022 року, дані українського уряду свідчать, що лише з початку повномасштабного вторгнення росія незаконно перемістила або депортувала близько 20 тисяч українських дітей і підлітків. Однак вказана цифра відображає лише офіційно зафіксовані випадки, що були зареєстровані через повідомлення родичів чи свідків, що можуть бути значно неповними через труднощі документування таких фактів у зоні конфлікту.

Стаття також обговорює правові аспекти цього злочину, його відповідність міжнародному праву та визначення геноциду в контексті насильницького переміщення дітей. Зокрема, аналізуються механізми реагування міжнародних організацій, а також роль національних урядів у боротьбі з такими злочинами. Стаття підкреслює важливість якнайшвидшого документування цих фактів, оскільки для ефективного притягнення до відповідальності винних необхідно мати доказову базу, що є складною через тривале перебування дітей на території окупанта.

У висновках робиться акцент на необхідності міжнародної солідарності та посилення санкцій проти держави-агресора, а також на важливості комплексного підходу в боротьбі за повернення дітей та захист їхніх прав.

Ключові слова: *геноцид, діти, переміщення дітей, насильницька передача, збройний конфлікт, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут*

This scientific article is devoted to the study of the difference between genocide in the form of the forcible transfer of children from one protected group to another and similar crimes related to the displacement of children.

Since the start of the Russian-Ukrainian war in 2014, and especially with the start of a full-scale invasion in 2022, Russia has been purposefully relocating and deporting Ukrainian citizens, including thousands of unaccompanied children.

One of the motives for a large-scale Russian invasion in 2022 is the Russification of Ukrainian citizens in order to supplement Russia's shrinking population. It is possible that this little-discussed goal is as important for Moscow as the annexation of Ukrainian territories.

Forcible displacement and deportation of Ukrainian children by Russian state and non-state occupation subjects has been taking place in Crimea and the occupied Donetsk and Luhansk regions since 2014. However, this practice became

© Саух А. С., 2024

widely known only after 2022, when cases of illegal transfer of Ukrainian children and teenagers to the territory of the occupier by Russia increased dramatically.

Between February 24, 2022 and today, Russia illegally relocated or deported almost 20,000 unaccompanied Ukrainian children and adolescents from the occupied territories of Ukraine to the Russian Federation. This is the official number that appears on the portal of the Ukrainian government.

However, these state statistics include only those Ukrainian children whose displacement was officially notified by the official bodies of Ukraine by their Ukrainian relatives, witnesses or communities. The actual number of affected children is probably much higher.

Key words: *genocide, children, displacement of children, forced transfer, armed conflict, International Criminal Court, Rome Statute.*

Постановка проблеми. Юридичне визнання подій в Україні геноцидом можливе лише компетентним судом після проведення розслідування. Однак, це не позбавляє експертів можливості вивчати ситуацію та оприлюднювати дослідження. Тож за попередньою оцінкою, що базується на даних звітах багатьох незалежних документаторів, можна говорити про наявність ознак злочину геноциду щодо українців і зокрема щодо насильницької передачі та переміщення дітей з однієї групи та іншої.

У статті буде розглядатися юридичний аспект насильницької передачі українських дітей з однієї групи до іншої та наявності ознак геноциду в цих діях, а також необхідний комплексний підхід до вирішення цієї проблеми на міжнародному рівні та притягнення до відповідальності винних у вчинених злочинах.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз матеріалів та досліджень щодо кваліфікації доказів здійснених в Україні злочинів, пов'язаних з насильницькою передачею дітей, які можуть бути кваліфіковані як міжнародний злочин геноциду.

Виклад основного матеріалу. З моменту повномасштабного вторгнення рф на територію України геноцидна риторика прослідковується у всіх діях високопосадовців та військових росії.

Коли ми чуємо геноцид, то єдине, що спадає на думку, це звірства фашистів в роки Другої світової війни та Голодомор 32-33 років і здавалося б, що ті страшні часи ніколи не повторяться в сучасному високотехнологічному світі. Але геноцид існує і в 21 столітті із застосуванням сучасних технологій та і в звичних проявах. А саме, викрадення, депортація, переміщення, усиновлення обманом та русифікація українських дітей. Саме страшне, що все це здійснюється по відношенню до наших українських дітей.

Щодня, обстрілюючи Україну, росія забирає життя, здоров'я та домівки сотень українців.

Способи, в які вона це робить, Верховна Рада України та в подальшому, парламенти кількох країн, визнали геноцидом. А велика кількість українських та міжнародних правозахисних організацій вже зібрали сотні й тисячі доказів скоєння цього злочину проти українського народу.

Часто неюридична спільнота геноцид називає «злочином злочинів» через всю тяжкість скоєного. Однак говорячи про геноцид необхідно детально досліджувати вчинені діяння та посилатися на офіційні визначення та дані. Вироки ж у цих справах завжди ухвалюються тільки компетентними установами.

Експерти Організації з безпеки та співробітництва у Європі зазначають, що депортацією та примусовим переміщенням українських дітей росія порушила низку норм міжнародного права [6]. Але незаконна депортація та переміщення не завжди є геноцидом.

Незаконна депортація або переміщення є також одним із різновидів воєнних злочинів і є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права, які закріплені у Женевській конвенції та додатках до неї [1,2].

Факти вчинення цих злочинів фіксуються міжнародними та українськими правозахисними організаціями щодня. І для притягнення всіх винних до відповідальності необхідно продовжувати це робити.

Депортація або насильницьке переміщення є і злочином проти людства, що є найбільш ненависним злочином, так як являє собою серйозний руйнівний вплив на людську гідність, принижують та спричиняють деградацію особистості. Таке визначення міститься в пояснювальній записці до Римського статуту Міжнародного кримінального суду [10].

Згідно зі ст.7 Римського статуту [10] «Злочин проти людяності» означає будь-яке з перелічених в статті діянь, коли воно вчиняється в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, і такий напад вчиняється усвідомлено.

В даному випадку для притягнення винних до відповідальності значення будуть мати кількість жертв серед цивільного населення та наявність заздалегідь продуманого плану чи політики.

Конвенція про геноцид [11] чітко встановлює, що на відміну від переслідувань як злочину проти людяності в рамках Нюрнберзького процесу, щодо геноциду не потрібна наявність зв'язку зі злочинами проти миру або воєнними злочинами.

Таким чином, злочин проти людяності у вигляді переслідування захищає ширше коло груп від дискримінації, тоді як злочин геноциду захищає вужче коло груп від знищення.

Конвенція про геноцид «спрямована на захист права на життя груп людей як таких». Тому вона робить геноцид виключно тяжким злочином та відрізняє його від інших тяжких злочинів, зокрема від переслідування, тим, що винний обирає своїх жертв через їхню приналежність до певної спільноти (Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії, справа Радислава Крстича) [4].

У відповідь на страшні події Другої світової війни Рафаель Лемкін запропонував концепцію визначення злочину геноциду, але до статуту Нюрнбернського трибуналу геноцид як окремий злочин не був включений, а лише як злочини, вчинені в ході збройного конфлікту.

Все ж таки бачення Рафаеля Лемкіна було втілено в Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року [11].

Визначення, що міститься в Конвенції чітке і вичерпне – це вчинення однієї з дій з наміром знищити, повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. Серед переліку цих дій виокремлено злочини щодо примусового переміщення дітей однієї групи до іншої.

Якщо розглядати вивезення дітей саме з огляду на насильницьку передачу дітей з однієї групи в іншу, то цей злочин підпадає саме під ст.6 Римського статуту [10] та ст.2 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [11], та класифікується як геноцид.

Під геноцидом розуміється дії щодо незаконного переміщення дітей, скоєні з наміром знищити повністю або частково групу, як таку, в даному випадку національну через вивезення дітей, які не зможуть продовжити рід українців на своїй землі.

Таким чином, основним фактором геноциду є те, що він спрямовується на членів певної групи.

Палата попереднього провадження Міжнародного кримінального суду зазначила, що відповідно до судової практики спеціального трибуналу, як тільки умисел доведено і акт геноциду, що лежить в його основі, вчинено особою, яка має такий намір, злочин геноциду визнається встановленим.

Однак додатковий контекстуальний елемент у визначенні геноциду означає, що «злочин геноциду вважається скоєним лише тоді, коли відповідна поведінка становить конкретну загрозу існуванню цільової групи або її частини».

Іншими словами: «захист, що забезпечується кримінальною нормою, що визначає злочин геноциду, як ultima ratio (останній засіб) механізму збереження вищих цінностей міжнародного співтовариства, спрацьовує лише тоді, коли загроза існуванню цільової групи або її частини стає конкретною та реальною, а не просто прихованою чи гіпотетичною» (МКС, справа Омара Хасана Ахмада аль-Башира) [5].

Формулювання «повністю або частково» встановлює кількісний поріг у тому сенсі, що окремі злочини на ґрунті ненависті не є геноцидом. Водночас воно чітко вказує, що намір не обов'язково має стосуватися всієї групи, а лише її суттєвої частини.

Вимога «істотності» була прийнята у судовій практиці Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії та Міжнародного трибуналу щодо Руанди.

Апеляційна палата Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії уточнювала фактори, які варто брати до уваги, щоб визначити, чи була мішенню значна частина групи:

– Чисельний розмір цільової частини групи є необхідною та важливою відправною точкою, хоча і не завжди кінцевою точкою дослідження.

– Кількість цільових осіб варто оцінювати не тільки в абсолютному вираженні, а й відносно загального розміру всієї групи.

Якщо певна частина групи символізує групу в цілому або необхідна для її виживання, це може бути підставою для висновку про те, що ця частина вважається суттєвою [4].

Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії зазначив, що «критерій суттєвості має вирішальне значення».

Конкретний намір на вчинення саме геноциду є сутністю геноциду та відмінною характеристикою цього конкретного злочину.

Геноцид є одним із найтяжчих злочинів, відомих людству, і його тяжкість знаходить відображення у суворій вимозі щодо наявності у винних конкретного наміру знищити.

Міжнародний кримінальний суд наголошував на важливості і необхідності встановити «особливий намір», «конкретний намір» або «спеціальний план» на вчинення геноциду. «Недостатньо того, що члени захищеної групи (національної, етнічної, релігійної, расової) переслідуються, тому що вони належать до цієї групі, тобто тому що злочинець має дискримінаційний намір». Потрібно щось більше [4].

Дії, перелічені у статті 2 Конвенції про геноцид [11], повинні здійснюватися з наміром знищити групу як таку повністю або частково. Слова «як таку» підкреслюють цей намір знищити групу, що охороняється.

За відсутності прямих доказів можуть бути достатніми й непрямі докази. Конкретний намір на вчинення геноциду може бути виведений також із навколишніх фактів та обставин, які можуть містити:

– загальний контекст;

– скоєння інших злочинних діянь, систематично спрямованих проти тієї ж групи;

– масштаби скоєних злочинів;

– систематичне переслідування жертв через їхню приналежність до певної групи;

– доказ психічного стану щодо здійснення основних дій;

– повторення деструктивних та дискримінаційних дій або наявність плану чи політики.

Мотив сам по собі не має відношення до встановлення кримінальної відповідальності. Але слова «як таку» містять у собі вимогу дискримінаційної мети, наприклад, що жертви стають мішенню через їхню приналежність до групи, яка захищається.

Іншими словами: «Намір знищити групу як таку, повністю або частково, передбачає, що жертви були обрані через їхню приналежність до групи, знищення якої потрібно» [4].

Спеціальні трибунали проводять відмінність між особистою мотивацією і типом дискримінаційної мети, яка «властива спеціальному наміру».

Фраза «як таку» також служить для того, щоб наголосити, що «кінцевою жертвою геноциду є група, хоча її знищення обов'язково вимагає скоєння злочинів проти її членів». Цей момент був підкріплений у наступній судовій практиці Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії: «слова «як таку» підкреслюють, що геноциду потрібно щось більше, ніж дискримінаційний намір, має бути намір знищити, повністю або частково, групу, що охороняється, «як окрему і самостійну сутність» [4].

Відповідно до Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року [1] та додаткового протоколу I [2], діти є спеціальною охоронюваною групою.

Це основні положення міжнародних документів, що встановлюють правила і звичаї, тобто міжнародне гуманітарне право.

Разом з іншими галузями міжнародного права також визначають захист дітей під час конфліктів.

Міжнародне право прав людини у низці документів захищає дітей як окрему категорію під час збройних конфліктів, зокрема встановлюючи заборони вчинення конкретних злочинів як от незаконне переміщення, вербування чи сексуальне насильство. Основним таким документом є Конвенція ООН про права дитини [3], обов’язок виконувати яку покладений і на російську федерацію.

Для притягнення військовослужбовців та вищого керівництва росії до відповідальності за вчинення цих злочинів, необхідно довести саме наміри знищення українців як соціальної групи, а не тільки довести факт вбивства чи руйнування інфраструктури.

А такі плани існували давно в керівництва рф і планомірно втілювались.

Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року тому є підтвердженням, адже воно почалось із виступу президента рф, де однією із причин збройного нападу була «денацифікація» України. Тобто знищення України як держави, а українців як нації. Рф заперечує сам факт існування нашої нації. А як можна «надійно денацифікувати» країну? Правильно, через дітей, забравши їх з сімей, з рідної землі, не давши їм продовжувати рід в Україні з українцями.

Під час широкомасштабної війни росія вчиняє щодо громадян України усі види злочинів, які можуть підпадати під визначення геноциду, вважають правники, дослідники геноцидів і правозахисники.

А саме:

– оголошення намірів про знищення українців: президент росії і представники російської влади неодноразово заявляли, що українців як етносу «не існує», що це «штучно створена» нація, і тих, хто так не вважає, «треба знищити», а України і українців не повинно існувати у майбутньому;

– публічні заклики до знищення українців;

– цілеспрямовані обстріли систем життєзабезпечення населення та закладів охорони здоров'я України з метою позбавити людей електроенергії, водопостачання, зв'язку, медичної допомоги та інших засобів для життя;

– переслідування і знищення на окупованих територіях людей із проукраїнською позицією;

– винищення інтелігенції: учителів, митців, людей, які є носіями української культури та виховують інших у ній;

– запровадження в освітніх закладах на окупованих територіях системи навчання та виховання, націленої на зміну ідентичності дітей;

– депортація дітей без батьків до росії з метою зміни їхньої ідентичності;

– вилучення та знищення із бібліотек українських книг, пограбування музеїв та цілеспрямоване викрадення артефактів, що вказують на давню історію українців [6].

Але керівництво росії це вигадало не напередодні війни, а набагато раніше, наслідуючи фашистів. Іронія історії полягає в тому, що спланована державна політика викрадення українських дітей не є російським ноу-хау. Під час Другої світової війни в нацистській Німеччині діяла схожа програма, ідеологом якої виступав райхсфюрер СС Генріх Гіммлер. Тоді з окупованої Європи, зокрема з України, вивезли щонайменше 250 тисяч дітей. У Німеччині їх «аріїзували» та віддавали на всиновлення у німецькі сім'ї. Як бачимо, кремлівські «борці з фашизмом» охоче наслідують практику СС [7].

Вони давно готувались до знищення національної групи українців через дітей.

Ще з 2014 року, після окупації Криму, російська влада запустила програму «Потяг надії». Згідно з цією програмою кожен бажаючий з росії міг усиновити дитину з Криму, оскільки через анексію всі діти Криму отримували російське громадянство.

У травні 2022 року росія спростила процедуру отримання російського громадянства для дітей з України. Відповідно до указу президента рф, опікуни дітей або керівники установ, де вони перебували, можуть самостійно подавати заяви на отримання російського громадянства для неповнолітніх українців. Згоди цих дітей звичайно ж ніхто не запитував та їх бажання не брав до уваги.

Наприкінці вересня 2022 року путін підписав указ про приєднання до росії частково окупованих Запорізької, Херсонської, Донецької та Луганської областей. Після цього дітей з цих регіонів теж почали усиновлювати, бо рахували їх громадянами рф, не зважаючи на відсутність відповідних документів.

Під час таких переміщень відбуваються численні порушення прав дитини. Зокрема право на ідентичність, на здоров'я, на сім'ю та освіту, на доступ до інформації, на відпочинок, дозвілля, участь у культурному житті та мистецтві, а також право на думку, совість і релігію, свободу та безпеку.

Росія використовує щонайменше шість сценаріїв для переміщення українських дітей на свою територію. Один з них – встановлення фейкового діагнозу, якого насправді у дитини немає.

Про це заявляла уповноважена Президента з прав дитини та дитячої реабілітації Дар'я Герасимчук.

За її словами, для викрадення українських дітей росіяни також використовують такі сценарії:

– спочатку вбивають батьків, а потім вивозять дітей на свою територію;

– вилучають дітей безпосередньо з біологічної родини;

– відокремлюють дітей від їхніх родин під час так званих фільтраційних заходів;

– створюють на окупованих територіях умови, непридатні для життя дитини, а потім начебто добровільно пропонують батькам віддати дітей на так зване оздоровлення чи відпочинок, з якого їх не повертають додому.

Як зазначила Герасимчук, ще одним сценарієм є переміщення до РФ цілих спеціальних закладів, де проживали українські діти. При цьому росіяни не дають можливості Україні вивезти своїх дітей на підконтрольну територію.

За словами уповноваженої, росіяни також вивозять дітей на територію Білорусі і росії після встановлення фейкового діагнозу, якого насправді немає у дитини, але, за твердженням окупантів, «цей діагноз потребує лікування чи реабілітації не вдома» [8].

Із середини 2022 року українська громадськість дедалі частіше критикує міжнародні організації, завдання яких – запобігти і припинити викрадення дітей.

Україна не має можливості діяти в межах росії та тимчасово окупованих територій, тому Київ, неодноразово закликав закликах Міжнародну Федерацію Червоного Хреста, спеціального представника Генерального секретаря ООН у справах дітей у збройних конфліктах, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та інші міжнародні структури активізувати роботу з пошуку викрадених українських дітей, їхнього повернення в Україну та воз'єднання з родинами.

Однак на сьогодні зусилля цих глобальних інституцій мало що зробили для полегшення ситуації. Масове нелегальне переміщення українських дітей росією триває і набирає обертів.

Загалом світова спільнота зобов'язана попереджувати геноцид, реагувати, коли фіксуються ситуації та події, що мають ознаки геноциду або створюють небезпеку геноциду. Перед Україною, в свою чергу, стоїть завдання документувати злочини, правильно їх кваліфікувати та не давати можливість світовій спільноті їх ігнорувати [9].

Системна і масштабна робота над збором, аналізом і наданням правової оцінки доказам злочинів російської армії в Україні – ключова мета й основне завдання сьогодні на юридичному фронті [4].

Висновки. Отже, 14-го квітня 2022 року Верховна Рада визнала дії, вчинені Збройними силами рф та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії проти України, геноцидом українського народу.

Польща, Естонія, Латвія, Канада та парламенти інших країн також визнали дії військ рф, вчинені на нашій території у ході відкритого вторгнення, геноцидом українського народу.

Парламентська асамблея Ради Європи також визнала геноцидом депортацію та насильницьке переміщення українських дітей на територію росії. Відповідна резолюція ухвалена на весняній сесії ПАРЄ 2024 року [12].

Крім того, в резолюції зазначається, що ПАРЄ закликає Міжнародний кримінальний суд розглянути можливість кримінального переслідування за цей злочин.

У резолюції йдеться, що російські агресори повинні негайно припинити незаконне примусове переміщення та депортацію українських дітей, а також припинити надавати їм російське громадянство.

Крім того, ПАРЄ закликає російську владу негайно допустити до вже переміщених дітей представників ООН та МКЧХ і забезпечити їхнє безпечне повернення [12].

Все це правильно та необхідно в політичній площині, але при цьому ми повинні мати розуміння, що між політичним та юридичним «геноцид українського народу» може бути прірва. Політичні заяви держав не мають юридичної сили. Однак, вони мають свою роль.

Міжнародно-правова система багато в чому залежить від політичної волі держав. Саме завдяки наявності політичної волі були створені Трибунали для розгляду злочинів, вчинених в колишній Югославії та Руанді. Завдяки політичній волі інших держав та України зараз триває активний процес напрацювання моделі створення трибуналу щодо злочину агресії.

Заяви про визнання геноциду – це демонстрація політичної волі держав. Крім того, такі заяви є індикатором, що ці держави гото-

ві допомагати в документуванні та розгляді справ щодо злочину геноциду – враховуючи складність доведення, його тривалість та високі витрати на документування та кваліфікацію, підтримка в розгляді справ щодо геноциду надзвичайно важлива.

Згадані заяви також привертають увагу до злочинів, які мають ознаки геноциду, і створюють політичний тиск на інші держави та інституції в контексті зобов'язання попередити геноцид. Це зобов'язання передбачене Конвенцією про геноцид і може проявлятися, зокрема, у будь-яких політичних та дипломатичних заходах (публічний тиск на політичних лідерів рф, сприяння в організації гуманітарних коридорів та забезпечення гуманітарної допомоги людям, що залишилися на окупованих територіях тощо), спрямованих на попередження геноциду.

Саме тому питання повернення дітей додому є одним із пріоритетів державної політики. Українська формула миру, яку представив Президент Володимир Зеленський, водночас із поверненням всіх територій містить Пункт 4 – повернути додому всіх військовополонених та цивільних українців, зокрема депортованих дітей.

За ініціативою України та Канади створена Міжнародна коаліція за повернення українських дітей, до якої долучились десятки країн. Основною метою є пошук дієвого механізму повернення дітей додому, зокрема через посередництво третьої сторони – нейтральної країни або організації на кшталт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.

Діяльність Міжнародної коаліції передбачає обмін інформацією про депортованих дітей і координацію зусиль для їхнього повернення, пошук родичів, дипломатичні зусилля, залучення фінансів, інформаційні кампанії для того, аби світ знав про російські злочини.

Окреме завдання – добитися відповідальності для причетних до незаконних депортацій і саме депортація українських дітей стала причиною для видачі 17 березня 2023 року Міжнародним кримінальним судом у Гаазі ордера на арешт уповноваженого президента рф з прав дитини Марії Львової-Бєлової та самого Володимира Путіна.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

3. Конвенція ООН про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

4. «Геноцид». Що ховається за сухими формулюваннями. URL: https://www.telegraf.in.ua/blog/10106967-genocid-scho-hovayetsja-za-suhimi-formuljuvannjami.html

5. Рішення в справі Омара Хасана Ахмада аль-Башира. URL: https://www.icccpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2010_01223.PDF

6. «Може вважатися злочином проти людяності»: звіт ОБСЄ щодо депортації Росією українських дітей. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/zvit-obsye-pro-deportatsiyi-ukrayinskykh-ditey-rosiyeyu/32396448.html

7. Україна формує міжнародну коаліцію для повернення дітей, яких викрала росія. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3827951-ukraina-formue-miznarodnu-koaliciu-dla-povernenna-ditej-akih-vikrala-rosia.html

8. Росія застосовує шість сценаріїв викрадення українських дітей – уповноважена. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2024/02/1/259201/

9. Що таке злочин геноциду, як його довести і чи є ознаки геноциду українців. URL: https://zmina.info/instructions/shho-take-zlochyn-genoczydu-yak-jogo-dovesty-i-chy-ye-oznaky-genoczydu-ukrayincziv/

10. Римський статут Міжнародного кримінального суду : Міжнародний документ ООН від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_588#Text

11. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

12. Резолюція ПАРЄ 2024 року щодо становища дітей України. URL: https://pace.coe.int/en/files/33348/html

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-21

Драган О. В.,
доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України,
завідувачка кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
https://orcid.org/0000-0002-5696-6360

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОСМІЧНИХ ВІДНОСИН

LEGAL REGULATION OF SPACE RELATIONS

У статті розглядаються питання правового регулювання міжнародного космічного права, а також сучасних проблем, пов'язаних з розвитком космічного права в Україні. Наводяться міжнародні акти, які регламентують ці питання, а також нормативні документи інших країн світу. Зазначено, що існуючі міжнародні документи становлять основу для забезпечення міжнародного співробітництва в мирному використанні космосу, однак вони не повністю відповідають вимогам сучасних реалій, зокрема в контексті збройних конфліктів, які тривають у світі, та воєнного стану в Україні. Багато з цих угод були укладені в умовах, коли глобальна безпека і стабільність космічного простору не ставилися під серйозні загрози з боку військових технологій і зброї, а також не враховували сучасні виклики, такі як кібератаки на космічні системи, військове використання космічних об'єктів і мілітаризація космосу. В умовах, коли космічний простір стає все більшою ареною для геополітичних проявів та військових протистоянь, ці договори потребують модернізації та адаптації до нових загроз і реалій, зокрема для забезпечення безпеки космічних систем.

Автором наголошується, що такі держави як США та Китай приділяють значну увагу питанням законодавчої регламентації діяльності їх країн в космосі. Крім того, в США створено та наразі діють космічні війська, діяльність яких детально врегульовано відповідним Законом. Законодавчими актами, які є чинними в Україні, регламентовано сферу цивільного та комерційного використання космосу.

Ключові слова : *космічна діяльність, відповідальність держави за міжнародне правопорушення в космічній сфері, космічний простір, ООН, космічні відносини, нормативно-правове регулювання, безпека дослідження та використання космосу. правове регулювання; міжнародні договори.*

The article deals with the issues of legal regulation of international space law, as well as current problems related to the development of space law in Ukraine. The author cites international acts regulating these issues, as well as regulatory documents of other countries. It is noted that the existing international documents form the basis for ensuring international cooperation in the peaceful use of outer space, but they do not fully meet the requirements of modern realities, in particular in the context of ongoing armed conflicts in the world and martial law in Ukraine. Many of these agreements were concluded when global security and stability of outer space were not seriously threatened by military technologies and weapons, and did not take into account modern challenges such as cyberattacks on space systems, military use of space objects and the militarization of space. With outer space becoming an increasingly important arena for geopolitical manifestations and military confrontations, these treaties need to be modernized and adapted to new threats and realities, including to ensure the security of space systems.

The author emphasizes that such states as the United States and China pay considerable attention to the issues of legislative regulation of their countries' activities in space. In addition, the United States has created and is currently operating space forces, the activities of which are regulated in detail by the relevant law. Legislative acts in force in Ukraine regulate the sphere of civil and commercial use of space.

Key words: *space activities, state responsibility for international offenses in the space sphere, outer space, the UN, space relations, legal regulation, safety of space exploration and use. legal regulation; international treaties.*

Постановка проблеми. Організацією Об'єднаних Націй 13 грудня 1963 року прийнято Декларацію правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору. За підтримки ООН була розпочата нормотворча діяльність і укладено п'ять основних міжнародних договорів, які наразі регулюють діяльність держав, міжнародних урядових і неурядових організацій, транснаціональних корпорацій в космічному просторі. Україна є повноправним суб'єктом міжнародного космічного права, оскільки приєдналась до осново-

© Драган О. В., 2024

положних актів у сфері дослідження та використання космічного простору, прийнятих в рамках ООН, а також членом міжнародних організацій, які координують космічну діяльність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження у сфері проведення наукових космічних досліджень, створення та застосування космічної техніки, використання космічного простору проводили такі фахівці у галузі космічного права як І.П. Андрушко, О.В. Бєглий, С.О. Негода, Н.Р. Малишева. Крім того, Ю.С. Шемшученко досліджував питання реформування законодавства про космічну діяльність. О.В. Бєглий щодо ринку космічних послуг, С.О. Негода щодо комерційних космічних проєктів, О.С. Стельмах – щодо безпеки дослідження та використання космосу тощо. Як зауважують Ю.С. Шемшученко, В.В. Семеняка національне законодавство України не відповідає об'єктивним закономірностям і тенденціям існування та розвитку космічних відносин [3, с. 9]. Тому питання щодо вдосконалення відповідного правового регулювання потребують більш широкого та глибокого наукового дослідження, з урахуванням вимог сьогодення.

Метою даної статі є аналіз чинного законодавства України у сфері регулювання космічних відносин та космічної безпеки, а також міжнародних угод, законодавства інших країн з метою напрацювання пропозицій щодо подальшого розвитку, з урахуванням національних особливостей.

Виклад основного матеріалу. Основою для міжнародного регулювання діяльності в космосі став Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, так званий Договір про космос, який набув чинності 10.10.1967 року [2]. Відповідно до статті VI Договору, держави-учасниці несуть міжнародну відповідальність за національну діяльність у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, незалежно від того, провадиться вона урядовими органами чи неурядовими юридичними особами, і за забезпечення того, щоб національна діяльність провадилася згідно з положеннями, що містяться в цьому Договорі.

Згідно умов даного Договору, діяльність неурядових юридичних осіб у космічному просторі, включаючи Місяць та інші небесні тіла, має провадитися з дозволу і під постійним спостереженням [2]. Водночас, космос є простором поза межами національної юрисдикції [10, с. 56] і не може бути ніким привласнений (ст. 2 Договору) Ця норма є звичаєм в міжнародному праві.

У Договорі проголошується, що космос є спільним надбанням людства, і тому його використання має розвиватися на основі мирних цілей та міжнародної співпраці. Договір забороняє розміщення на орбіті Землі або на інших небесних тілах ядерної зброї та інших видах зброї масового знищення. Крім того, він підкреслює важливість відповідальності держави за її дії в космосі, в тому числі за шкоду, завдану космічними об'єктами. Важливою частиною Договору є положення, що позбавляє міжнародний моніторинг та контроль над діяльністю у космосі, що запобігає запобіганню військовим конфліктам.

На основі Договору про космос було також укладено низку міжнародних угод, які доповнюють і конкретизують правила регулювання космічної діяльності. Серед них такі як Угода про порятунок астронавтів, повернення астронавтів і об'єктів, що вийшли в космічний простір (1968 рік); Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами (1972 рік); Конвенція про реєстрацію космічних об'єктів (1975 рік); Угода про діяльність держави на Місяці та інших небесних тілах. (1979 рік).

Кожна з вказаних угод визначає відповідальність держав-учасників у межах їхньої космічної діяльності, а також встановлює механізми для вирішення проблем, які можуть виникати під час проведення світових досліджень та використання космічного простору. Ці документи є основою для забезпечення міжнародного співробітництва у світовому воєнному космосі та гарантують безпеку, стабільність і мир.

Вони встановлюють правила для уникнення військових конфліктів у космічному просторі та сприяють розвитку конструктивного діалогу між державами. Оскільки космос є спільним надбанням людства, ці умови також мають на меті запобігання його мілітаризації та застосуванню для військових цілей. Вони сприяють

мирному використанню космічних технологій і забезпечують правову основу для уникнення зловживань, забезпечуючи при цьому відповідальність кожної держави.

Важливим аспектом наразі є інтеграція України в міжнародні космічні програми, що надасть можливість нашій державі брати участь у глобальних ініціативах, зокрема в дослідженні Місяця та інших небесних тіл, а також обміну передовими технологіями і досвідом у сфері космічної безпеки. Крім того, це дозволить Україні не лише розвивати свої космічні можливості, але й зміцнювати співпрацю з іншими країнами в питаннях наукових досліджень, комерційного використання космосу та забезпечення безпеки космічних об'єктів.

Потрібно зауважити, що наша держава має свою законодавчу базу, яка регламентує правовідносини у сфері космічної діяльності. При цьому, на відміну від США, Україна не має окремих космічних військ, тому нормативно-правове врегулювання зосереджено більше на цивільному та комерційному використанні космосу, а також на співпраці з міжнародними партнерами у сфері безпеки.

Так, з метою формалізації засад дослідницької та господарської діяльності держав у космічному просторі наша держава у 2020 році підписала Домовленості на виконання програми NASA «Артеміда» (*Угода «Артеміда»/ Artemis Accords від 13 жовтня 2020 року*) [8]. Проте вона не була зареєстрована, відповідно до пункту 1 статті 102 Статуту ООН, тому ООН не є її депозитарієм. Угода «Артеміда» не містить посилання на Угоду про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах, прийняту у 1984 році, серед учасників якої США відсутні і яка передбачає міжнародний режим для управління видобутком космічних ресурсів, а отже потребує згоди всіх її держав-учасниць [9].

Основним нормативно-правовим актом, який наразі регулює космічну діяльність в Україні, є Закон України від 15 листопада 1996 року№ 502/96-ВР «Про космічну діяльність» [1]. Він визначає загальні правові засади здійснення космічної діяльності як в Україні, так і під юрисдикцією України поза її межами. Положення цього Закону поширюються на всі види діяльності, пов'язаної з дослідженням і використанням космічного простору. У Законі також визначено основні поняття та терміни космічної галузі. Зокрема, міститься визначення поняття космічна діяльність – наукові космічні дослідження, використання космічного простору, розроблення, виробництво, ремонт та технічне обслуговування, випробування, експлуатація, управління об'єктами космічної діяльності (у тому числі їх агрегатами та складовими частинами), забезпечення запуску, запуск та повернення космічних апаратів, їх складових частин з космічного простору на землю.

Здійснення Україною космічної діяльності у сфері оборони та національної безпеки знайшло своє нормативне закріплення у статтях 26-28 Закону України «Про космічну діяльність». Так, відповідно до ст. 26 Закону космічна діяльність у сфері оборони та національної безпеки здійснюється Міністерством оборони України, розвідувальними органами України, на які разом з відповідними міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади покладається відповідальність за виконання Загальнодержавної цільової науково-технічної космічної програми України в частині, що стосується створення та використання космічної техніки військового та подвійного призначення [1]. Ще один Закон у сфері космічної діяльності було прийнято 16 березня 2020 року. Це Закон України № 1559-III «Про державну підтримку космічної діяльності» [4], який визначає засади державної підтримки космічної діяльності в Україні і спрямований на збереження, розвиток та ефективне використання створеного високого науково-технічного, виробничого та експортного потенціалу космічної галузі як пріоритетної складової високотехнологічного сектора економіки для забезпечення національних інтересів держави.

Крім вказаних нормативно-правових документів є ще кілька, які мають відношення до космічної діяльності у сфері національної безпеки, а саме: Закон України «Про інформаційну безпеку», який встановлює правові основи забезпечення інформаційної безпеки, зокрема в контексті використання інформаційних систем, у тому числі космічних технологій, для оборонних цілей. Він також регулює питання захисту даних, які передаються через супутни-

кові комунікації та інші космічні системи, які використовуються для національної безпеки.

Закон України «Про державну таємницю» регулює використання і захист державної таємниці, включаючи інформацію, яка передається через космічні системи. Відповідно до цього Закону супутникові технології можуть використовуватися для моніторингу військових операцій, забезпечення стратегічних комунікацій і ведення розвідки, що потребує високого рівня захисту.

Крім вказаних Законів, Державним космічним агентством України у 2015 році було розроблено Стратегію космічної діяльності України на період до 2022 року, яка задекларувала ряд першочергових заходів, які наразі, нажаль, залишаються невиконаними [5]. Так, нормативно-правове забезпечення реалізації Стратегії передбачає розроблення та прийняття низки Законів України, таких як «Про державне регулювання у сфері дистанційного зондування Землі», «Про державне регулювання у сфері супутникової навігації», затвердження Загальнодержавної цільової науково-технічної космічної програми України. Проте у Концепції Загальнодержавної цільової науково-технічної космічної програми України на 2021-2025 роки констатується, що у державі відсутня загальна стратегія розвитку космічної діяльності, а чинна модель космічної діяльності вичерпала себе [6].

Наша держава хоча і не має окремих космічних військ, але все ж таки активно розвиває свою космічну галузь, приділяючи особливу увагу цивільному та комерційному використанню космосу. Ураховуючи сучасні виклики, зокрема військовий конфлікт і загрози з боку інших країн, на наш погляд, Україні необхідно створювати і вдосконалювати правову базу для врегулювання як цивільної, так і військової космічної сфери. Це дозволить не лише захистити національні інтереси, але й забезпечити безпеку та стабільність у космічному просторі, зокрема через ефективне використання космічних технологій для оборони та співпраці з міжнародними партнерами у сфері безпеки.

Звернемося до міжнародного досвіду та розглянемо, як регулюється космічна діяльність у інших країнах. Так, однією з країн, яка активно розвиває свої космічні можливості в цивільній, комерційній та військовій сферах, що вимагає створення чіткої правової бази для регулювання використання космосу, управління космічними технологіями та забезпечення безпеки на всіх рівнях – від захисту національних інтересів до співпраці з іншими країнами, є Китай. Законодавство Китаю щодо безпеки космосу охоплює різні аспекти – від регулювання космічної діяльності та забезпечення безпеки космічних об’єктів до міжнародного співробітництва та розвитку національних космічних програм. Китай є однією з провідних космічних держав, яка планує створити комплексну правову базу для регулювання використання космосу в межах національних інтересів і в контексті міжнародної безпеки. Одним із основних нормативних актів, які регулюють космічну діяльність у Китаї є Закон «Про космічну діяльність», який було прийнято у 2000 році. Цей Закон визначає правові основи для розвитку космічної галузі, обов'язки Уряду, обов'язки операторів космічних програм та підприємств, які працюють у галузі космосу. У законі встановлено норми щодо безпеки запуску космічних апаратів, використання космічних ресурсів та міжнародного співробітництва в космічній діяльності.

Звертає на себе увагу той факт, що космічні програми таких країн як США, Китаю мають як громадянську, так і військову складові. І якщо у Китаї не виділено окремо такий вид збройних сил, як космічні сили, то в США з 2019 року створено космічні війська. При цьому йдеться не про військовий підрозділ, а саме про окремий вид збройних сил США. Діяльність космічних військ США врегульована відповідним Законом. Космічні війська США перейняли на себе справи не тільки від армії, військово-морського флоту та агентства протиракетної оборони, а й Управління стратегічних можливостей, NASA, NOAA та Міністерства торгівлі США. Діяльність Космічних військ США (*United States Space Force, USSF*) регулює низьку законодавчу активність, серед яких основними є Закон про національну оборону на 2020 рік.

У 2015 році Конгрес США прийняв Закон про дослідження і використання космічних ресурсів. Подібні закони також прийнято Люксембургом та Об’єднаними Арабськими Еміратами [7]. На нашу думку, зважаючи на те, що

Україна є учасником угоди «Артеміда», відповідне законодавче регулювання необхідне прийняти й на національному рівні, але на жаль у в Україні воно відсутнє.

Наразі серед вчених активно обговорюється питання про співвідношення національних законів у космічній галузі та міжнародних актів щодо освоєння космосу і здійснення космічної діяльності. Є думки про необхідність обмеження і стримування розвитку космічної галузі саме національними законами та політикою держави. Отже, в Україні сьогодні постає проблема розбудови збалансованого і прогресивного національного законодавства, здатного забезпечити ефективний розвиток космічної галузі нині та в майбутньому.

Висновки. Космічна галузь України, безумовно, є частиною світової глобальної аерокосмічної сфери, оскільки специфіка розвитку галузі передбачає широку науково-технічну та виробничу кооперацію, розвиток міжнародних програм та проектів. Зважаючи на численність нормативно правових актів, що регулюють відносини в космічній галузі України, позитивним заходом могло бути проведення кодифікації національного космічного права, що дозволить забезпечити системність та узгодженість галузевого законодавства.

Правове регулювання космічної діяльності здійснюється на міжнародному та національному рівнях. У сучасних реаліях для подальшого розвитку космічної діяльності необхідно доповнити чинні міжнародні угоди та розробити і укласти нові, які б відповідали вимогам сьогодення. Оскільки укладені державами раніше міжнародні угоди не відповідають новим викликам, пов'язаним із війнами, які тривають в світі. В Україні правове регулювання питань космічної діяльності і космічної безпеки наразі потребує удосконалення, щоб відповідати потребам розвитку космічної діяльності, її різноманітним видам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про космічну діяльність: Закон України від 15 листопада 1996 року. № 502/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/502/96- Text.

2. Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 27 січ. 1967 р. URL: https:// zakon. rada.gov.ua/ laws/show/ 995_480# Text.

3. Шемшученко Ю.С., Семеняка В.В. Сучасний стан та необхідність реформування космічного законодавства України. Часопис Київського університету права. 2019. № 2. С. 9-16.

4. Про державну підтримку космічної діяльності: Закон України від 16 бер. 2000 р. № 2806- IV. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 1559-14#Text.

5. Стратегія космічної діяльності України на період до 2022 року: наказ Державного космічного агентства України від 21 трав. 2015 р. № 100. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ v0100814-15#Text.

6. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової науково-технічної космічної програми України на 2021-2025 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 січ. 2021 р. № 15-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 15-2021-р#Text.

7. . Steven Freeland. Following the technology: questions relevant to the future regulation of space activities. URL: https://www.ibanet.org/ article/3e009779-2438-4c90-9e2e-554d6edfa178.

8. The ARTEMIS Accords Principles for Cooperation in the civil Exploration and use of the Moon, Mars, Comets, and Asteroids for Peaceful Purposes 13 Oktober 2020. URL: https://www. nasa.gov/specials/artemis-accords/img/ ArtemisAccords-signed-13Oct2020.pdf.

9. Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах. 11 лип. 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_482#Text.

10. Tronchetti F. The exploitation of natural resources of the moon and other celestial bodies : a proposal for a legal regime. Leiden ; Boston : Martinus Nijhoff Publishers, 2009. 382 p.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-22

Максіменцев М. Г.
доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету

ВИКЛИКИ ГАРМОНІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО – ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ І ПОПЕРЕДЖЕННЯ БАНКРУТСТВА І ВІДНОВЛЕННЯ ПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ В ЄС: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

CHALLENGES OF HARMONIZATION IN ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION AND PREVENTION OF BANKRUPTCY AND RESTORATION OF SOLVENCY IN THE EU: LESSONS FOR UKRAINE

Стаття присвячена аналізу питання Пропозиції від 07 грудня 2022 року щодо вдосконалення процедур, які були встановленні нововведеною у 2019 році Директивою 2019/1023 про превентивну реструктуризацію у разі ситуації неплатоспроможності (банкрутства), яка зазнала ускладнень фрагментованого і негармонійного застосування багатьма країнами ЄС. Пропозиція залишається на столі політичного керівництва ЄС. Оцінка впливу, що супроводжує запропоновану Директиву, висвітлила значні варіації в законодавстві держав-членів про неплатоспроможність, що створює значну перешкоду для створення Союзу ринку капіталу (СРК) та банківської співпраці. Для досягненні мети гармонізації законодавства ЄС щодо законодавства про неплатоспроможність покладається відповідальність на держави-члени відповідальність за розробку уніфікованих національних рамок неплатоспроможності, які наразі залишаються фрагментованими по всьому ЄС, наразі спостерігається відсутність відчутного прогресу

Внесена Пропозиція доповнює, але й розходиться з нещодавно прийнятими законодавчими актами, такими як Директива 2019/1023 про рамки превентивної реструктуризації, про погашення боргу та ліквідацію, а також про заходи щодо підвищення ефективності процедур щодо реструктуризації, неплатоспроможності та погашення боргу, та Регламент 2015/848 про провадження у справі про неплатоспроможність. Обидва ці законодавчі акти набули чинності.

Директива 2019/1023 в першу чергу стосується процедур до неплатоспроможності та погашення боргу після закриття провадження у справі про неплатоспроможність, спрямованих на полегшення реструктуризації боргу до визнання неплатоспроможності. На противагу цьому, Регламент 2015/848 зосереджений на визначенні територіальної юрисдикції та застосовного законодавства для транскордонних справ про неплатоспроможність. Хоча Регламент не впливає на зміст національного законодавства про неплатоспроможність, він покращує транскордонний обмін інформацією та застосування процедур і рішень про неплатоспроможність. Автором обґрунтовані позитивні чинники Пропозиції змін до Директиви 2019/1023 (від 7 грудня 2022 року), які покликані усунути розбіжності в національних законах про неплатоспроможність та встановлюючи загальні правила, проаналізовано їх потенціал підвищити ступінь правової визначеності та сприяння ефективному розподілу капіталу із подальшою перспективами завершення узгодження законодавства України з правовим полем ЄС у всіх сферах, включаючи спільні ринки капіталу, фінанси та банківські послуги, а також уніфікації адміністративно-правового регулювання процедур попередження банкрутства, превентивної реструктуризації та відновлення платоспроможності підприємств під час воєнного стану та післявоєнного постконфліктного періоду в Україні.

Ключові слова: *банкрутство, союз ринку капіталу, превентивна реструктуризація, відновлення платоспроможності, неплатоспроможність, адміністративно-правова процедура, гармонізація законодавства, Директива ЄС 2019/1023.*

The article is devoted to the analysis of the issue of the Proposal of December 07, 2022 to improve the procedures established by Directive 2019/1023 on preventive restructuring in the event of insolvency (bankruptcy) introduced in 2019, which has undergone complications of fragmented and inharmonious application by many EU countries. The proposal remains on the table of the EU's political leadership. The impact assessment accompanying the proposed Directive

© Максіменцев М. Г., 2024

highlighted significant variations in Member States' insolvency laws, which poses a significant obstacle to the establishment of the Capital Market Union (CRB) and banking cooperation. In order to achieve the goal of harmonization of EU insolvency law legislation, Member States are responsible for developing uniform national insolvency frameworks, which currently remain fragmented across the EU and there is currently no tangible progress.

The Proposal complements but also diverges from recently adopted legislative acts, such as Directive 2019/1023 on preventive restructuring frameworks, debt repayment and disqualification, as well as measures to improve the efficiency of restructuring, insolvency and debt repayment procedures, and Regulation 2015/848 on insolvency proceedings. Both of these legislative acts came into force. Directive 2019/1023 primarily concerns pre-insolvency and debt repayment procedures after the closure of insolvency proceedings aimed at facilitating debt restructuring prior to insolvency. In contrast, Regulation 2015/848 focuses on defining territorial jurisdiction and applicable law for cross-border insolvency cases. Although the Regulation does not affect the content of national insolvency laws, it improves the cross-border exchange of information and the application of insolvency procedures and decisions. The authors substantiate the positive factors of the Proposal for Amendments to Directive 2019/1023 (of 7 December 2022), which are designed to eliminate discrepancies in national insolvency laws and establishing common rules, analyze their potential to increase the degree of legal certainty and promote the efficient allocation of capital with further prospects for completing the harmonization of Ukrainian legislation with the EU legal framework in all areas, including common capital markets, finance and banking services, as well as unification of administrative and legal regulation of bankruptcy prevention procedures, preventive restructuring and restoration of solvency of enterprises during martial law and the post-war post-conflict period in Ukraine.

Key words: *bankruptcy, capital market union, preventive restructuring, solvency rehabilitation, insolvency, harmonization of law, administrative and legal procedure, EU Directive 2019/1023.*

Постановка проблеми. На виконання спільної програми ЄС із процесу об'єднання економічного простору, фінансових ринків і ринку капіталу шляхом уніфікації і гармонізації законодавства про забезпечення стійкої платоспроможність і уникнення банкрутства бізнесу було прийнято у 2019 році Директиву 2019/1023 (далі, Директива) про реструктуризацію та неплатоспроможність, до якої 7 грудня 2022 року було доповнено публікацією нової пропозиції щодо директиви, спрямованої на гармонізацію та вдосконалення певних аспектів законодавства про неплатоспроможність (строки, суми відшкодування, справедливість та передбачуваність процедур). Мета полягає в тому, щоб скоротити витрати, краще перерозподілити ресурси на користь більш ефективних або інноваційних компаній, заохотити транскордонні інвестиції та сприяти фінансовій стабільності.

У світлі обмеженого вже певними галузевими правовими сферами взаємного визнання та реалізації судовими органами рішень і постанов судів України та ЄС це повинно привернути увагу українських фахівців. У зв'язку з цим існує ймовірність спочатку гармонізації і об'єднання у союз ринку капіталу і банківської справи в ЄС і започаткування тісної міжнародної співпраці в процедурах банкрутства, санації неплатоспроможних компаній, пошуку, повернення в обіг або навіть репатріації капіталів, контроль над яким і можливість розпорядження якими були збережені податковими резидентами (бізнесом) України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зарубіжна наукова думка та фахівці – правознавці з країн ОЕСР, зокрема B. Cournède O. Denk, P. Dupichot, L. Gambacorta, H. Isaam, A. Lusardi, O. Mitchell, K. Tsatsaronis, J. Yang, вже близько тридцяти років вивчає і експертно обґрунтовує доцільність гармонізації своїх національні режими законодавства про неплатоспроможність і банкрутство. Зараз цей рух набирає обертів, супроводжуючи будівництво **союзу ринку капіталу (capital markets union) – СРК**, в якому знайдеться місце для України, яка намагається після Угоди про асоціацію перейти до остаточного вступу до ЄС і відповідно реформує вітчизняну систему адміністративно-правового регулювання процедури відновлення платоспроможності та уникнення банкрутства, що є предметом окремого аналізу у працях вітчизняних науковців, таких як К.В. Бережна, І. Голосніченко, Л. Козак, В. Малиновський, О. Федорук, Ю. Чорна.

Мета. Метою статті є дослідити обставини і причини гальмування процесів гармонізації правових систем і адміністративно – правового регулювання в країнах-членах ЄС після прийняття Директиви 2019/1023, яка була покликана уніфікувати процедурні питання заходів превентивної реструктуризації, недопущення платоспроможності на межі банкрут-

ства, а також відновлення платоспроможності, суб'єктів господарювання в ЄС і Пропозиції (від 7 грудня 2022 року) доповнення і зміни Директиви заради владнання недоліків чинного адміністративно – правового регулювання на шляху ЄС до Союзу ринків капіталу і спільної банківської системи, для напрацювання досвіду, корисного для України в умовах кризи за наслідками війни, недопущення втрати платоспроможності українським бізнесом і післявоєнного відновлення ділової активності.

Виклад основного матеріалу. Розробка законодавства про неплатоспроможність, яке б відповідало кращим світовим стандартам, стала серйозним питанням для економічної привабливості. Зокрема, мета полягає в тому, щоб запобігти простою фінансових ресурсів у низькопродуктивній діяльності, коли вони могли б бути більш ефективно використані інноваційними або краще керованими компаніями, як того вбачали політики країн ОЕСР [1]. Цього можна досягти за рахунок скорочення часових рамок, мінімізації витрат і максимізації економічної привабливості і продуктивності компаній, що опинилися в скрутному становищі (з точки зору обороту товарів і капіталу). Створення єдиних стандартів також має важливе значення для зниження бар'єрів для транскордонних інвестицій і, таким чином, сприяє кращому розподілу капіталу. Це завжди викликало серйозне занепокоєння в Європейському Союзі (ЄС), враховуючи інтеграцію країн-членів у спільний внутрішній ринок. Прагнення гармонізувати європейське законодавство про неплатоспроможність є давнім проектом у ЄС. Але довгий час ця ідея здавалася настільки надуманою, що могла викликати скептицизм. Однак зближення національних законів, яке почалося з підписання в Брюсселі угод в 1995 року, йде повним ходом і навіть набрало обертів в останні роки в контексті Союзу ринків капіталу і Банківського союзу.

Нещодавній прогрес у ЄС вже можна побачити у великих міжнародних рейтингах (згідно з рейтингом ОЕСР, 16 країн-членів ЄС входять до 20 країн з найбільш розвиненими режимами виведення підприємств із стану неплатоспроможності, порівняно з 11 у 2016 році), в яких свої позиції країни ЄС покращили удвічі. Цей рух має продовжувати вдосконалення завдяки новим стандартам подолання неплатоспроможності і оздоровлення підприємств у тимчасово скрутному становищі щодо перспектив продовження бізнесу за допомогою плану дій і Пропозицій доповнення Директиви 2019/1023, які були опубліковані Європейською комісією у грудні 2022 року, та вивченням нових шляхів гармонізації, що завжди бажано. Ця ініціатива узгоджується зі стратегічною метою Єврокомісії щодо сприяння передбачуваності результатів транскордонного інвестування у провадженнях у справах про неплатоспроможність, як зазначено у Плані дій СРК на 2020 рік. Це перегукується з настроями, висловленими у Звіті про завершення формування економічного і монетарного союзу ЄС за 2015 рік [2], підкреслюючи важливість усунення критично вузьких місць для ефективної інтеграції ринків капіталу, включаючи проблеми в законодавстві про неплатоспроможність. Ця нова ініціатива, яка була оголошена 15 вересня 2020 року в рамках другого плану дій Союзу ринків капіталу, хоч і не є вирішальною, зосереджена на «цілеспрямованій» гармонізації певних аспектів матеріального права. Запропонована Директива виводить свою правову основу зі статті 114 Договору про функціонування Європейського Союзу [3], який наділяє Європейський Союз повноваженнями вводити положення щодо наближення (конвергенції), гармонізації законів держав-членів з метою сприяння встановленню та функціонуванню внутрішнього ринку.

Запропонована Директива спрямована на «мінімальну гармонізацію» в основних процедурах небанківської неплатоспроможності в державах-членах ЄС, прагнучи виправити диспропорції в національному законодавстві про неплатоспроможність нефінансових корпорацій. Тому директива спеціально виключає фінансові установи зі своєї компетенції. Нарешті, хоч це і не стосується небанківського бізнесу, проте в контексті Союзу ринку капіталу не можна залишити поза увагою. А саме, 18 квітня 2023 року Європейська комісія опублікувала кілька пропозицій щодо рамок управління банківськими кризами для уникнення загроз потенційно неплатоспроможним фінансовим інституціям, банкам. Серед багатьох оголошених заходів Комісія має намір ще більше гармонізувати ієрархію вимог, роз-

ширивши сферу дії привілей, запроваджених Директиво, так званою BRRD (the Bank Recovery and Resolution Directive – Директива ЄС з відновлення та врегулювання платоспроможності банків, Directive 2014/59/EU), на всі депозити без різниці [4]. Здається складним піддати всі європейські компанії ідентичним рішенням у короткостроковій перспективі, особливо з огляду на тісну взаємодію законодавства про неплатоспроможність з іншими галузями національного цивільного та господарського права (право власності, цінних паперів, договірне право, корпоративне право, процесуальне право та трудове право зокрема). Однак все ще є простір для подальшого процесу гармонізації, наприклад, амбіції прихильників Європейського кодексу бізнесу, який має на меті «консолідувати Економічний і Валютний союз, Єдиний ринок, шляхом закріплення його єдиним європейським бізнес кодексом» [5]. У короткостроковій перспективі гармонізація може бути досягнута безпосередньо, покладаючись на рушійну роль кількох держав-членів. Саме в цьому полягає спрямованість роботи, проведеної Асоціацією Анрі Капітана, заснованої на французькому та німецькому законодавстві [6].

Секторальний підхід був би ще одним прямим шляхом уперед. Це дозволило б повернутися до відомої техніки «малих кроків», починаючи з неплатоспроможності банківських компаній і спираючись на поточну роботу з гармонізації (наприклад, через проекти, що створюють «синергію з інструментами врегулювання, такими як ієрархія вкладників/кредиторів»). Перспективні роботи вже проводяться на глобальному рівні під егідою International Institute for the Unification of Private Law (Unidroit) [7]. Завданням, згідно з графіком, прийнятим на цьому етапі, було ще нещодавно видання інструменту м'якого права до 2024 року, який буде розроблений робочою групою за підтримки Банку міжнародних розрахунків (БМР) та спільно з великою кількістю міжнародних інституцій (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк тощо). Інший підхід (який можна, при необхідності, поєднати з першим) може полягати в тому, щоб діяти за допомогою порогових значень, спочатку гармонізуючи правила, що застосовуються до великих компаній (і, можливо, компаній середнього розміру), а в кінцевому підсумку поширення їх на всіх економічних суб'єктів (за необхідності з коригуванням відповідно до принципів пропорційності та субсидіарності).

Зрештою, повертаючись до першоджерел правових новацій у сфері гармонізації процедур відновлення платоспроможності, можна згадати, що ще одним підходом було б створення так званого «28-го режиму» через механізм посиленої співпраці, з гнучкими правилами, що охоплюють лише ті аспекти, гармонізація яких необхідна для розвитку Банківського союзу та Союзу ринків капіталу [8]. Таким чином, пріоритет буде надаватися встановленню загальної ієрархії кредиторів, подібно до того, що було зроблено для виведення банків з ринку. Спочатку це може бути обмежене загальноєвропейськими фінансовими інструментами або певними операціями з сек'юритизації, оскільки гармонізація законодавства про неплатоспроможність (як і законодавства про цінні папери) вже давно представляється як необхідна передумова для досягнення критичного розміру співпраці всередині ЄС, порівнянного з тим, що спостерігається в Сполучених Штатах.

Загалом, хоча ці кілька шляхів не можуть претендувати на вичерпність або взаємне виключення, слід сказати, що гармонізація законодавства про неплатоспроможність у Європейському Союзі добре і справді відбувається і навіть значно прискорилася, зайнявши своє законне місце перед обличчям викликів фінансування цифрових та екологічних проектів, інтеграції та фінансової стабільності.

Зрештою, такий режим є необов'язковою правовою базою ЄС, яка є додатковою до існуючого національного законодавства, залишає його недоторканим і тому не намагається його гармонізувати. Такий «28-й режим» дає змогу зацікавленим гравцям – фінансовим компаніям та потенційним клієнтам – або обрати застосування єдиного режиму ЄС, або продовжувати підпорядковуватися національним вимогам [9]. Якщо договірні партнери у фінансовому секторі оберуть перший варіант, їм більше не доведеться мати справу з 27 різними правовими системами для транскордонних транзакцій (або лише в обмеженому обсязі), а зможуть укладати свої контракти на основі

єдиних загальноєвропейських вимог. Комісія ЄС також визнала потенціал «28-го режиму» ще у 2015 році в Зеленій книзі про створення Союзу ринків капіталу [10] і пізніше у Зеленій книзі з роздрібних фінансових послуг [11].

Одним з основних пунктів Пропозиції до Директиви є важливість посилення правової визначеності для транскордонних інвестицій шляхом оптимізації національних процедур неплатоспроможності. У документі наголошується на необхідності реального прогресу в гармонізації законодавства про неплатоспроможність для подолання перешкод, які перешкоджають інтеграції на ринку капіталу ЄС.

Визнаючи ефективність законодавства про неплатоспроможність як основоположну для транскордонних інвесторів, запропоновані Пропозиції до Директиви встановлюють загальні правила, що регулюють різні аспекти процедури неплатоспроможності.

Запропонована редакція Директиви у разі змін також передбачає створення комітетів кредиторів, що є важливим інструментом для забезпечення того, щоб провадження у справі про неплатоспроможність проводилося прозоро та в інтересах кредиторів, що дозволяє брати участь та залучати останніх до провадження.

Оскільки вартість звичайних процедур неплатоспроможності в контексті ліквідації неплатоспроможних мікропідприємств є непомірно високою Пропозиція до Директиви вводить спрощену процедуру ліквідації для мікропідприємств. Це допоможе більшій кількості підприємців отримати вигоду від погашення заборгованості, оскільки процедури неплатоспроможності мікропідприємств будуть ініціюватися легше та проводитися більш ефективно.

Висновки. Змінена Директива у разі прийняття Пропозицій спрямована на підвищення ефективності розподілу капіталу та забезпечення рівних умов гри між корпораціями на ринках капіталу ЄС шляхом вирішення проблем в трьох важливих сферах, а саме:

(1) стягнення активів за рахунок ліквідаційної маси майна бізнесу у стані неплатоспроможності (банкрутства);

(2) ефективність провадження провадження банкрутства; та

(3) передбачуваний і справедливий розподіл відшкодованої вартості між кредиторами.

Крім того, доповнена Директива зобов'язує держави-члени надавати інформаційні бюлетені з практичною інформацією про їхнє національне законодавство про неплатоспроможність.

Хоча деякі запропоновані заходи не є абсолютно новими для певних національних систем адміністративно-правового регулювання процедур неплатоспроможності, пропозиція ЄС щодо гармонізації законодавства про неплатоспроможність знаменує собою ключовий крок на шляху до розвитку Союзу ринків капіталу та сприяння правовій визначеності в транскордонних інвестиціях. Усуваючи розбіжності в національних законах про неплатоспроможність та встановлюючи загальні правила, проаналізовано і обґрунтовано їх потенціал підвищити ступінь правової визначеності та сприяння ефективному розподілу капіталу.

Оскільки пропозиція має форму Директиви, коли (або якщо) вона набуде чинності, всі держави-члени повинні будуть інтегрувати її до своїх відповідних національних законів протягом встановленого терміну. Для того, щоб стати членом Європейського Союзу в майбутньому, Україна по завершенні війни у постконфліктний період повинна продовжувати впроваджувати досудову реструктуризацію, яка базується на розсудливій реалізації найкращих практик правозастосування і правореалізації в ЄС, а також на досвіді інших юрисдикцій ЄС, таких як Німеччина та Франція, які особливо тісно працювали над Директивою ЄС 2019/1023 щодо превентивної реструктуризації. Це може бути корисним інструментом для відновлення економіки України після війни, збереження робочих місць і підтримки стійкості бізнесу, його платоспроможності і сталого розвитку, соціальної злагоди і добробуту, а також переходу до завершального етапу гармонізації законодавства України у всіх сферах з правовим полем ЄС, зокрема у сфері спільних ринків капіталу, фінансових, банківських послуг, а також уніфікації адміністративно-правового регулювання процедур попередження банкрутства, превентивної реструктуризації, відновлення платоспроможності на етапі її втрати, недопущення припинення і ліквідації підприємств і бізнесу на шляху переходу від Угоди про асоціацію з ЄС до остаточного вступу до ЄС.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Economic policy reforms 2019. Going for Growth. Interim Report. OECD. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/07/economic-policy-reforms-2019_cfee8bdc/aec5b059-en.pdf

2. Completing Europe's Economic and Monetary Union. Report by: Jean-Claude Juncker, in close cooperation with Donald Tusk, Jeroen Dijsselbloem, Mario Draghi and Martin Schulz (2015). https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/5presidentsreport.en.pdf

3. Treaty on the Functioning of the European Union signed on 13 December 2007. https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng

4. Proposal for DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on amending Directive 2014/59/EU as regards early intervention measures, conditions for resolution and financing of resolution action. Strasbourg, 18.4.2023, COM(2023) 227 final 2023/0112 (COD). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52023PC0227

5. EUROPEAN BUSINESS CODE, Europa Nova,·18 November 2024. https://europanova.eu/en/2024/11/18/european-business-code/

6. Philippe Dupichot. Designing a common European business law. OHADA.COM. 17/01/2022. https://www.ohada.com/actualite/6150/designing-a-common-european-business-law.html?langue=fr

7. BANK INSOLVENCY. STUDY LXXXIV – BANK INSOLVENCY (2022). International Institute for the Unification of Private Law Unidroit. https://www.unidroit.org/english/governments/councildocuments/2021session/cd-100-b/cd-100-b-04-e.pdf

8. Leonor Coutinho, Andreas Kappeler and Alessandro Turrini. Insolvency Frameworks across the EU: Challenges after COVID-19. European Comission DISCUSSION PAPER 182. FEBRUARY 2023. https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2023-02/dp182_en_0.pdf

9. Philipp Eckhardt, Dr. Anastasia Kotovskaia, The Quest for a Bold Capital Markets Union. Overcoming the Reluctance of EU Retail Investors to Participate in Capital Markets. CepInput Special. Financial Markets. 14 May 2024. https://www.cep.eu/fileadmin/user_upload/cep.eu/Studien/cepInput_EU-Wahlen_2024/cepInput_Special_The_Quest_for_a_Bold_Capital_Markets_Union.pdf

10. GREEN PAPER on Building a Capital Markets Union. Brussels, 18.2.2015, COM(2015) 63 final. https://ec.europa.eu/finance/consultations/2015/capital-markets-union/docs/green-paper_en.pdf

11. GREEN PAPER on retail financial services. Brussels 10.12.2015. COM/2015/0630 final. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52015DC0630

УДК 719(100+477)«364»«19/20»
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-5-23

Калашников В. М.,
доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави і права, конституційного права і державного управління
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ПРАВО ГРОМАДЯН НА УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ: АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

THE RIGHT OF CITIZENS TO PARTICIPATE IN THE MANAGEMENT OF STATE AFFAIRS: THE AMERICAN EXPERIENCE FOR UKRAINE

Статтю присвячено аналізу світової практики участи громадян цивілізованих країн світу в управлінні державними справами та впливу цього процесу на розвиток конституційно-правових основ залучення українських громадян до ведення публічних справ через самоорганізацію. Проаналізовано нормативно-правові акти ООН, що виступають в якості орієнтирів для вирішення цієї проблеми в конституційному праві окремих країн. Окрему вагу приділено американській системі реалізації права громадян на участь в управлінні державою. Доведено, що американський досвід закономірно може стати для України прикладом участі громадян у публічних справах через їх самоорганізацію. Це цілком закономірно, адже йдеться не лише про вплив наймогутнішої держави-лідера цивілізованого світу, Сполучених Штатів Америки, на об'єднання органів публічної влади і суспільства задля кращого вирішення нагальних проблем сьогодення, а й про те, що система реалізації права громадян на управління державою почала формуватися й оформилася як система саме в Америці раніше за інші країни. Першим кроком стала Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 р. Аналіз показав, що США мають достатній рівень захисту прав американських громадян на основі суто американської системи права. Як засвідчує історичний досвід розвитку системи реалізації права американських громадян на участь в управлінні державними справами, цей процес не можна запровадити наказами, декретами чи законами. Надання таких повноважень спільнотам самоорганізації американського населення завжди було головним показником зростання свободи і демократії в США. Порівняльний аналіз американської та української систем реалізації права громадян на управління державою показав, що принципи організації та функціонування американської та інших західних систем управління державою, їхні стандарти залучення громадян до керування державними справами необхідно активно втілювати у вітчизняній практиці. Ось чому є виправданим звернення до американської досвіду вирішення публічних справ у нашому державному просторі та закріплення цього процесу у відповідних нормативно-правових актах. Це стане запорукою успішної інтеграції України до світової демократичної спільноти.

Ключові слова: *міжнародне право, Конституція США, Конституція України, права громадян, управління державними справами.*

The article is dedicated to analyzing the global practice of citizen participation in the management of state affairs in civilized countries and its impact on developing the constitutional and legal foundations for involving Ukrainian citizens in conducting public affairs through self-organization. The UN regulatory and legal acts that serve as guidelines for solving this problem in the constitutional law of some countries are analyzed. Special attention is given to the American system of ensuring citizens' right to participate in state governance. It is demonstrated that the American experience can naturally serve as a model for Ukraine in fostering citizen participation in public affairs through self-organization. This is quite natural, because we are not only talking about the influence of the most powerful state-leader of the civilized world, the United States of America, on the unification of public authorities and society in order to better solve the pressing problems of today, but also about the fact that the system of exercising the right of citizens to govern the state began to take shape and took shape as a system in America earlier than in other countries. The first step was the Declaration of Independence of the United States of America in 1776. The analysis showed that the United States has a sufficient level of protection of the rights of American citizens based on a purely American legal system. As the historical experience of the development of the system for the implementation of the right of American citizens to participate in the management of state affairs shows, this process cannot be implemented by orders, decrees or laws. Granting such powers to self-organizing communities within the American population has always been a key indicator of the growth of freedom and democracy in the United States. A comparative analysis of the American and Ukrainian systems for the implementation of the right of citizens to govern the state has shown that the principles of organization and functioning of the American and other Western systems of state governance, their standards for involving citizens in the management of state affairs

© Калашников В. М., 2024

must be actively implemented in domestic practice. That is why it is justified to turn to the American experience in resolving public affairs in our state space and to consolidate this process in the relevant regulatory legal acts. This will be key to Ukraine's successful integration into the global democratic community.

Key words: *international law, US Constitution, Constitution of Ukraine, citizens' rights, governance.*

Держава не може розглядатися як ізольований та незалежний від народу носій державної влади, воно служить лише інструментом здійснення самодержавства народу, його верховенства і повновладдя. Саме цей постулат має бути головним орієнтиром у діяльності держави, у процесі формування дієздатного активного громадянського суспільства, заснованого на реальній демократії та цінностях конституціоналізму.

Право на участь громадськості в управлінні державними справами – це право людини, закріплене деякими міжнародними та національними правовими системами, яке захищає участь громадськості в певних процесах прийняття рішень. Стаття 21 *Загальної декларації прав людини* говорить про право кожної людини брати участь у справах своєї країни безпосередньо або через обраних представників [1]. Так само право на участь у політичному житті означає право, згідно з яким правляча влада зобов'язується надавати права громадянам, включаючи право висувати та обирати представників, обіймати державні посади відповідно до принципу рівних можливостей, брати участь у приватних і публічних зборах, а також право створювати політичні партії та приєднуватися до них. Статті 20 і 27 *Міжнародного пакту про громадянські та політичні права* містять аналогічну декларацію про право брати участь в управлінні державними справами [2].

Загальна декларація прав людини передбачає, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників (стаття 21). У деяких юрисдикціях право на участь громадськості закріплено законом. Право на участь громадськості в управлінні своєю країною також можна розуміти як право людини або як прояв права на свободу асоціацій і свободу зборів. Так, правові системи Нідерландів, Німеччини, Данії та Швеції мають положення про участь громадськості в управлінні державними справами та свободу інформації ще з часів середньовіччя.

У *Міжнародному пакті про громадянські та політичні права* та *Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права* йдеться про те, що через свої права на самовизначення всі народи мають право вільно встановлювати свій політичний статус (загальна стаття 1). Це право відображено у *Декларації про надання незалежності колоніальним країнам та народам* (стаття 5), яка також передбачає, що вільно виражена воля та бажання народу є керівництвом для передачі йому влади.

У *Статуті Організації Об'єднаних Націй* містяться аналогічні положення, особливо щодо підопічних та несамоврядних територій. Статут передбачає надання допомоги народам несамоврядних територій у розвитку вільних політичних інститутів (стаття 73b). Щодо підопічних територій *Статут* встановлює як основну мету системи опіки розвиток самоврядування на таких територіях, заснований, зокрема, на вільно виражених прагненнях відповідних народів (стаття 76b). Хоча ці поняття свободи безпосередньо стосуються підопічних і несамоврядних територій, вони були збережені як керівні принципи роботи Організації у сфері проведення виборів, яка нині спрямована на надання допомоги незалежним державам [3].

Право громадян брати участь в управлінні державними справами є одним з невід'ємних прав людини, що закріплене у багатьох міжнародно-правових документах, водночас було відображено в основних законах демократичних і правових держав. Так, починаючи з 1970-х років, у Новій Зеландії численні закони (наприклад, про охорону здоров'я, місцеве самоврядування, управління навколишнім середовищем) вимагають від урядовців «консультуватися» з тими, кого стосується певна справа, і брати до уваги їхні погляди під час прийняття рішень.

Також основні принципи «належного врядування» були закріплені Європейською комісією у *Білій книзі*. Для всіх держав-членів Європейського союзу було визначено п'ять принципів належного врядування, які характеризували концепцію європейського адміністрування – відкритість, участь, підзвітність, ефективність та узгодженість. К. Бережна схарактеризувала

їх так: «Принцип відкритості (англ. – openness) передбачає, що інститути ЄС повинні надавати більшого значення прозорості та комунікації в процесі прийняття рішень. Принцип участі (англ. – participation) акцентується на більш систематичній участі громадян Союзу в розробленні та здійсненні політики ЄС. Під підзвітністю (англ. – accountability) розуміється необхідність детальнішого визначення повноважень кожного з інститутів Союзу в процесі прийняття ними рішень. Принцип ефективності (англ. – effectiveness) передбачає, що рішення мають бути прийняті на відповідному рівні і в належний час, чітко визначати зміст заходів та мету їх запровадження. Водночас принцип узгодженості (англ. – coherence) запроваджує скоординованість різноманітних політик, котрі проводяться інститутами ЄС» [4, 113-114].

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб гармонійно інтегруватися до світової спільноти демократичних держав, Україна має дослідити і врахувати досвід країн у правовому захисті прав громадянина. Для багатьох демократичних країн світу США є певним зразком системи реалізації прав, свобод та обов'язків громадянина. Це зумовлено багатьма причинами. Однією з найперших є те, що питанню участі громадян в управлінні державними справами раніше за всіх приділили увагу батьки-засновники» Сполучених Штатів Америки. Принципи організації раннього американського суспільства, яке протягом півтора століть перебувало під владою Британської імперії, чудово сформулював професійний юрист, другий губернатор колонії Массачусетс Дж. Уїнтроп. У документі під назвою «Зразок християнського милосердя» (1630) він висунув такі нові для того часу поняття, як «природний закон» та «угода про милосердя». Однак на практиці Уїнтроп дбав лише про захист права приватної власності від злочинних посягань голоти. Він був переконаний в одвічності соціальної нерівності, оголосивши, що «Всемогутній Бог у своїй святості та мудрості так визначив умови існування людей, щоб у всі часи хтось був бідний, а хтось багатий, хтось стояв вище, а хтось перебував у нього в підпорядкуванні» [5, p. 45-46]. Такі підходи до вирішення складних соціальних проблем протягом тривалого часу відповідали інтересам панівних верств населення колоніальної Америки. Тому не випадково відомий науковець, радник американських президентів А. Шлезінгер-молодший у своїй праці «Цикли американської історії» зазначав, що сутність державної політики його країни слід розглядати крізь призму ідеології месіанізму.

На переконання Шлезінгера-молодшого, в Америці триває «боротьба між капіталістичними цінностями – недоторканністю приватної власності, максимізацією прибутку, культом вільного ринку, виживанням найсильніших – і демократичними цінностями – рівністю, свободою, соціальною відповідальністю і загальним добробутом». Тому, на його думку, велику роль у США відіграє приватний інтерес будь-якого громадянина країни-лідера світового співтовариства, оскільки «в Америці капіталізм включає демократію, а демократія – капіталізм» [6, p. 32-33].

Американська ідеологія, яка являє собою ефективний засіб впливу на масову суспільну свідомість, завжди ґрунтувалася на історичних прикладах із будь-якої проблеми державотворення. Цим інструментом особливо майстерно користувалися президенти, які мали професійну юридичну освіту, зокрема Т. Джефферсон, А. Лінкольн, Ф. Д. Рузвельт, Г. Трумен, Дж. Кеннеді, Р. Ніксон, Б. Клінтон і Б. Обама. Зналися на праві й інші голови американської держави, у тому числі й професійний землемір і полководець Дж. Вашингтон, який очолив Філадельфійський конституційний конвент. За результатами роботи цього зібрання американські можновладці прийняли федеральну Конституцію, уперше в історії незалежних США сформулювавши деякі засади урядової політики [7, с. 5].

За традицією розвитку конституційного права Америки, ще в її *Декларації незалежності* 1776 року містяться твердження, що «ми виходимо з тієї самоочевидної істини, що всі люди створені рівними та наділені їх Творцем певними невідчужуваними правами, до яких відносяться життя, свобода та прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав людьми засновуються уряди, які черпають свої законні повноваження за згодою тих, ким керують» [8].

Дійсно, США мають достатній рівень захисту прав американських громадян на основі суто американської системи права. Перші десять поправок до *Конституції*, що становлять *Білль про права*, були додані до Конституції 1791 року.

Поправки проголошували свободу віросповідання, свободу слова, свободу друку, право людей на мирні збори, право людей звертатися до уряду з клопотаннями про відшкодування збитків, право людей не зазнавати необґрунтованих обшуків і конфіскацій, право на належні судові процедури, швидке та публічне розглядання.

Обґрунтування федеральних вимог щодо участі громадян походять з давніх традицій американської демократії. Це повторно відображено в Першій, П'ятій і Чотирнадцятій поправках до *Конституції США*, яка, серед іншого, гарантує всім громадянам право мати вільну пресу, здійснювати свободу слова, вільно збиратися один з одним, подавати петиції своїм урядам щодо відшкодування скарг і отримання рівного ставлення згідно із законодавством відповідно до «належної процесу».

Федеральні закони про громадянські права та програми боротьби з бідністю середини 1960-х років підкреслювали, що групи меншин не можуть бути позбавлені можливості користуватися цими та іншими правами, а також, що допомога має витрачатися недискримінаційним способом. Крім того, кілька окремих федеральних програм допомоги мають спеціальні положення щодо заборони дискримінації. З цим прецедентом починалася епоха пошуків у американському федеральному бюджеті грошей для задоволення особливих потреб меншин, різноманітних расових та етнічних груп, різних вікових груп та груп різного рівня прибутків, громадян обох статей, а також інвалідів або знедолених.

Така розгалужена система захисту та втілення прав громадянина та його участі в управлінні державою, яку мають США, врахована багатьма країнами, у тому числі, і Україною.

Управління державою повинно здійснюватися на демократичних засадах через встановлені законом форми безпосереднього співробітництва, а також через дозволену законом діяльність громадських організацій, незалежний нагляд за діяльністю органів управління як основи механізмів стримувань і противаг,що неможливо без забезпечення вільного доступу до інформації та відкритого обговорення рішень влади. Управління державою повинно здійснюватися на демократичних засадах через встановлені законом форми безпосереднього співробітництва, а також через дозволену законом діяльність громадських організацій, незалежний нагляд за діяльністю органів управління як основи механізмів стримувань і противаг,що неможливо без забезпечення вільного доступу до інформації та відкритого обговорення рішень влади. Вирішенню та вивченню цієї проблеми були присвячені роботи Г. П. Ситника, В. І. Абрамова, Ю. І. Римаренка, Г. Г. Почепцова, Г. М. Перепелиці, С. І. Пірожкова, Н. Р. Нижник, В. П. Горбуліна, І. Ф. Бінька, О. С. Бодрука, О. В. Копана та інших

Конституція України відповідно до загальновизнаних міжнародних стандартів гарантує й захищає право громадян на управління державою. Стаття 38 Основного Закону держави проголошує, що: «Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування» [9].

Участь громадян в управлінні державними та суспільними справами як принцип публічного управління зустрічається й у законах і підзаконних актах України, правда у різній інтерпретації. Так, у *Законі України «Про Кабінет Міністрів України»* у статті 3, яка має назву: «Принципи діяльності Кабінету Міністрів України», у ч.4 зазначено: «Кабінет Міністрів України регулярно інформує громадськість через медіа про свою діяльність, залучає громадян до процесу прийняття рішень, що мають важливе суспільне значення».

Серед основних принципів, що визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони, *Закон України «Про національну безпеку України»* визначив принцип прозорості та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили. Відповідно до ст. 4 цього Закону, система цивільного контролю складається, у тому числі й з громадського нагляду. Громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об’єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шля-

хом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів у порядку, встановленому Конституцією України, *Законом України «Про громадські об'єднання»* (стаття 10) та іншими законами України. Принцип відкритості для демократичного цивільного контролю визначено й серед принципів діяльності Національної гвардії України (стаття 3 *Закону України «Про Національну гвардію України»*) [10].

Прозорість і відкритість в діяльності органів державної влади є основними невід'ємними характеристиками здійснення ефективного державного управління та обов'язковими умовами перетворення держави на шляху демократичного розвитку [11, с. 71]. При забезпеченні прозорості своєї діяльності, владою вирішується три надзвичайно важливих для суспільства і для влади завдання: повертається довіра громадян до офіційної влади; створюються несприятливі передумови для подальшої корумпованості суспільства; забезпечується реалізація конституційних прав громадян в інформаційній сфері (ст. 32 і 34 Конституції України).

Висновки. Як засвідчує історичний досвід розвитку системи реалізації права американських громадян на участь в управлінні державними справами, цей процес не можна запровадити наказами, декретами чи законами. Надання таких повноважень спільнотам самоорганізації американського населення завжди було головним показником зростання свободи і демократії в США. Порівняльний аналіз американської та української систем реалізації права громадян на управління державою показав, що принципи організації та функціонування американської та інших західних систем управління державою, їхні стандарти залучення громадян до керування державними справами необхідно активно втілювати у вітчизняній практиці. Ось чому є виправданим звернення до американської досвіду вирішення публічних справ у нашому державному просторі та закріплення цього процесу у відповідних нормативно-правових актах. Це стане запорукою успішної інтеграції України до світової демократичної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини (повний текст). URL: https:// www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-

2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

3. Права людини та вибори: посібник з правових, технічних аспектів та аспектів прав людини, пов'язаних з проведенням виборів. Женева: ЦЕНТР ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА Организации Объединенных Наций. URL: http://hrlibrary.umn.edu/russian/ hrtsbook/Relection_unguide_no2.html

4. Бережна К.В. Принцип належного урядування та його вплив на стандарти реалізації прав громадян України. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 1. 2020. С. 279-281. URL: https://www.google.com/search?client=firefox-b-e&q=%93+2020

5. Foundations of Colonial America; a Documentary History: in 3 vols. /ed. by W. K. Kavenagh. N. Y.: Chelsea House Publishers, 1973. Vol. 1. XXXVI. II, 726 p.; Vol. 2. Pp. 727-1668 p.; Vol. 3. Pp. XXX, 1669-2639 p.

6. Schlesinger A.M. Jr. The Cycles Of American History. N.Y.: HMH, 1999. 512 p.

7. Калашников В. М. Державно-правова політика «батьків-засновників» США. Дніпро: РВВ ДНУ, 2020. 200 с.

8. Declaration of Independence. Text. URL: https://docs.house.gov/meetings/ GO/GO00/ 20220929/115171/HHRG-117-GO00-20220929 -SD010.pdf

9. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141){Із змінами, внесеними згідно із Законами URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

10. Кравцов М.О. Звернення громадян як чинник взаємодії влади і суспільства: світові системи та проблеми застосування. URL: http://www. dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1268

11. Мішина Н. В. Конституційно-правове регулювання діяльності органів самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження: Монографія. Одеса; Друкарський дім, 2009. 298 с.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Ковальчук О. М.
ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ЦІННОСТІ, СВОБОДА, ОБМЕЖЕННЯ.....3

Марущак Н. В.
ПРИНЦИПИ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....10

Нурищенко Р. С.
СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ СІМЕЙНОЇ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ.....17

Чубата М. В.
ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОЇ ТА МИТНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1918 Р.)
У ВИСВІТЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНИХ ПРАВОЗНАВЦІВ.....22

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Тітков Д. І.
СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЖИТЛО
ЯК КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ.....30

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Бондаренко О. О.
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ЗІ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....36

Кравченко І. О.
НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ УМОВ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ: ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОЇ
ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ПРАКТИКИ СУДІВ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ.....42

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Ярмоленко О. С.
РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ПРИ ЗАХИСТІ ПРАВ КРЕДИТОРІВ
У ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА.....49

ТРУДОВЕ ПРАВО

Мельник М. Б.
ПРАВОВИЙ МОНІТОРИНГ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОТВОРЧОСТІ У СИСТЕМІ
ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....55

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Демчук А. М., Ленгер Я. І.
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД КОМПЕНСАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ШКОДИ ТА МОЖЛИВІСТЬ
ЙОГО ІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО.....65

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Котелюх М. О.
ВПЛИВ ВІДОМЧОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....72

Миргородський С. А.
ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ
ПОСЛУГ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я.....78

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Бабенко А. М., Підгородинський В. М., Позігун І. О.
КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ПОКАЗНИКІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....85

Дерев'янко М. І., Ільченко С. Ю.
НЕВИКОНАННЯ УХВАЛИ СЛІДЧОГО СУДДІ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ
ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....92

Макаренков О. Л.
ВЕРИФІКАЦІЯ БЕЗТОВАРНИХ ОПЕРАЦІЙ ФІКТИВНИХ ПРАВОЧИНІВ ЗА ДАНИМИ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ОРГАНІВ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ..... 98

Тарасюк С. М.
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: КЛАСИФІКАЦІЙНІ ПІДХОДИ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ..... 107

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Вилков С. В.
ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ У ВІДПОВІДНОСТІ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... 116

Коваль Т. В., Лубко І. М.
СТАНДАРТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТІВ У ДОКУМЕНТАХ РАДИ ЄВРОПИ..... 122

Маілунц А. Е.
ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА МІЖНАРОДНИМИ СУДАМИ..... 127

Саух А. С.
ВІДМІННІСТЬ ГЕНОЦИДУ У ФОРМІ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПЕРЕДАЧІ ДІТЕЙ З ОДНІЄЇ ОХОРОНЮВАНОЇ ГРУПИ ДО ІНШОЇ ВІД ПОДІБНИХ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ ІЗ ПЕРЕМІЩЕННЯМ ДІТЕЙ..... 134

Драган О. В.
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОСМІЧНИХ ВІДНОСИН..... 141

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

Максіменцев М. Г.
ВИКЛИКИ ГАРМОНІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО – ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ І ПОПЕРЕДЖЕННЯ БАНКРУТСТВА І ВІДНОВЛЕННЯ ПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ В ЄС: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ..... 146

Калашников В. М.
ПРАВО ГРОМАДЯН НА УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ: АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ..... 152

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Kovalchuk O. M.
LAW AS A SOCIAL PHENOMENON: VALUES, FREEDOM, RESTRICTIONS.....3

Maruschak N. V.
PRINCIPLES OF POLICE ACTIVITY: THEORETICAL ASPECT.....10

Nuryschenko R. S.
FORMATION OF THE FAMILY MEDIATION INSTITUTE IN UKRAINE.....17

Chubata M. V.
PECULIARITIES OF THE TAX AND CUSTOMS POLICY IN THE UKRAINIAN STATE (1918)
IN THE COVERAGE OF DOMESTIC LEGAL SCHOLARS.....22

CONSTITUTIONAL LAW

Titkov D. I.
THE CURRENT STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON HOUSING OWNERSHIP
AS A CONSTITUTIONAL RIGHT IN UKRAINE.....30

CIVIL LAW AND PROCESS

Bondarenko O. O.
CIVIL-LEGAL RELATIONS WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE: PROBLEMS AND PROSPECTS.....36

Kravchenko I. O.
IMPROPER FULFILLMENT OF THE TERMS OF THE CONTRACT FOR THE LEASE
OF AGRICULTURAL LAND: PECULIARITIES OF THE JUDICIAL LAW ENFORCEMENT PRACTICE
OF THE COURTS OF GENERAL JURISPRUDENCE.....42

COMMERCIAL LAW AND PROCESS

Yarmolenko O. S.
IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF SOCIAL JUSTICE IN PROTECTION
OF CREDITORS' RIGHTS IN BANKRUPTCY PROCEEDINGS.....49

LABOR LAW

Melnyk M. B.
LEGAL MONITORING AS AN ELEMENT OF LAW-MAKING IN THE LABOR LAW SYSTEM
OF UKRAINE.....55

ENVIRONMENTAL LAW

Demchuk A. M., Lenher Ya. I.
INTERNATIONAL EXPERIENCE IN COMPENSATION FOR ENVIRONMENTAL DAMAGE
AND THE POSSIBILITY OF ITS INTEGRATION INTO UKRAINIAN LEGISLATION.....65

ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL LAW

Koteliukh M. O.
THE IMPACT OF DEPARTMENTAL RULEMAKING ON THE LEGAL REGULATION
OF THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES.....72

Myrhorodskyi S. A.
CONCEPTS AND FEATURES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE PROVISION
OF SERVICES IN THE FIELD OF HEALTH CARE.....78

CRIMINAL LAW AND PROCESS

Babenko A. M., Pidhorodynskyi V. M., Pozihun I. O.
CRIMINOLOGICAL ANALYSIS OF INDIVIDUAL INDICATORS OF CRIMINAL OFFENSES
AGAINST THE FOUNDATIONS OF NATIONAL SECURITY OF UKRAINE.....85

Derevianko M. I., Ilchenko S. Yu.
FAILURE TO COMPLY WITH THE DECISION OF THE INVESTIGATING JUDGE:
TOPICAL ISSUES OF LEGAL RESPONSIBILITY.....92

Makarenkov O. L.
VERIFICATION OF NON-COMMODITY TRANSACTIONS OF FICTITIOUS CONTRACTS BASED ON DATA FROM CRIMINAL JUSTICE INFORMATION SYSTEMS.....98

Tarasiuk S. M.
ENSURING HUMAN RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: CLASSIFICATION APPROACHES AND CURRENT CHALLENGES.....107

INTERNATIONAL LAW AND THE LAW OF THE EUROPEAN UNION

Vylkov S. V.
PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL ARMED CONFLICT IN ACCORDANCE WITH THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS.....116

Koval T. V., Lubko I. M.
LAWYERS' PROFESSIONAL ACTIVITY STANDARDS IN THE DOCUMENTS OF THE COUNCIL OF EUROPE.....122

Mailunts A. E.
THE LEGAL BASIS OF INTERPRETATION OF CUSTOMARY INTERNATIONAL LAW BY INTERNATIONAL COURTS.....127

Saukh A. S.
THE DIFFERENCE OF GENOCIDE IN THE FORM OF FORCING THE TRANSFER OF CHILDREN FROM ONE PROTECTED GROUP TO ANOTHER FROM SIMILAR CRIMES RELATED TO THE MOVEMENT OF CHILDREN.....134

Drahan O. V.
LEGAL REGULATION OF SPACE RELATIONS.....141

CURRENT ISSUES OF LEGAL SCIENCE

Maksimentsev M. H.
CHALLENGES OF HARMONIZATION IN ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION AND PREVENTION OF BANKRUPTCY AND RESTORATION OF SOLVENCY IN THE EU: LESSONS FOR UKRAINE.....146

Kalashnykov V. M.
THE RIGHT OF CITIZENS TO PARTICIPATE IN THE MANAGEMENT OF STATE AFFAIRS: THE AMERICAN EXPERIENCE FOR UKRAINE.....152

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Науковий збірник

Випуск 5

Коректура – Н.В. Славогородська, Н.С. Ігнатова

Комп'ютерна верстка – А.О. Марєєва

Підписано до друку: 25.11.2024.
Формат 60×84/8.
Обл.-вид. арк. 15,65, ум. друк. арк. 18,83.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Наклад 300 примірників. Замовлення № 0225/149.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.